

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE
MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

№ 1, 2022

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

ЖАРОВСЬКА І.М. РОЗВИТОК НОВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА ТА ТЕОРЕТИЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ.....	5
СЕРЕДЮК В.Ю. ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА.....	10
КУДІН С.В., ЯЦИШЕНА Г.А. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗДОРОВ'Я В ЧЕХІЇ ТА ПОЛЬЩІ: КОМПАРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РАКУРС ДОСЛІДЖЕННЯ	18
ХАЛЮК А.В., ПАНФІЛОВА Ю.М. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ	26
ЖИДОВЦЕВА О.С. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ	33
ЖАРОВСЬКА І.М., МАТЯШОВСЬКА Р.Ю. ВИБОРЧІ ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	40
СЕРДЮК О.О., АВСЄЄВИЧ В.П., ПИЛИПЕНКО Є.М. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	46

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

КУРКО М.Н., ДІДЕНКО С.В. КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	53
---	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МАРТОВИЦЬКА О.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ	60
--	----

ГАЮР І.Й. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ (НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ)	71
КОВАЛЬОВА О.В. ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	78
ЛАБА С.В. НАЦИСТСЬКА СИМВОЛІКА ЯК ПРЕДМЕТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ.436-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ	84
ПАХНІН М.А. ФОРМИ І МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (МЕДІА)	89
СИЗОНЕНКО А.С. ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ	100
МАРТЬЯНОВ С.С. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НАЙМАНСТВО	107
БУТЕНКО В.Б. КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	111
ШУГАЛО А.Я. СТАН ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО	118
ЧАЙКА І.М. СУЧАСНИЙ СТАН ВЧИНЕННЯ ШАХРАЙСТВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ (АНАЛІТИЧНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ).....	124

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ХАТНЮК Н.С., ПОБІЯНСЬКА Н.Б., ЛЕВИЦЬКА А.А. УМОВИ ДІЙНОСТІ ЕЛЕКТРОННОЇ ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ.....	129
РУДАНЕЦЬКА О.С., ХОМКО А.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА: МІЖНАРОДНЕ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	137
ПОГОРІЛЕНКО А.В. ПІДПИСАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ.....	144
ПІДДУБНА В.Ф. ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ	152

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

БЕРЕЖНИЦЬКА Г.І. ПЕРЕДАЧА ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ЖИТЛОВОГО ТА ГАРАЖНОГО БУДІВНИЦТВА	158
---	-----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МОЈДЕН Р. THE STATUS OF WOMEN IN EUROPEAN LAW	164
---	-----

ФІЛОСОФІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ПРАВА

КАНЦІР В.С.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ 169

РЕЦЕНЗІЇ

ГРЕЧЕНКО В.

ВІД ГЕНЕРАЛЬНИХ СЕКРЕТАРІВ ДО МІНІСТРІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
(З ПРИВОДУ МОНОГРАФІЇ О.М. БАНДУРКИ «СЕКРЕТАРІ, НАРКОМИ, МІНІСТРИ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ УКРАЇНИ В 1917-2022 РОКАХ» (ХАРКІВ: МАЙДАН, 2022. 544 С.)..... 175

ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЇ, АКТУАЛЬНО

ЖУКОВА Є.О.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОГО ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ:
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД..... 178

СКРЕКЛЯ Л.І., САДУЛА А.М., СТИРАНКА М.Б.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЛАНУВАННЯ, ПІДГОТОВКУ
АБО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ ЧИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ 183

КОБКО Є.В.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 188

МАЛІНОВСЬКИЙ Є.А., БІСЮК О.С.

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ АДМІНІСТРАТИВНУ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ 194

ЗОТОВ Н.М., ЛЕХ Р.В., СОКОЛОВСЬКИЙ М.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ..... 199

СУХОРЕБРА Т.І.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРИРОДИ..... 205

БОНДАРЕНКО О.С., КУЛІШ А.М.

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: СУДОВА КОРУПЦІЯ ЯК ПРОЯВ ДИСКРИМІНАЦІЇ 209

МУЗИЧУК О.М., ВАСИЛЕНКО М.Є.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ПОСТАНОВИ
ПО СПРАВІ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ 214

РОЗВИТОК НОВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА ТА ТЕОРЕТИЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЖАРОВСЬКА Ірина Мирославівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права і конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка»

УДК 340.13

DOI 10.32782/NP.2022.1.1

В статті автором проведено аналіз обставин впливу зовнішнього соціально-правового впливу, безпосередньо впливаючих на появу новітніх галузей права в Україні.

Доказано, що дослідження системи права, галузей права та інших елементів представляє суттєвий науковий інтерес, оскільки обумовлен зростанням рівня організації суспільства та змінами національного законодавства. Історичний генезис галузевої трактовки норм права, системи права та законодавства в цілому має устоявшеся, перевірене роками на практиці та теорії прояви. Однак не завжди відповідає нинішньому реформаторському підходу. Тому поява нових галузей права – це природний емпіричний процес, обумовлений зовнішніми синергетичними обставинами. Новітні галузі набувають для самого права додаткові, трансформовані ознаки та прояви.

В цілому констатовано, що поява нових галузей права – це природний генезисний процес оновлення системи права України, що змінює юридичну практику та загальнотеоретичну юриспруденцію.

Поява нових галузей права обумовлена наступними обставинами: виникненням додаткових можливостей в сфері штучного інтелекту (загальносвітової сьогодні проблема практично повного відсутності нормативного правового регулювання та нормативного технічного регулювання основ, умов та особливостей розробки, запуску в роботу, функціонування та діяльності, інтеграції в інші системи та контролю застосування технологій штучного інтелекту (вказане може бути подолає шляхом прогресивного розвитку

норм інформаційної галузі права); розвитком біології та медицини, що, в свою чергу, втягає за собою зміцнення медичної галузі права. Вона є міжкомпліментарною об'єктом та взаємодіє з такими галузями традиційного права, як громадянське право, адміністративне право, кримінальне право, соціальне право, громадянське та кримінально-процесуальне право. Однак нині ця тенденція значно ширше та вміщує наукові знання не тільки в межах права. Медичне право потребує в узгодженій комплексній методології, в тому числі в області медицини, етики, соціології, культурології, політології, техніки, біології та економіки; екологічними проблемами оточеної середовища відповідно потребують національного та міжнародного взаємодія в межах екологічної галузі права.

Ключові слова: галузь права, система права, загальнотеоретична юриспруденція, глобалізація, оновлення.

Постановка проблеми

Загальнотеоретична юриспруденція розвивається так само, як і вся правова реальність. Конструктивні, термінопоняття, принципи, концепції та загально підхід до праворозуміння потребують оновлення та уніфікації відповідно до нових реалій та позитивної правової практики.

Суттєвим невід'ємним елементом системи права є галузь права, яка об'єктивує правові інститути та норми права за однорідною сукупністю. Інституційність галузі права полягає в її ключовому значенні у певних сферах суспільного життя. Норма права існує не окремо, відділено від інших, а комплексно з ними утво-

рює певну правову теоретичну матрицю, яка вміщує нормативне утворення в однорідній суспільній сфері. Як справедливо зазначають А. С. Піголкін та Ю. А. Дмитрієв, галузь права визначається як найбільш великий відносно відокремлений підрозділ системи права, який включає в себе правові норми, що регулюють визначену, якісно відмежовану сферу суспільних відносин, і зазвичай потребує специфічних засобів правового регулювання [1, с. 464]

Дослідження системи права, галузей права та інших елементів становить суттєвий науковий інтерес, оскільки зумовлений зростанням рівня організації суспільства та якісною зміною національного законодавства. Історичний генезис галузевого трактування норм права, системи права та законодавства загалом має усталений, перевірений роками на практиці та теорії вияв. Однак не завжди відповідає чинним нині реформаторським підходам. Тому поява нових галузей права – це природний емпіричний процес, що зумовлений зовнішніми синергетичними обставинами. Новітні галузі набувають для самого права додаткових, трансформованих ознак та проявів.

Тому актуальним для науки теорії держави і права, а також загалом для правознавства дослідити аспекти трансформації системи права в аспекті появи новітніх галузей права.

Метою статті є аналіз обставин зовнішнього соціально-правового впливу, котрі безпосередньо впливають на появу новітніх галузей права в Україні.

Стан дослідження. Питання оновлення загальнотеоретичної юриспруденції не нове, зокрема, ним займаються провідні науковці національної школи права, зокрема М. Кельман, М. Козюбра, Н.Оніщенко, О.Петришин, В.Ковальчук та інші. Однак питання має широкий характер, тому потребує додаткового аналізу саме в контексті зовнішніх чинників впливу на процес оновлення системи права.

Виклад основних положень

Термін поняття «глобалізація» стало модним словом, яке охоплює дуже широку сферу розуміння. Воно включає практично всю правову реальність, у якій існує третє тисячоліття і сприйняття світу навколо нас, що змінюється із загрозливою швидкістю. Захоплення термі-

ном «глобалізація», здається, походить від того факту, що він означає все для всіх людей. Для деяких глобалізація символізує посилення впливу глобальних корпорацій, нових засобів комунікації та споживання; усьому сприяла зростаюча лібералізація обох ринків і регулювання, що регулює рух капіталу та прями іноземні інвестиції. Для інших це інкапсулює відчуття, що рішення приймаються більше не на місцевому чи національному рівні, а на якомусь наднаціональному глобальному зібранні. Але, можливо, найважливіше для наших цілей, це нагадує нам, що громадяни формують нові мережі і що правозахисний рух стає все більш пов'язаним і здатним здійснювати глобальний вплив. Однак ці три виміри – не кінець історії. Наше індивідуальне усвідомлення цих змін часто нечітко, але іноді конкретно [2].

Зміни та трансформації глобального зовнішнього і глобального внутрішнього світу породжують трансформацію багатьох усталених галузей знань. «Сучасний етап демократичних перетворень в Україні характеризується загостренням політичних і соціальних суперечностей»[3, с.242]. Серед них і юриспруденція. Вона не може мати закритий характер, адже функціонує «каркас», механізм допомоги функціонування і співжиття членів громадянського суспільства та держави. Змінюється людина, простір навколо неї, культурні парадигми, ідейні доктрини, комунікативна практика – усе це, відповідно, змінює правознавство.

Варто погодитися із Л. Заморською в тому, що «всі галузі права є структурними елементами системи права як нормативного утворення, хоч і не рівноцінні за своїм значенням. Утворення нових галузей є закономірним наслідком об'єктивних змін, що відбуваються в соціально-політичній системі. Ускладнення суспільних відносин зумовлює необхідність виникнення нових соціально-правових регуляторів. При цьому відбувається поступове накопичення однотипного нормативного матеріалу, що потребує в кінцевому результаті уніфікації та відокремлення. Одним із видів такої уніфікації саме і є процес утворення нових галузей права»[4].

Поява нових галузей права зумовлена, на нашу думку, наступними обставинами.

По-перше, появою додаткових можливостей у сфері штучного інтелекту. Технології

штучного інтелекту зараз інтенсивно розвиваються, у тому числі через розвиток технологій стійких нейронних мереж та інфраструктур хмарних обчислень, технологій нечітких систем, ентропійного управління, роєвого інтелекту, еволюційних обчислень та багато інших. При цьому загальносвітовою сьогодні є проблема практично повної відсутності нормативного правового регулювання та нормативного технічного регулювання основ, умов та особливостей розробки, запуску в роботу, функціонування та діяльності, інтеграції в інші системи та контролю застосування технологій штучного інтелекту.

Штучний інтелект, впливаючи на правову науку, формує нову галузь права – інформаційне право. Інформаційне право — це комплексна галузь права, яка є сукупністю правових норм, що закріплюють і регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі створення, перетворення, зберігання, розповсюдження та споживання інформації, тобто практично у всіх сферах людської діяльності, пов'язаної з інформацією або діяльністю в інформаційній сфері [5, с. 14-15].

Професори юридичного факультету Університету Торонто доводять, що штучний інтелект впливає на всі професії та галузі. У нас є автономні транспортні засоби, миттєвий переклад серед провідних мов світу та пошукові системи, які швидко знаходять інформацію в будь-якій точці Інтернету, відповідно до інтересів користувача та минулої історії пошуку. Право не застраховане від руйнування нових технологій. Програмні засоби починають впливати на різні аспекти роботи юристів, у тому числі на ті завдання, які історично поклалися на експертні людські судження, наприклад, прогнозування результатів суду. Ці нові програмні інструменти створюють нові виклики та нові можливості. У короткостроковій перспективі ми можемо очікувати більшої юридичної прозорості, ефективнішого вирішення спорів, покращення доступу до правосуддя, та нові виклики для традиційної організації приватних юридичних фірм, які надають юридичні послуги на оплачуваній годинній основі за допомогою моделі партнер-партнер. Завдяки новій технології юристи отримують можливість працювати ефективніше, поглибити та розширити свої знання та надати більше цін-

ності клієнтам. Ці події передбачувано змінять: як адвокати виконують юридичну роботу, так і вирішують суперечки від імені своїх клієнтів. У довгостроковій перспективі важко передбачити, яким буде вплив інструментів штучного інтелекту, оскільки юристи впроваджують їх у свою практику та розширюють спектр послуг від імені клієнтів [6].

Штучний інтелект впливає не тільки на розвиток практики адвокатури та нотаріату чи процесуальних галузей права, але й інших, зокрема й класичного конституційного права. Електронні вибори, засоби електронного голосування, виборчий процес у соціальних мережах, петиційні електронні форми участі громадськості, адміністративні послуги в електронній формі визначають потребу оновлення основних тенденцій правового регулювання.

По-друге, розвитком біології та медицини. Він є надстрімкий та дуже широкий. Перерахуємо тільки ключові можливості, що з'явилися в цій сфері: подолання проблеми безпліддя шляхом застосування низки новітніх репродуктивних методів, у тому числі запліднення *in vitro* та використання гестаційного репродуктивного кур'єра (сурогатне материнство); оновлення здоров'я та відтворення органів та тканин, у тому числі за допомогою трансплантації органів живого чи мертвого донора та штучних органів; кріоконсервація як метод заморожування і тривалого зберігання біологічних об'єктів у рідкому азоті не тільки дав змогу подолати певні вірусні інфекції, але й ставити питання про майбутнє правове регулювання зберігання тіла людини після її смерті з можливістю в майбутньому відновлення життя; створення генетично ідентичної копії людини чи органів тощо. Усі ці питання мають повинні регулюватися не тільки техніко-медичними нормами, але й морально-правовими. Тому нині можна говорити про розвиток медичного права як комплексної галузі сучасної системи права.

Медичне право – комплексна галузь права, яка регулює організаційні, майнові, особисті немайнові відносини, що виникають у зв'язку із проведенням санітарно-епідеміологічних заходів і надання лікувально-профілактичної допомоги громадянам [7, с.36].

Медичне право перетворилося на всеосяжну юридичну сферу, яка стосується правових питань, пов'язаних із лікуванням, охо-

роною здоров'я, біоетикою та технологіями наук про життя. З юридичного боку, медичне право не є самостійною юридичною галуззю. Воно є міжкомплементарним утворенням та взаємодіє з такими галузями традиційного права, як цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, соціальне право, цивільне та кримінально-процесуальне право. Однак зараз ця тенденція є значно ширшою і вміщує наукові знання не тільки в межах права. Медичне право потребує узгодженої комплексної методології, у тому числі у сфері медицини, етики, соціології, культурології, політології, техніки, біології та економіки.

По-третє, екологічними проблемами навколишнього природного середовища. Нині існує безліч незаперечних доказів серйозності проблем у сфері перенаселення, ресурсів та навколишнього середовища у світі – бідності та голоду, вирубки лісів та втрат видів тварин та рослин, ерозії ґрунтів та опустелювання, забруднення повітря та води, кислотних опадів та руйнування озонового шару, а також парникового впливу і зміни клімату.

Ситуація насправді є критичною. Звіти ООН подають невтішні факти. У 2019 році концентрація CO₂ в атмосфері була вищою, ніж будь-коли за останні 2 мільйони років. Глобальна температура поверхні з 1970 р. зростає швидше, ніж за будь-який інший 50-річний період протягом, принаймні, за останні 2000 років. У 2011–2020 рр. середньорічна площа арктичного морського льоду досягла найнижчого рівня щонайменше з 1850 р. Глобальний середній рівень моря підвищувався швидше з 1900 року, ніж за будь-яке попереднє століття, принаймні, за останні 3000 років [8, с.41].

Вказане зумовлює потребу появи нової галузі – екологічне право. У цьому контексті важливо розуміти інтегрованість правового регулювання. За твердженням Хоель М., у глобальних екологічних проблемах власний внесок кожної країни у світові викиди невеликий, тому країна мало що може зробити сама. Для вирішення глобальних екологічних проблем потрібні скоординовані дії між країнами. Екологічні групи часто виступають за те, що, незважаючи на глобальний характер проблеми, країна повинна вжити односторонніх дій для зменшення шкідливих для навколишнього середовища викидів. Аргументом для таких

односторонніх дій є те, що вони, принаймні, дають внесок у правильному напрямку (навіть невеликий), а також те, що, «подаючи хороший приклад» такого типу, можна вплинути на поведінку інших країн та/або покращити шанси досягнення міжнародних домовленостей щодо узгоджених скорочень шкідливих викидів [9].

Висновок

Поява нових галузей права – це природний генезисний процес оновлення системи права України, що змінює юридичну практику та загальнотеоретичну юриспруденцію.

Поява нових галузей права зумовлена наступними обставинами: виникненням додаткових можливостей у сфері штучного інтелекту, що зумовлює прогресивний розвиток норм інформаційної галузі права; розвитком біології та медицини, що, у свою чергу, спричиняє укріплення медичної галузі права; екологічні проблеми навколишнього природного середовища, відповідно, потребують національної та міжнародної взаємодії в межах екологічної галузі права.

Література

1. Теория государства и права: учебник / под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. 2-е изд. М.: Изд-во Юрайт, 2011. 743 с
2. Clapham A. Globalization and the Rule of Law URL: <https://media.business-humanrights.org/media/documents/files/reports-and-materials/Globalization-and-the-Rule-of-Law.htm>
3. Жаровська І. М. Генезис ідеї відкритості влади *Форум права*. 2009. № 3. С. 242-246.
4. Заморська Л. І. Галузь права як вираз правової нормативності: теоретико-правовий зміст *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 10-21.
5. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційне право: навчальний посібник К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 136 с
6. Alarie B., Niblett A., Yoon A. H How artificial intelligence will affect the practice of law *University of Toronto Law Journal* 2018 Vol. 68, No. supplement 1 P. 106-124 DOI: 10.3138/utlj.2017-0052
7. Чеховська І.В. Медичне право України: навчальний посібник Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 480 с.
8. Climate Change 2021 The Physical Science Basis. Summary for Policymakers. IPCC AR6 WGI. 3949 p.
9. Hoel M. Global environmental problems: The effects of unilateral actions taken by one country *Journal of Environmental Economics and Management* Vol. 20, Is. 1, January 1991, P. 55-70

АНОТАЦІЯ

У статті автором проведено аналіз обставин зовнішнього соціально-правового впливу, котрі безпосередньо впливають на появу новітніх галузей права в Україні.

Доведено, що дослідження системи права, галузей права та інших елементів становить суттєвий науковий інтерес, оскільки зумовлений зростанням рівня організації суспільства та якісною зміною національного законодавства. Історичний генезис галузевого трактування норм права, системи права та законодавства загалом має усталений, перевірений роками на практиці та теорії вияв. Однак не завжди відповідає чинним нині реформаторським підходам. Тому поява нових галузей права – це природний емпіричний процес, що зумовлений зовнішніми синергетичними обставинами. Новітні галузі набувають для самого права додаткових, трансформованих ознак та проявів.

Загалом констатовано, що поява нових галузей права – це природний генезисний процес оновлення системи права України, що змінює юридичну практику та загальнотеоретичну юриспруденцію.

Поява нових галузей права зумовлена наступними обставинами: виникненням додаткових можливостей у сфері штучного інтелекту (загальносвіттовою сьогодні є проблема практично повної відсутності нормативного правового регулювання та нормативного технічного регулювання основ, умов та особливостей розробки, запуску в роботу, функціонування та діяльності, інтеграції в інші системи та контролю застосування технологій штучного інтелекту. Вказане може бути подолане шляхом прогресивного розвитку норм інформаційної галузі права); розвитком біології та медицини, що, у свою чергу, спричиняє укріплення медичної галузі права. Вона є міжкомплементарним утворенням та взаємодіє з такими галузями традиційного права, як цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, соціальне право, цивільне та кримінально-процесуальне право. Однак зараз ця тенденція є значно ширшою і вміщує наукові знання не тільки в межах права. Медичне право потребує узгодженої комплексної методології, у тому числі у сфері медицини, етики, соціології, культурології, політології, техніки, біології та економіки; екологічними проблемами навколишнього природного середовища відповідно потребують національної та міжнародної взаємодії в межах екологічної галузі права.

Ключові слова: галузь права, система права, загальнотеоретична юриспруденція, глобалізація, оновлення.

SUMMARY

In the article the author analyzes the circumstances of external social and legal influence, which directly affect the emergence of new branches of law in Ukraine.

It is proved that the study of the legal system, branches of law and other elements is of significant scientific interest, as it is due to the growing level of organization of society and qualitative changes in national legislation. The historical genesis of the sectoral interpretation of the rules of law, legal system and legislation in general has a well-established, tested over the years in practice and theory. However, it does not always correspond to the current reformist approaches. Therefore, the emergence of new branches of law is a natural empirical process due to external synergistic circumstances. The newest industries acquire for the right additional, transformed signs and displays.

In general, it is stated that the emergence of new branches of law is a natural genesis process of updating the legal system of Ukraine, which changes the legal practice and general jurisprudence.

The emergence of new branches of law is due to the following circumstances: the emergence of additional opportunities in the field of artificial intelligence (worldwide today is the problem of almost complete lack of legal regulation and regulatory technical regulation control of the use of artificial intelligence technologies (this can be overcome by progressive development of the rules of the information field of law); development of biology and medicine, which in turn leads to the strengthening of the medical field of law. It is an intercomplementary entity, and interacts with such areas of traditional law as civil law, administrative law, criminal law, social law, civil and criminal procedure law. However, now this trend is much broader and includes scientific knowledge not only within the law. Medical law requires a coherent integrated methodology, including in the fields of medicine, ethics, sociology, cultural studies, political science, technology, biology and economics; environmental problems of the environment, respectively, require national and international cooperation within the environmental field of law.

Key words: branch of law, system of law, general theoretical jurisprudence, globalization, renewal.

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

СЕРЕДЮК Віталій Юрійович - кандидат юридичних наук, доцент, начальник територіального сервісного центру №8049 регіонального сервісного центру ГСЦ МВС в м. Києві (філія ГСЦ МВС)

УДК 340.132(477)

ORCID: 0000-0002-2423-4931

DOI 10.32782/NP.2022.1.2

Целью научной статьи является раскрытие понятийно-категориального аппарата для понимания юридической техники толкования норм права. Именно понятийно-категориальный аппарат юридической науки выступает важной методологической основой при изучении новейших теоретических и прикладных проблем. В результате исследования аргументировано, что для того, чтобы нормы права были понятны неопределенному кругу лиц, необходимо применять правила юридической техники и осуществлять толкование норм права. Толкование является деятельностью по установлению содержания нормы права.

Ключевые слова: правотворчество, нормативный правовой акт, правоприменение, правовая экспертиза, судебное толкование.

Постановка проблеми

Необхідність тлумачення норм права продиктована потребою забезпечення найбільш правильного застосування норм права. На сучасному етапі розвитку правової науки є багато способів, методів, правил та інструментів тлумачення норм права.

Професія юриста передбачає наявність не лише спеціальних знань, а й особливої професійної майстерності, яка зазвичай називається юридичною технікою. Діяльність, яка пов'язана з тлумаченням норм права, характеризується набором потрібного на всіх етапах правового розвитку суспільства техніко-юридичного інструментарію.

Під впливом прогресивного динамічного духу теперішнього часу вивчення питання юридичної техніки у тлумаченні норм права переважно орієнтоване на майбутнє. Водночас великий науковий інтерес представляє виявлення джерел правотлумачної діяльності, за допомогою яких можна простежити передумови й динаміку розвитку права в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Слід зазначити, що розробкою питань юридичної техніки тлумачення норм права займаються як вітчизняні, так і закордонні дослідники, зокрема: В. Белоносов [7]; О. Беяєва [6]; С. Болдирєв [1]; Т. Кашаніна [2]; А. Лахмостова [9]; І. Кисельова [5]; Н. Малиновська [13]; А. Мельохін [8]; Ю. Неділько [15]; В. Немечкін [5]; І. Онищук [11; 17; 18]; О. Ремізова [3]; В. Ротань [4]; І. Самсін [4]; К. Шелестов [14]; І. Шутак [10; 16; 18]; А. Ярема [4] та інші.

Питання про поняття юридичної техніки тлумачення норм права потребує детального дослідження, адже співвідноситься з таким видом юридичної діяльності, як правозастосування. Науковий інтерес до юридичної техніки тлумачення норм права пов'язаний з потребою оптимізації правотлумачної діяльності та об'єктивації прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти».

Формулювання завдання

Мета дослідження – розкрити поняттєво-категорійний апарат розуміння юридичної техніки тлумачення норм права та виокремити основні підходи до визначення цього поняття.

Наукова новизна полягає в теоретичному осмисленні поняття юридичної техніки тлумачення норм права та його загальній характеристиці; обґрунтуванні роз'яснення та тлумачення як основних елементів юридичної техніки тлумачення норм права, які характеризуються взаємозв'язком філософських категорій змісту і форми.

Методологія дослідження

Важливою групою методів пізнання поняття юридичної техніки тлумачення норм права є загальні (філософські) методи, у якості яких виступають відповідні категорії та моделі, які характеризуються загальнозастосовністю не тільки у всіх галузях наукового пізнання, а й на всіх етапах, стадіях наукового дослідження. Зокрема, у роботі застосовано аналіз з метою з'ясування властивостей елементів як підстави та причини їх зв'язку та синтез для формування наукових термінів та виявлення закономірностей. Застосовано ще й формально-логічний метод (догматичний), який полягає у логічній послідовності думки, у її суворому дотриманні законів (тотожності, несуперечності, виключення третьої та достатньої підстави) та правил формальної логіки.

Виклад основних положень

Дослідники виокремлюють вузьке та широке значення поняття юридичної техніки, що, своєю чергою, передбачає і її аналіз у вузькому та широкому значеннях. Вузьке значення ототожнюється з сукупністю прийомів та інших засобів, які застосовуються у процесі здійснення юридичної діяльності (практичної діяльності юриста); у широкому значенні юридична техніка – засоби та прийоми, що застосовуються загалом у всій правовій сфері. Учені-теоретики права юридичну техніку зазвичай визначають як сферу правотворчості (нормотворчості). З усім тим, юридична техніка зустрічається в біль-

шості різних видів юридичної діяльності, не менший її сенс у (правореалізаційній) правозастосовній та інтерпретаційній практиці [1, с. 27].

У повсякденному житті «тлумачити» означає знаходити точний сенс явища, робити зрозумілим і очевидним те, що здається нечітким, двозначним або заплутаним, встановлювати та пояснювати зв'язки та взаємини між фактами. Термін «тлумачення» походить від слів «толк», «сєнс», «пізнання». Річ у тому, що мова (термінологічна оболонка думки) і сенс часто не збігаються. Поряд із терміном, що означає розумову операцію зі встановлення змісту та сенсу якогось явища, процесу, документа, тексту, зокрема правового, існують інші терміни: 1) «інтерпретація» – роз'яснення (термін латинського походження, який використовується не тільки в юриспруденції, а й у повсякденній мові; 2) «екзєгега» – термін, який використовувався в античності та Середньовіччі і означав тлумачення пророцтв, сновидінь; 3) «герменевтика» – термін, що позначає мистецтво роз'яснення, аналіз тексту [2, с. 369].

Також візьмемо до уваги підхід щодо сутності інтерпретаційного процесу, за яким тлумачення (інтерпретація) – реконструкція авторських смислів та їх виявлення в досліджуваному об'єкті. Тому за допомогою доступних прийомів і методів інтерпретації тексту необхідно встановити, зафіксувати і пояснити внутрішні психологічні процеси автора тексту, виявити авторський сенс, не допускаючи викривлень, доповнень і змін [3, с. 353].

Фрідріх Карл фон Савінії, переосмислюючи твори Гете, стверджує, що «тріумфом історичного дослідження буде, якщо вдасться досліджуване, як щось пережите, викласти як таке, що безпосередньо розглядається, і якраз у цьому випадку обидва погляди, історичний і практичний, пронизують один одного. Але не завжди вдається розпізнати цей своєрідний дух історії, а намір працювати тільки заради цієї нагороди, і не менше цього, неминуче призводить до абсолютно поверхневого трактування, яке при пустих претензіях на дух на ділі є більш безплідним, ніж протилежне, суто матеріальне прагнення» [4].

Для визначення юридичної техніки у процесі тлумачення норм права доцільно розкрити такі поняття, як юридична техніка та тлумачення норм права. Розглянемо підходи до визначення поняття «юридична техніка»: 1) інструментальний: юридична техніка є сукупністю певних юридичних засобів (прийомів, методів, способів, інструментів), необхідні вдосконалення права; 2) діяльнісний: юридична техніка є застосування апробованих практикою науково обґрунтованих раціональних юридичних способів, засобів та процедур впливу права на свідомість, поведінку та діяльність окремого виду та соціальних спільнот; 3) якісний: юридична техніка є рівнем досконалості чинного права; 4) динамічний: юридична техніка – сукупність, система певних елементів та діяльність; 5) документальний підхід: юридична техніка – це сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їх систематизації та обліку [5].

Видається необхідним розкрити поняття «тлумачення права», «тлумачення норм права». О. Беляєва тлумачення права трактує як необхідний та важливий елемент правореалізаційного процесу, оскільки неможливо застосувати норму права, не усвідомивши її точний зміст, а в деяких випадках і роз'яснивши [6, с. 35].

Погоджуємось з О. Беляєвою тому, що тлумачення права дійсно сприяє найбільш правильному з'ясуванню сенсу норми права. Отже, тлумачення права – це спеціальний вид юридичної діяльності з метою розкриття смислового змісту норм права у процесі законотворчості та правореалізації.

Розуміння тлумаченням норм права зводиться до таких основних концептів: 1) тлумачення норм права – тільки з'ясування їх сенсу; 2) роз'яснення норм права; 3) двоїстий процес як з'ясування, так і роз'яснення норм права [7, с. 96]; 4) з'ясування сенсу норми права, а саме того змісту, який вклав законодавець та результат цього з'ясування (інтерпретація) [8, с. 313].

Мовну досконалість та ефективність законодавства досягають шляхом дотримання умов раціонального використання юридичної термінології. Вкрай важливим видається

забезпечення зрозумілості, максимальної доступності тлумачення та застосування нормативно-правового акта [9, с. 69].

Як відзначив І. Шутак, метою правотворчості є встановлення норм права. Мета ж тлумачення норм права полягає в з'ясуванні їх змісту. У ході тлумачення права не можна створювати нові норми права або вносити в чинні правові приписи будь-які зміни і доповнення. Однак дотримати цю вимогу на практиці досить непросто. Над інтерпретатором завжди висить загроза неправильного тлумачення норм права, у результаті чого він може спотворити зміст тих чи інших правових приписів. Коли ж нормативно-правовий акт встановлюється тим органом, який його прийняв, то небезпека неправильності його інтерпретації ще більше посилюється. Причому, якщо в першому випадку це відбувається несвідомо, то в другому, що нерідко діється при тлумаченні права, здійснюється свідомо, коли правотворчий орган із найрізноманітніших причин змінює зміст нормативно-правового акта. Причому, таке прагнення є для правотворчого органу цілком природним. Володіючи правотворчими повноваженнями, він просто не бачить нічого поганого у фактичній зміні змісту акта шляхом його тлумачення [10, с. 7-8].

Цікаво, що серед усіх найдавніших цивілізацій найбільший внесок у розвиток методик тлумачення здійснила юдейська, римська та грецька традиції. Тлумачення права в рамках цих соціальних спільнот було обумовлене сакральним началом.

Закони пишуться не для юристів, а для звичайних людей. Тому їх зміст повинен бути ясний. Закон говорить з усіма однаково (*lex uno ore omnes alloquitur*). Процес витлумачення протікає у свідомості людини у формі різних внутрішніх інтелектуально-вольових операцій (з'ясування вимог норм), що знаходять вираження зовні (роз'яснення) у формі інтерпретаційного акта, юридичної поради. З'ясування та роз'яснення норм права – це дві взаємопов'язані сторони процесу тлумачення. Глибоке розуміння нормативно-правового акта породжується ясністю щодо тлумачення норм права. За текстом норм права лежить їх зміст. Справа не обмежується лише розшифруванням текстів. Інтерпре-

татор розкриває зміст правових явищ, що знаходяться за текстом норми права, волі суб'єкта правотворчості [11, с. 47].

Найпотужніший поштовх розвитку інтерпретаційного процесу в древньому юдаїзмі здійснила Тора – найвищий за силою регулятор суспільних відносин у Стародавньому Ізраїлі. Святе Письмо стало джерелом розвитку давньоюдейської інтерпретації як самостійної, науково обґрунтованої діяльності та визначило становлення юридичного тлумачення. Будучи первинним і основним об'єктом інтерпретації, Тора вже у своєму текстуальному викладі й структурі заклала причини та необхідність її тлумачення (невизначеність тексту, поєднання абстрактності та казуїстичності у викладі норм, відсутність хронології), які в сукупності з численними зовнішніми факторами стимулювали розвиток інтерпретації [12, с. 129-130].

У Старому Завіті, крім етичних і релігійних норм, була велика кількість норм правового характеру, які також потребували тлумачення, що сприяло розвитку системи методів тлумачення. Серед них можна виокремити такі, як умовивід за аналогією; висновки з тотожних понять; обмежувальне тлумачення; розширене тлумачення; доведення до абсурду тощо.

Висновки з тотожних понять створювали прецеденти, що дозволяли застосовувати такий метод тлумачення, як конструювання загального посилання для кількох регулятивних норм. Обмежувальне тлумачення, коли законодавче формулювання було в узагальненій формі, а її буквально застосування суперечило канонам здорового сенсу, і, таким чином, сенс норми конкретизували та звужували за допомогою тлумачення; розширене тлумачення, тобто розширення сенсу правового припису; порівняння паралельних уривків у випадку виявлення в Торі норм, що суперечать одна одній. У такому випадку юдейські інтерпретатори вважали, що розв'язання колізії можливе лише шляхом знаходження третьої норми, що узгоджує дві попередні. Метод доведення до абсурду часто використовувався юдейськими інтерпретаторами з метою пом'якшення та гуманізації норм Святого

Письма, що стосуються кримінальної відповідальності та покарань. Виділяючи особливості давньоюдейської інтерпретації, слід зазначити, що вона дозволяла створювати як нові норми, поряд з положеннями Тори, так і здійснювати тлумачення в межах старозавітних приписів. Останнє ріднить юдейську інтерпретацію із сучасним правовим тлумаченням. Однак при цьому необхідно відзначити й унікальні риси, властиві тільки юдейській інтерпретації – це породження нею феномена «тлумачення на тлумачення», коли чергові результати інтерпретації норм Тори ставали одночасно причиною і об'єктом подальшого тлумачення. Саме така інтерпретаційна методика стала головним фактором динаміки юдейської правової системи, сприяв подоланню зайвого догматизму поряд зі збереженням і повагою древніх традицій [13, с. 264-265].

Особливий вплив на розвиток методології тлумачення норм права здійснила герменевтика як наука про правила тлумачення (екзегетика) біблійних текстів, творів поетів, філософів, письменників, учених. Особливий імпульс герменевтика отримала у зв'язку з діяльністю Аврелія Августина в контексті його тлумачення Святого Письма. Цікаво, що на герменевтику часів Середньовіччя звернули увагу юристи як на особливий напрям догматичної юриспруденції, основи якої були закладені ще глосаторами, які інтерпретували норми римського права з метою встановлення їх первинного змісту і пристосування до економічного життя середньовічної Європи [14, с. 110].

Поряд з «правоутворюючим» римська юриспруденція застосовувала і тлумачення в межах норми. Ця обставина в сукупності з переважним правовим характером римської інтерпретації визначила наступну систему використовуваних нею методів: широке застосування логічної та граматичної інтерпретації; обґрунтування на основі аргументів попередників; виведення з наявних норм загального принципу для підведення під нього інших однорідних положень; застосування юридичних фікцій; тлумачення на основі загальних принципів права (природи речей, справедливості, загального блага тощо).

Зіставлення юдейської та давньоримської інтерпретації дозволяє зробити висновок про подібність більшості вироблених ними методик тлумачення права. Принципова відмінність, однак, полягає у використанні інтерпретаторами раніше даних тлумачень. Якщо в Стародавньому Римі інтерпретації авторитетних юристів практично не отримували свого подальшого смислового розвитку в працях наступних поколінь і слугували аналогами законодавчих норм, прості посилання на них були достатніми аргументами в суперечці, то судження юдейських інтерпретаторів, як правило, піддавалися подальшому тлумаченню. У стародавньому юдаїзмі розвиток інтерпретаційних положень і зіставлення їх з текстами Тори стало традицією, яка сформувала цілу систему актів тлумачення, яка переважно дотримувалася нормативних кордонів священних текстів, ніж римська інтерпретація [13, с. 269].

У Стародавній Греції теж були закладені основи тлумачення норм права, яке поділялось на буквальне, розширювальне та обмежувальне; неофіційне й офіційне; доктринальне і професійне. Давньогрецькі юристи тлумачили норми права, виходячи з букви або з духу закону. Ці досягнення згодом доповнювалися і вдосконалювалися в інших державно-правових системах.

Згідно з аналізом наявних джерел, у Стародавній Греції велике значення надавали правильному розумінню змісту норм права. Як доказ можна навести рядки Еннія, які він вклав в уста свого Піфійського Аполлона, на підставі яких народи, царі та всі громадяни від нього «ради чекають». Це можна побачити на прикладі законів Лікурга. Як зазначено в одній з його ретр, вони не були писаними, але при цьому міцно увійшли в спосіб життя людей, «зжилися» з ними. Спосіб життя спартанців підтверджує, що зміст законів точно перетворювався в життя. На цьому наголошується на висловлюваннях Сократа, який стверджував: спартанець Лікург ніколи не підняв би Спарту над іншими державами, якби не вселив у неї високий ступінь духу покори законам. Якщо закони, необхідні для щастя і моральної досконалості громадян, виконувалися добро-

вільно, при цьому будучи не письмовими, а передавалися з вуст в уста, це означає, що в спартанській державі проводилася правильна їх інтерпретація [15].

На сучасному етапі різноманіття теорій і правил тлумачення є безсумнівним плюсом з точки зору підтримки та реалізації демократичних засад законодавчої влади. Таке різноманіття надає, з одного боку, широкі можливості у виборі належного підходу до кожної конкретної ситуації неясного, неточного, двозначного або навіть непрописаного тексту закону. З іншого боку, відсутність чітких методологічних установок і алгоритму дій зі встановлення змісту понять закону як базису для опори призводить до хаотичного прийняття різнорідних рішень, які однаково аргументовано підтримують абсолютно протилежні підходи до тлумачення іноді абсолютно ідентичних ситуацій [16, с. 6].

На практиці, як зауважив І. Шутак, трапляються випадки, де різне тлумачення правових положень судами виникає внаслідок відсутності дефініцій, лише правотлумачна діяльність вищих судів може слугувати тим запобіжником, що забезпечуватиме узгодженість і послідовність судової практики. Важливим є і те, що в країнах континентального права, до яких належить і правова система України, судові тлумачення, яке здійснюють вищі суди, забезпечує роль судових рішень як джерела права. Відповідно, під судовим тлумаченням правових норм, а зокрема і норм-дефініцій, слід розуміти не що інше, як роз'яснення органами судової юрисдикції змісту норми права, яке має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, що застосовують правову норму. Про це свідчить і позиція Європейського суду, який визнає судову практику джерелом права і підкреслює, що «поняття «закон» слід розуміти як правову норму у тому вигляді, як її тлумачать національні суди; таким чином, поняття «закону» включає статутне право і право, вироблене суддівською практикою» [16, с. 8].

На сьогодні згідно з частиною третьою статті 21 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, мають право надавати роз'яснення щодо засто-

сування положень законів України. Такі роз'яснення не мають статусу офіційного тлумачення [10, с. 8].

В українській правовій системі саме Конституційному Суду України – єдиному органу конституційної юрисдикції в Україні – надано можливість за допомогою офіційного тлумачення здійснювати контроль за відповідністю Конституції України законів та інших правових актів. Проте наділення Конституційного Суду повноваженнями здійснювати офіційне тлумачення Конституції не може вважатися ефективним інструментом, який застосовується у випадку наявності множинного неузгодженого тлумачення. Перш за все, слід взяти до уваги обмежену предметну юрисдикцію Суду – тлумачення положень Конституції України, проте не законів чи інших нормативно-правових актів, положення яких породжують непорозуміння у правозастосовній діяльності. У 2006 році Конституційний Суд сформував юридичну позицію, вказуючи, що «відповідно до статті 150 Конституції України, статті 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» розгляд питання щодо наявності правових колізій (суперечностей) у законах України не належить до повноважень Конституційного Суду України. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (частина перша статті 6 Конституції України), а тому Конституційний Суд України не може втручатися у діяльність законодавчого органу державної влади та ухвалювати рішення про наявність колізій у законах України» [16, с. 8-9].

Розбіжності та помилки тлумачення норм права можна усунути внаслідок проведення правової експертизи, у результаті якої суб'єкт тлумачення уникає труднощів у роз'ясненні норм права, а правозастосовувач не вдається до помилкових нормативних приписів. На відміну від тлумачення, метою якого є правильне, точне й однако-ве розуміння вже прийнятих нормативних положень, основним завданням правової експертизи є виявлення розбіжностей та помилок, допущених при конструюванні тексту проекту нормативно-правового акта. Правова експертиза є складовою частиною

нормотворчої діяльності та припускає дослідження проектів нормативно-правових актів на предмет їх відповідності актам вищої юридичної сили та техніко-юридичним вимогам. Правова експертиза схожа до тлумачення права. Експерт повинен також розкрити сенс пропонованих норм права, зрозуміти нові юридичні приписи [17, с. 197].

Зауважмо, що тлумачення вторинне, а норма права є первинною. З'ясування, роз'яснення та акт тлумачення – основні елементи поняття тлумачення, які характеризуються на практиці взаємозв'язком філософських категорій змісту і форми. При цьому з'ясування і роз'яснення – це безпосередня пізнавальна діяльність. Процес її об'єктивізації зовні виступає у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення. Водночас акт тлумачення – це форма, у межах якої пізнається і роз'яснюється зміст норм права [18, с. 413].

Висновок

Норми права, нормативно-правові акти, зокрема закони, видаються не тільки для юристів, але і для пересічних громадян. Для того, щоб норми права були зрозумілі невідзначеному колу осіб, необхідно застосовувати правила юридичної техніки та здійснювати тлумачення норм права.

Тлумачення є діяльністю зі встановлення змісту норми права. Своєю чергою, для встановлення правильного змісту норми права необхідно, щоб тексти нормативно-правових актів були складені правильно. Таким чином, методики тлумачення юдейської, римської та грецької традиції лягли в основу сучасних прийомів і засобів правотлумачної діяльності та сприяють більш правильному застосуванню норм права.

Отже, юридична техніка тлумачення норм права – це сукупність методів, способів, правил та інструментів для з'ясування сенсу норми права під час правозастосування.

Література

1. Болдырев С. Н. Юридическая техника: теоретико-правовой анализ: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Болдырев Сергей Николаевич; Кубанский государственный

- ний аграрний університет; науч. консульт. Рассказов Л. П. Ростов-на-Дону, 2014. 468 с.
2. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. 496 с.
3. Ремізова О. Сутність та способи інтерпретації права. *Філософія права*. 2020. №3. С. 350-355. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.59>
4. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищ. кваліфікації, і канд. на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; за ред.: В. Г. Ротань. Х.: Право, 2013.-752 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Samsin_Ihor/Novitnie_vchennia_pro_tlumachenia_pravovykh_aktiv/
5. Киселева И. В., Немечкин В. Н. Юридическая техника в процессе толкования правовых норм. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya_tekhnika-v-protsesse-tolkovaniya-pravovykh-norm]
6. Беяева О. М. Понятие и сущность толкования права. *Российская юстиция*. 2012. №10. С. 35-37.
7. Белоносов В. О. Актуальные вопросы права и правоохранительной деятельности. Вестник БИСТ, 2010. №2(6). С. 95-103.
8. Мелехин А. В. Теория государства и права. Москва, 2009. 545 с.
9. Лахмостова А. І. Структурні особливості англійських та німецьких складних термінів та їх переклад (на матеріалі текстів юридичної тематики). Дніпро, 2018. 69 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/168412244.pdf>
10. Шутак І. Д. Автентичне тлумачення норм права та його співвідношення із правотворчістю. *Право.ua*. 2021. №3. С. 5-10.
11. Онищук І. І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2017. 512 с.
12. Середюк В. Ю. Методологічні основи сучасного тлумачення норм права. «Юридична техніка у правотворчості та правозастосуванні»: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 10 грудня 2021 року) / за заг. ред. І.Д. Шутака. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила. 2021. С. 128–135.
13. Малиновская Н. В. Исторические корни методических основ современной правовой интерпретации. *Вестник ВГУ, серия: лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2008 (2). С. 263-269.
14. Шелестов К. О. Праворозуміння та герменевтика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 108–114.
15. Недилько Ю. В. Толкование правовых норм и его значение для развития древнегреческой юриспруденции. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/>
16. Шутак І. Д. Юридична техніка подолання множинного тлумачення норм права. *Європейські перспективи*. 2021. №4.-С. 5-13. DOI 10.32782/EP.2021.4.1
17. Онищук І. І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2017. 512 с.
18. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

Seredyuk V. Yu.

e-mail: vitkov84@ukr.net

THE CONCEPT OF LEGAL TECHNIQUE OF LEGAL NORMS INTERPRETATION

Purpose. The purpose of the study is to reveal the conceptual and categorical apparatus of understanding the legal technique of interpretation of legal norms.

Methodology. An important group of methods of cognition of the concept of the legal technique of interpretation of legal norms is general (philosophical) methods, which are relevant categories and models, which are characterized by general applicability not only in all fields of scientific knowledge but also at all stages of research. In particular, the paper uses analysis to determine the properties of elements as the basis and reasons for their connection and synthesis for the formation of scientific terms and identify patterns. The formal-logical method (dogmatic) is also used, which consists in the logical sequence of thought, in its strict

АНОТАЦІЯ

Метою наукової статті є розкрити поняттєво-категорійний апарат розуміння юридичної техніки тлумачення норм права. Саме поняттєво-категорійний апарат юридичної науки виступає важливою методологічною основою при вивченні новітніх теоретичних і прикладних проблем. У результаті дослідження аргументовано, що для того, щоб норми права були зрозумілі невизначеному колу осіб, необхідно застосовувати правила юридичної техніки та здійснювати тлумачення норм права. Тлумачення є діяльністю зі встановлення змісту норми права.

Ключові слова: правотворчість, нормативно-правовий акт, правозастосування, правова експертиза, судове тлумачення.

observance of laws (identity, inconsistency, exclusion of the third and sufficient ground) and the rules of formal logic.

Originality. The scientific novelty lies in the theoretical understanding of the concept of the legal technique of interpretation of the law and its general characteristics; substantiation of explanation and interpretation as the main elements of legal technique of interpretation of legal norms, which are characterized by the relationship of philosophical categories of content and form.

Results. For the rules of law to be understood by an indefinite circle of persons, it is necessary to apply the rules of legal technique and give an interpretation of the rules of law. Interpretation is an activity to establish the content of the rule of law. In turn, to establish the correct content of the rule of law, it is necessary that the texts of regulations were drafted correctly. Thus, the methods of interpretation of the Jewish, Roman, and Greek traditions have formed the basis of modern methods and means of legal interpretation and contribute to the more correct application of the law. Legal technique of interpretation of legal norms is a set of methods, ways, rules, and tools for clarifying the meaning of legal norms during law enforcement. The conceptual apparatus of legal science serves as an important methodological basis for studying the latest theoretical and applied problems.

Practical importance. The results of the study can be used in such a type of legal activity as law enforcement. Scientific and practical interest in the legal technique of interpreting legal norms is related to the need to optimize legal interpretation activities and objectify the adoption of the Law of Ukraine "On Legal Acts".

Keywords: lawmaking, normative legal act, law enforcement, legal expertise, judicial interpretation.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗДОРОВ'Я В ЧЕХІЇ ТА ПОЛЬЩІ: КОМПАРАТИВНО-ПРАВОВИЙ РАКУРС ДОСЛІДЖЕННЯ

КУДІН С.В. - доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1396-3212>

ЯЦИШЕНА Г.А. - кандидат філософських наук, помічник адвоката Адвокатського об'єднання «Крикун та партнери»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1276-4775>

УДК 342.7

DOI 10.32782/NP.2022.1.3

Целью исследования является выявление на основе компаративно правового анализа общих и отличительных черт конституционного обеспечения права человека на здоровье в Чешской Республике и Польской Республике. Основной задачей выступает обобщение опыта Чехии и Польши, а с его учетом – и определение направлений усовершенствования конституционного законодательства Украины в этой сфере. Установлено, что конституции указанных государств имеют общие черты по формулированию конституционных основ обеспечения права человека на здоровье. Вместе с тем выявлено, что опыт организации системы здравоохранения в Польской Республике и Чешской Республике требует внесения изменений в конституционно-правовые акты Украины. Выявлено, что такие изменения должны быть направлены на: более четкую формулировку дефиниций основных понятий и терминов, определяющих право на здоровье человека, формирование децентрализованной системы здравоохранения, которая отвечала бы основам политики ЕС в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: Чешская Республика, Польская Республика, конституция, право человека на здоровье, обеспечение, компаративно-правовой метод

Постановка проблеми

Істотне погіршення стану навколишнього природного середовища в Україні на початку ХХІ ст. пов'язане із цілим комплексом проблем: рядом аварій техногенного характеру, забрудненням атмосферного повітря через викидання промислових відходів й збільшення використання автотранспортних засобів, погіршенням екологічного стану водних ресурсів тощо, у сукупності із погіршенням якості уживаних продуктів харчування, веденням нездорового способу життя, незадовільною ситуацією у сфері медичного забезпечення охорони здоров'я – спричинило зростання кількості хворих громадян, зменшення тривалості життя серед українців. Беззаперечним фактом є погіршення демографічної ситуації в Україні. Наразі йдеться не тільки про її покращення, але й збереження генофонду нації, що впливає й на національну безпеку України, адже «створення дієвого механізму захисту прав людини є запорукою мінімізації загроз для національної безпеки України, що особливо актуально в умовах викликів сьогодення» [1, с. 346].

Зазначене вище актуалізує вирішення проблеми забезпечення права людини на здоров'я, у першу чергу, – на конститу-

ційному рівні, а також створення дієвого механізму реалізації цього права. Так, у розділі II Основного закону України були закріплені природні, політичні, соціальні, економічні, культурні, сімейні, екологічні, інформаційні та інші права й свободи людини і громадянина в Україні [2, с. 536].

Разом з тим, прагнення України вступити до ЄС, свідченням чого є підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 21 березня та 27 червня 2014 р., накладає свій відбиток і не необхідність звернення уваги до досвіду закріплення конституційних засад забезпечення права людини на здоров'я у країнах, які належать до Європейського Союзу.

У цьому контексті слід, на нашу думку, здійснити компаративний аналіз конституційних засад забезпечення права людини на здоров'я в Україні й таких державах, як Чеська Республіка та Польська Республіка. Підставою вибору конституцій цих країн є те, що вони, по-перше, як і УРСР, певний час перебували у радянській політико-правовій системі, по-друге, є одними з послідовних прихильників вступу України до ЄС, по-третє, нас об'єднують давні історичні стосунки дружби й співробітництва, а у правовій сфері – взаємної рецепції норм законодавства, їх адаптації до місцевих умов.

Постановка завдання

Мета статті полягає у з'ясуванні на основі компаративно-правового методу змісту конституційно-правових засад забезпечення права людини на здоров'я в Чеській Республіці та Польській Республіці.

Наукова новизна полягає в з'ясуванні концептуальних підходів до розуміння змісту забезпечення права людини на здоров'я в Чеській Республіці та Польській Республіці в конституційно-правовій площині.

Виклад основних положень

У Конституції Польської Республіки від 2 квітня 1997 р. стверджується прин-

цип турботи держави за непорушність прав і свобод громадян. Це впливає, зокрема, із ст. 5: «Польська Республіка стоїть на сторожі незалежності і недоторканості своєї території, забезпечує свободи і права людини і громадянина, безпеку громадян, стоїть на сторожі національної спадщини, а також забезпечує охорону довкілля, керуючись принципом збалансованого розвитку» [3]. З цього закономірно випливає, що в Конституції Польської Республіки свободи, права і обов'язки людини і громадянина уміщені у розділі II.

Цікаво, що право на здоров'я прямо не визначається, але з юридичного аналізу тексту Конституції Польської Республіки випливає намагання держави забезпечити це право. Так, у ст. 39 зазначається: «Ніхто не може бути підданий науковим дослідям, включаючи медичні, без вільно вираженої згоди», а у ст. 40 – «Ніхто не може бути підданий катуванню або жорстокому, нелюдському чи принизливому поводженню і покаранню. Забороняється застосування тілесних покарань» [3].

Разом з тим, особливістю Конституції Польської Республіки є те, що у ній проглядається позиція держави щодо закріплення типологізації прав і свобод людини і громадянина. Так, право на здоров'я віднесено до підрозділу «Особисті свободи і права», натомість право на охорону здоров'я уміщено до підрозділу «Економічні, соціальні і культурні свободи і права». Причому, у Конституції Польської Республіки норма про право на охорону здоров'я, на нашу думку, виписана більш чітко, особливо, по-перше, у частині обов'язків держави дбати про забезпечення цього права; по-друге, зобов'язання держави опікуватись здоров'ям малозахищених з тих чи інших причин верств населення. Так, у ст. 68 зазначається, що: «1. Кожний має право на охорону здоров'я. 2. Громадянам незалежно від їх матеріального стану публічна влада забезпечує рівний доступ до медичної допомоги, що фінансується за рахунок публічних коштів. Умови і обсяг надання медичної допомоги визначаються законом. 3. Публічна влада зобов'язана особливо піклуватися про

здоров'я дітей, вагітних жінок, осіб з фізичними і розумовими вадами та осіб похилого віку. 4. Публічна влада зобов'язана боротися з епідемічними захворюваннями і попереджати негативні для здоров'я наслідки погіршення стану довкілля. 5. Публічна влада підтримує розвиток фізичної культури, особливо серед дітей і молоді» [3].

Так само чітко прописані обов'язки держави стосовно забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, у ст. 74 зазначається, що «1. Публічна влада здійснює політику, що забезпечує нинішньому і майбутнім поколінням екологічну безпеку. 2. Охорона довкілля є обов'язком публічної влади. 3. Кожний має право на інформацію про стан довкілля і про його охорону. 4. Публічна влада підтримує дії громадян, спрямовані на охорону довкілля і покращення його стану» [3].

Крах у кінці 80-х років ХХ ст. «соціалістичного табору», прийняття Конституції Польської Республіки і Конституції Чеської Республіки започаткували й ряд істотних змін у сфері охорони здоров'я громадян цих держав. У першу чергу, це пов'язано із низкою проведених реформ у медичній галузі, а такий досвід є корисний і для України, у якій відхід від «моделі Семашка» (фінансування лише за рахунок оподаткування, жорстка централізація, повне безкоштовне медичне обслуговування), на відміну від наших сусідів, відбувається лише з 2017 р.

Реформу у сфері охорони здоров'я людини і громадянина у Польській Республіці було проведено протягом 1997 – 2003 р. Так, у 1997 р. було прийнято Закон про загальне медичне страхування, а разом із тим – створено Систему соціального медичного страхування, а також 17 фондів медичного страхування; у 2003 р. ці фонди були замінені Народним фондом охорони здоров'я, який фінансується за рахунок державного бюджету (система Беверіджа). «Сьогодні майже 98% населення охоплено Системою соціального медичного страхування (SHI), яке є обов'язковою для більшості громадян» [4, с. 14].

Як зазначають фахівці, «Польща побудувала фінансування медицини за принципом солідарного обов'язкового медичного страхування. Платником за медичні послуги і ліки виступає Національний фонд охорони здоров'я, наповнення якого відбувається через індивідуальні податкові відрахування. Їх здійснюють, у першу чергу, працівники і підприємці. Але навіть особи, які отримують допомогу з безробіття, зобов'язані робити такі відрахування» [5].

Ясно, що відрахування зазначених суб'єктів за своєю грошовою масою є різними, проте, відповідно до Конституції Польської Республіки, доступ до медичних послуг, які надаються державними медичними закладами, є рівний для усіх (у Польській Республіці всі лікарняні установи поділені на три типи: державні (як правило, великі і середні), приватні, і ті, які належать органам місцевого самоврядування).

Важливою проблемою, вирішення якої є актуальною і для України, є дилема: подальша централізація (радянська модель) чи децентралізація всієї системи охорони здоров'я. У Польській Республіці державне управління системи охорони здоров'я відповідає загальноприйнятим нормам Європейського Союзу про бажану децентралізацію такого управління. Тому-то «управління системою охорони здоров'я розділене між Міністерством охорони здоров'я, Народним фондом здоров'я та органами місцевого самоврядування. Міністерство охорони здоров'я встановлює національну політику і надає фінансування довгострокових цілей у сфері охорони здоров'я. Народний Фонд Здоров'я має справу з розподілом фінансування між застрахованим населенням. Місцеві органи влади несуть відповідальність за надання місцевих послуг у сфері охорони здоров'я, лікарні та оплату послуг та організацію лікарів» [4, с. 19].

Ясно, що будь-яка реформа проводиться не задля самої реформи, а покращення життя громадян. Досвід Польської Республіки (попри наявні, зрозуміло, проблеми) щодо реформ у сфері охорони здоров'я є

достатньо показовий: наприклад, у 2009 р. Узагальна тривалість життя жінок становила 80 %, а чоловіків – 71,6 % (в Україні ж – відповідно 77 і 67 %).

Поширення інфекційної хвороби корона вірусу, а як наслідок – проблема вакцинації, торкнулось і Польської Республіки, причому перші випадки на захворювання у цій державі були зафіксовані на початку березня 2020 року. На 25 грудня 2021 р. у Польській Республіці кількість інфікованих складає близько 234 тисяч осіб.

Слід відзначити, що влада у нашого сусіда відреагувала достатньо миттєво, адже кожний день бездіяльності міг призвести до непередбачуваної ситуації. Так, 6.03.2020 р. президент А. Дуда підписав спеціальний закон про боротьбу із розповсюдженням коронавірусу. Його текст містить нормативні приписи, які у принципових положеннях є подібними до тих приписів українського законодавства: хворі на коронавірус, а також особи з підозрою на наявність COVID-19 можуть підлягати додатковій госпіталізації. У законі також говориться про те, що з метою протидії розповсюдженню коронавірусу працедавець може доручити працівникові виконання роботи з дому [6].

Крім того, у Польській Республіці було введено карантин, а з 1.04.2020 р. режим істотно було посилено, з 09.04.2020 р. введено «масковий режим». Крім того, з 20.03.2020 р. встановлено більш високі штрафи за порушення умов карантину (у 6 разів) [7], введено «режим епідемії» (за обмежувальними заходами у цілому відповідає «надзвичайній ситуації» в Україні), з 01.12. до 17.12. 2021 р. Польща запроваджує нові COVID-обмеження через появу нової мутації коронавірусу типу «Омікрон» [8]. Отже, на нашу думку, можна побачити схожі процеси нормативного закріплення заходів, що мають сприяти боротьбі із розповсюдженням коронавірусу як в Україні, так і Польській Республіці.

Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р. є специфічною у тому сенсі, що у ній відсутній, як у «традиційних» конституціях держав світу, розділ про права, свободи і обов'язки людини і гро-

мадянина. Це можна пояснити тим, що Конституція складається, фактично з двох конституційних актів: власне, Конституції, і Хартії основних прав і свобод від 9 січня 1991 р., яка є складовою частиною Конституції відповідно до ст. 3 [9].

Структура зазначеної Хартії є подібною до розділу про свободи, права і обов'язки людини і громадянина Конституції Польської Республіки: вона теж побудована за принципом типологізації прав і свобод, а із зазначеною Конституцією та Конституцією України її об'єднує формальна невизначеність поняття «право на здоров'я». Тим не менше, як і у двох означених конституціях, в Хартії закріплено намагання держави забезпечити це право. Так, у п. 2 ст. 7 (розділ I «Основні права і свободи людини» глави II «Права людини і основні свободи») зазначається: «Никто не может быть подвергнут пыткам, жестокому, бесчеловечному или унижающему обращению либо наказанию» [9].

Так само, як і у Конституції Польської Республіки, у Хартії право на охорону здоров'я уміщено до глави IV «Економічні, соціальні і культурні права», а також чітко прописані права незахищених з різних причин верств населення. Зокрема, відповідно до ст. 31 «Каждый имеет право на охрану здоровья. На основе общественного страхования граждане имеют право на бесплатное медицинское обслуживание и на медицинское пособие на условиях, установленных законом», п. 1 і 2 ст. 29 «Женщины, молодежь и лица с нарушениями здоровья имеют право на повышенную охрану здоровья в процессе труда и особые условия труда»; «Молодежь и лица с нарушениями здоровья имеют право на особую защиту в трудовых отношениях и на помощь в овладении профессией» [9].

У Хартії, як і в Конституції України та Конституції Польської Республіки, зафіксовано прагнення держави забезпечити право людини і громадянина на безпечне навколишнє природне середовище. Зокрема, у п. 1 і 2 зазначається: «Каждый имеет право на благоприятную окружающую среду»; «Каждый имеет право на сво-

евременную и полную информацию о состоянии окружающей среды и природных ресурсов» [9].

Система охорони здоров'я у Чеській Республіці подібна до тієї, що створена у Польській Республіці, і ґрунтується на принципі децентралізації системи охорони здоров'я, а також обов'язкового медичного страхування (модель Бісмарка) (це відбулось у 1991 р. на основі прийнятих Закону про всезагальне медичне страхування і Закону про фонд всезагального медичного страхування). Як і у Польській Республіці, у кінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст., відбувалась приватизація багатьох закладів надання медичних послуг населенню. Проте, це не означає скасування безоплатної медичної допомоги, адже ст. 31 Хартії основних прав і свобод від 9 січня 1991 р. визначає, що така допомога здійснюється за рахунок коштів громадського страхування.

Як і у Польській Республіці, фінансування медичної сфери здійснюється за принципом солідарного обов'язкового медичного страхування. Система охорони здоров'я «фінансується шляхом здійснення внесків фізичними особами та роботодавцями. На кінець 2011 р. налічується 8 фондів громадського медичного страхування (ФГМС). ФГМС є своєрідними юридичними утвореннями зі статусом громадської, неприбуткової особи, але такі організації незалежні від держави і мають власні бюджети. Ставки обов'язкових внесків на громадське медичне страхування визначені у законодавстві. Держава платить внески за всіх економічно неактивних громадян, включаючи безробітних, пенсіонерів, дітей, студентів та жінок у декретній відпустці, що разом становлять більше половини всього населення. Будь-яка особа з постійним місцем проживання у Чеській Республіці має право на медичне страхування» [10].

Організація управління системою охорони здоров'я також є подібною до тієї, що створена у Польській Республіці. Так, «централізоване управління галуззю проводить міністерство охорони здоров'я, яке забезпечує єдине керування державною

системою ОЗ та видає регулюючі нормативно-правові акти, що є обов'язковими для виконання. Другим учасником процесу надання медичної допомоги у ЧР є фонди медичного страхування. Найбільший серед них — Фонд всезагального медичного страхування, засновником і гарантом діяльності якого є держава» [11]. Нарешті третім учасником є «широка мережа закладів ОЗ, що мають декілька форм власності: приватна (амбулаторна медична допомога – самостійно практикуючі лікарі та їх об'єднання – поліклініки, центри первинної допомоги); державна – стаціонарна медична допомога (лікарні, університетські клініки)» [11].

Можемо констатувати, що у результаті проведених реформ у сфері охорони здоров'я, наприклад, у 2013 р. загальна тривалість життя жінок становила майже 81 %, а чоловіків – 75 % (загальна тривалість життя зросла порівняно із початком 90-х років ХХ ст., а кількість населення є стабільним (правда, не враховуючи міграційні процеси).

Чеська Республіка також опинилась в епіцентрі розповсюдження коронавірусу. На 25 грудня 2021 р. кількість хворих зросла до майже 120 тисяч осіб. Уперше наявність інфікованих було зафіксовано 1.03.2020 р., а стрімке зростання хворих змусило уряд Чеської Республіки, на відміну від Польської Республіки і України, ввести надзвичайний стан вже з 12.03.2020 р. строком на 30 діб і ввести карантин (умови карантину стали більш суворими із 19.03.2020 р.) [12], що дозволило призупинити поширення інфекції. Крім того, введено достатньо високі штрафи за порушення умов карантину (у перерахунку на українську гривню - близько 3 мільйонів 330 тисяч гривень!). 25.03.2020 р. МОЗ Чеської Республіки ввело більш суворі умови карантину, а саме: «ограничения на свободное передвижение жителей теперь дополнился дополнительным пунктом, в котором говорится, что «предлагается пребывание в общественных местах не больше двух человек, за исключением членов одного домохозяйства, предпринимательской или иной аналогичной де-

яльності, участія в похоронах с соблюденням дистанції не менше двох метрів» [13].

Разом з тим, наголосимо, що такі жорсткі заходи дали позитивний результат: з 23.03.2020 р. вперше не зафіксовано летальних випадків; тому уряд Чеської Республіки 7.04.2020 р. анонсував послаблення умов карантину. Так, «з 9.04. в Чехії відкриються магазини для хобі і рукоділля, ремонт велосипедів, господарські магазини, а після Великодня, який в Чехії святкують 12 квітня, уряд обговорить можливість відкриття взуттєвих і канцелярських магазинів. Також з 14 квітня у разі поважної причини, такої, як відрядження, буде дозволений виїзд за межі Чехії» [14]. Таким чином, завдяки своєчасним заходам влади у Чеській Республіці (ужорсточення умов карантину, крайнє посилення штрафних санкцій за їх невиконання тощо) вдалось забезпечити не тільки необхідність збереження життя і здоров'я громадян, але й дієво протистояти розповсюдженню пандемії. Правда, нова хвиля COVID-19 у 2021 р. зачепила також і Чехію. Зокрема, Уряд Чехії через різке погіршення ситуації з поширенням коронавірусної інфекції нового типу оголосив про запровадження в країні надзвичайного стану. Новий режим починає діяти в ніч проти п'ятниці, 26 листопада 2021 р., і триватиме 30 днів. Цей захід надалі дозволить владі запроваджувати обмеження, наприклад, на переміщення людей чи організацію зборів, які без режиму надзвичайного стану згідно із законом запроваджувати неможливо. Раніше у Чехії людям без сертифікату про щеплення або без довідки про перенесену коронавірусну інфекцію заборонили відвідувати заклади громадського харчування, кіно, перукарні, спортивні зали та інші заклади сфери послуг [15].

Висновки

1. Конституції Польської Республіки і Чеської Республіки мають спільні риси щодо формулювання конституційних засад забезпечення права людини на здоров'я: принцип турботи держави

за непорушність прав і свобод громадян, намагання держави у тому чи іншому вигляді сформулювати право людини на здоров'я і пов'язане з ним право на охорону здоров'я, у більшості – єдність термінології. Разом з тим, у Конституції Польської Республіки й Конституції Чеської Республіки відображене прагнення типологізувати права і свобод людини і громадянина (а у Конституції Чеської Республіки – виділити права і свободи людини в окремий конституційно-правовий документ), закріпити обов'язок держави дбати про охорону здоров'я людини і громадянина. Не менш важливим є і прагнення держави узяти на себе обов'язок опікуватись здоров'ям незахищених чи мало захищених з тих чи інших причин верств населення (жінки (у тому числі й вагітні), діти, молодь, особи похилого віку, особи з порушенням здоров'я (або особи з фізичними і розумовими вадами).

2. Досвід Польської Республіки і Чеської Республіки у сфері охорони здоров'я переконує, що варто здійснити наступні кроки: А) здійснити типологізацію на конституційному рівні прав і свобод людини громадянина, і виділити блок, який стосується права на здоров'я людини (або у Конституції, або через прийняття окремого акту, наприклад, Основного Закону про права і свободи людини і громадянина в Україні, попередньо провівши всеукраїнський референдум з цього питання); Б) закріпити у Конституції України обов'язок держави дбати про охорону здоров'я людини і громадянина із відповідною термінологією; В) внести зміни до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» у частині детального визначення понять і термінів, які відображають всі аспекти права на здоров'я людини; Г) прийняти Закон України «Про децентралізацію системи охорони здоров'я в Україні», у якому чітко прописати принципові положення про обов'язкове громадське медичне страхування (у перспективі – введення спеціального «медичного податку»); разом з тим, непорушною нормою має бути надання безоплатних медичних послуг у

державних і комунальних (муніципальних) закладах охорони здоров'я на закладах рівності всім громадянам України, іноземцям, апатридам чи біпатридам, біженцям, особам, що просять політичного притулку, переміщеним особам тощо.

3. Досвід боротьби із поширенням інфекційної хвороби коронавірусу у Польській Республіці і Чеській Республіці може бути адаптований органами державної влади України. Зокрема, це здійснення достатньо жорстких заходів щодо запровадження умов карантину, а також посилення відповідальності за їх порушення. Приклад діяльності влади у Чеській Республіці переконує, що такі превентивні заходи, хоч вони і суттєво обмежують права громадян, є суворою необхідністю. Але вони спрямовані на забезпечення права людини на здоров'я, а з іншого боку – дозволяють державі у максимально короткі строки вийти з економічної кризи і повернутись до нормального життя.

Література

1. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції»* (м. Київ, 27 червня 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка. С. 346 – 353.
2. Anatolii Shevchenko, Olena Kalhanova, Serhii Kudin & Olena Kravchenko. Guarantees of realization of the rights and freedoms of the person in the national legal system: teaching technique. *Asia Life Sciences. The Asian International Journal of Life Sciences. Supplement 21(2) 2019.* – S. 535 – 548.
3. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ : Москаленко О.М., 2018. 84 с.
4. Чмель О., Пустовойт Д., Шмігель А. Аналіз системи охорони здоров'я в Польщі. *Сучасні економічні дослідження.* 2018.- № 1. Вип. 1. С. 13 – 20.
5. Даневич Б. Медицинская реформа: полезный опыт Польши для Украины (17 октября 2017 г.). [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2017/10/17/7158694/>
6. Президент Польщі підписав спецзакон про боротьбу із коронавірусом. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://nv.ua/ukr/world/countries/koronavirus-upolshchi-prezident-pidpisav-speczakon-proborotbu-z-covid-19-50074399.html>
7. Польша ввела состояние эпидемии из-за коронавируса [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://zik.ua/ru/news/world/polsha_vvela_sostoyanie_epidemii_cherez_koronavirus_962862
8. Польша усиливает карантин через новый штам корона вируса [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://mind.ua/news/20233760-polshcha-posilyue-karantin-cherez-novij-shtam-koronavirusu>
9. Конституция Чехии (Чешской Республики) от 16 декабря 1992 года. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://czholding.ru/about-cz/konstitucija-chehii/>
10. Достал О. Міжнародний досвід реформування первинної медичної допомоги у Чехії. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://www.umj.com.ua/article/22698/mizhnarodnij-dosvid-reformuvannya-pervinnoi-medichnoi-dopomogi-chehiya>
11. Бодян М.В. Система охорони здоров'я в Чеській Республіці. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://www.mif-ua.com/archive/article/38604>
12. Распространение COVID-19 в Чехии. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. Чехия ужесточила карантинные меры. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/chehiya-uzhestochila-karantinnye-mery-1585152098.html>
14. У Чехії та Данії почали послаблювати карантин. [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://espreso.tv/news/2020/04/07/u_chekhiyi_ta_daniyi_rochaly_poslablyuvat_karantyn
15. У Чехії запроваджують режим надзвичайної стану через COVID-19. Захворів президент Земан. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-covid-chehija/31579358.html>

АНОТАЦІЯ

Метою дослідження є виявлення на основі компаративно-правового аналізу спільних і відмінних рис конституційного забезпечення права людини на здоров'я в Чеській Республіці й Польській Республіці. Основним завданням виступає узагальнення досвіду Чехії і Польщі, а з його врахуванням – і визначення напрямів удосконалення конституційного законодавства України в цій сфері. З'ясовано, що конституції зазначених держав мають спільні риси щодо формулювання конституційних засад забезпечення права людини на здоров'я. Разом з тим, виявлено, що досвід організації системи охорони здоров'я у Польській Республіці і Чеській Республіці потребує внесення змін до конституційно-правових актів України. Виявлено, що такі зміни мають спрямовані на: більш чітке формулювання дефініцій основних понять і термінів, які визначають право на здоров'я людини, формування децентралізованої системи охорони здоров'я, яка б відповідала основним засадам політики ЄС у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: Чеська Республіка, Польська Республіка, конституція, право людини на здоров'я, забезпечення, компаративно-правовий метод

SUMMARY

The aim of the study is to identify, on the basis of a comparative legal analysis, common and distinctive features of the constitutional provision of the human right to health in the Czech Republic and the Republic of Poland. The main task is to generalize the experience of the Czech Republic and Poland, and taking into account it - to determine areas for improving the constitutional legislation of Ukraine in this area. It was found that the constitutions of these states have common features in formulating the constitutional principles of ensuring the human right to health. At the same time, it was found that the experience of organizing the health care system in the Polish Republic and the Czech Republic requires amendments to the constitutional and legal acts of Ukraine. It was found that such changes are aimed at: clearer definitions of basic concepts and terms that define the right to human health, the formation of a decentralized health care system that would meet the basic principles of EU health policy. The experience in combating the spread of coronavirus infection in the Republic of Poland and the Czech Republic may be adapted by the Ukrainian authorities. In particular, this is the implementation of sufficiently stringent measures to implement the conditions of quarantine, as well as strengthening the responsibility for their violation. The example of the authorities in the Czech Republic shows that such preventive measures, although they significantly restrict the rights of citizens, are an urgent need. But they are aimed at ensuring the human right to health, and on the other hand - allow the state to get out of the economic crisis as soon as possible and return to normal life.

Keywords: Czech Republic, Polish Republic, constitution, human right to health, provision, comparative legal method

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

ХАЛЮК Анастасія Василівна - студентка навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

ПАНФІЛОВА Юлія Михайлівна - кандидат юридичних наук, доцент, директор навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

DOI 10.32782/NP.2022.1.4

У статті досліджено питання професійної підготовки державних службовців в Україні, зокрема, запропоновано напрями удосконалення системи їх професійної підготовки. Першоосовною удосконалення системи підготовки державних службовців в Україні є потреби державного управління, насамперед, забезпечення відповідності компетентностей, отриманих у результаті професійної підготовки в закладах вищої освіти, тим компетентностям, що необхідні для професійної діяльності державних службовців. Доведено необхідність удосконалення системи професійної підготовки державних службовців.

Ключові слова: державний службовець, професійне навчання, кадри, удосконалення, кваліфікація.

Постановка проблеми

Ключовим напрямом кадрового забезпечення державного управління є забезпечення професійного навчання державних службовців з метою формування системи високоефективних і компетентних кадрів. Професійний розвиток державних службовців дає можливість ефективніше використовувати бюджетні кошти, забезпечити мотивацію кадрів і стабільність публічної служби.

Необхідність удосконалення професійного навчання державних службовців зумовлена тим, що наявна система підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації не відповідає сучасним вимогам до якості та змісту освітнього процесу, механізм визначення потреб державних службовців у про-

фесійному навчанні є недосконалим, він не забезпечує зв'язок між системою підготовки і практикою державного управління. Крім того, реалізації адміністративної реформи в Україні і відповідне реформування системи державного управління, євроінтеграційні процеси ставлять нові вимоги до підготовки кадрів для державної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання професійного навчання та підготовки державних службовців досліджували такі науковці, як: Б. В. Божко, К. Ващенко, Л. М. Горбатюк, А. Перов, О. І. Сердюк та ін. Проте наразі в Україні ще існують проблеми у створенні професійної, відкритої, ефективної системи навчання та підготовки державних службовців, які потребують подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження напрямів удосконалення професійного навчання державних службовців.

Виклад основного матеріалу

Підвищення якості державного управління й ефективності надання адміністративних послуг населенню потребує високо-ефективних і компетентних державних службовців. З цією метою необхідно побудувати сучасну систему підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців з урахуванням сучасного зарубіжного досвіду.

В Україні необхідність поглиблення й удосконалення професійних знань державних службовців закріплено на законодавчому рівні. Зокрема, згідно з п. 5 ст. 48 Закону України «Про державну службу», державні службовці підвищують рівень професійної компетентності протягом усього терміну проходження служби, а підвищення кваліфікації відбувається не рідше ніж один раз на три роки [4, ст. 48].

Підвищення кваліфікації державного службовця – це набуття ним нових чи удосконалення раніше отриманих компетентностей у межах своєї професійної діяльності, що забезпечує необхідний рівень їх професійної кваліфікації для професійної діяльності [3, с. 163].

Сучасна організаційна структура системи професійного навчання державних службовців складається з двох рівнів – центрального і регіонального. До центрального рівня відноситься: Національна академія держав-

ного управління при Президентіві України (НАДУ) та Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів при ній; галузеві заклади післядипломної освіти центральних органів виконавчої влади. На регіональному рівні знаходяться регіональні інститути державного управління НАДУ (Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ), центри перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців та керівників органів місцевого самоврядування в областях, м. Києві, профільні заклади вищої освіти (рис. 1).

Процеси, що відбуваються в державному управлінні України, нині вимагають проведення постійних змін у системі професійної підготовки державних службовців. При удосконаленні системи підготовки державних службовців потрібно враховувати мету процесу підготовки, підходи до його реалізації, процес реалізації і кінцевий результат. Саме необхідність державних службовців відпові-

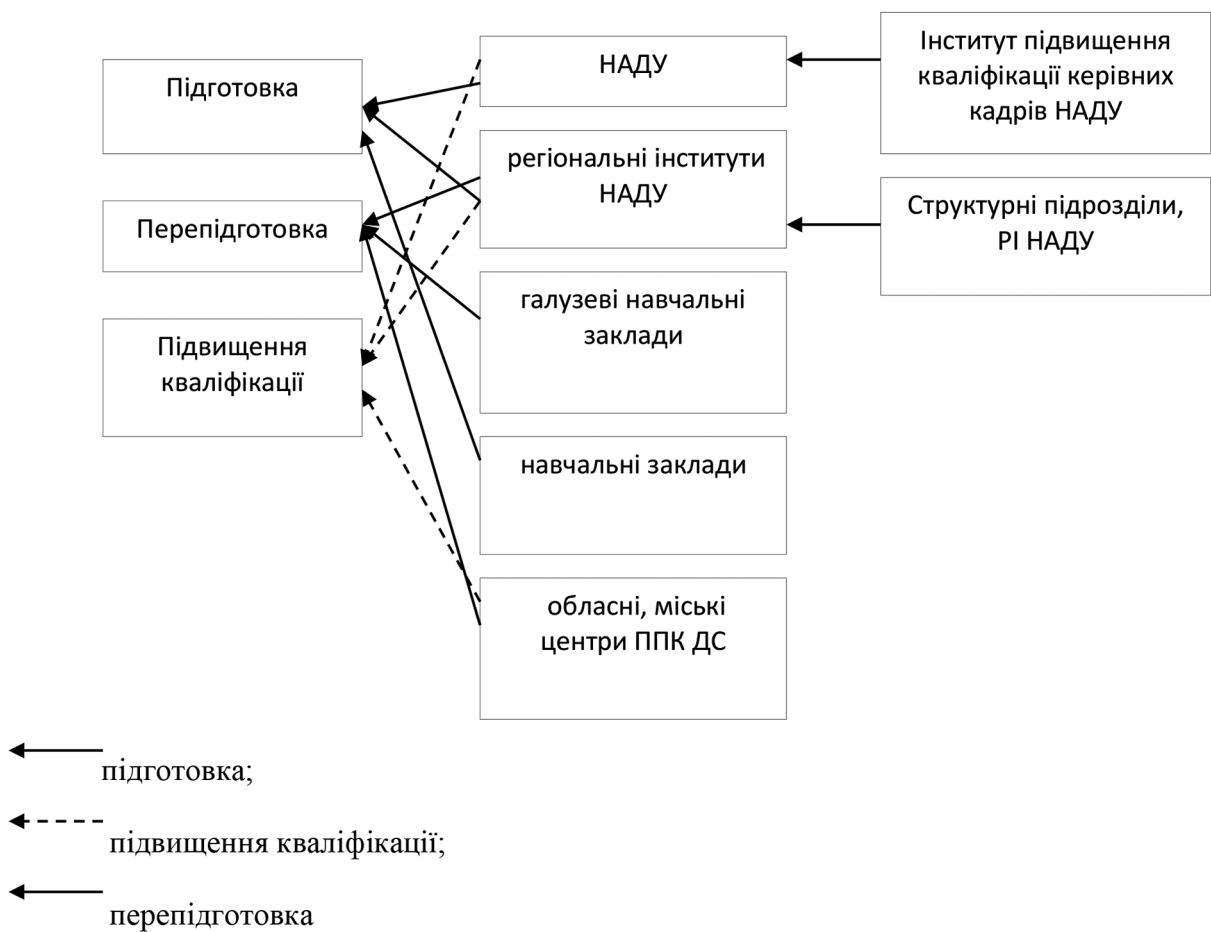

Рис. 1. Сучасна система професійного навчання державних службовців в Україні [7, с. 13]

дати потребам часу вимагає постійного вдосконалення їх професіоналізму і компетентності [2, с. 73]. Тому потрібно визначити набір необхідних умінь, знань, навичок, якими мають володіти державні службовці, при цьому враховуючи рівень посади, а отже перелік компетенцій державного службовця.

Основною метою професійної підготовки державних службовців повинно стати задоволення потреби держави в кваліфікованих відповідальних державних працівниках, мобільних у внутрішньому та зовнішньому адміністративному просторі, та стратегічно мислячих лідерах, які зможуть упроваджувати демократичні цінності. Основним завданням удосконалення системи професійної підготовки державних службовців є забезпечення відповідності компетентностей як результатів професійної підготовки компетентностям, затребуваним професійною діяльністю державних службовців.

У системі професійної підготовки державних службовців є доцільним запровадження першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для виконання ними функцій на нижніх посадах, оскільки це охоплюватиме наявні потреби державних органів влади і органів місцевого самоврядування у кваліфікованих працівниках з професійною освітою. Враховуючи це, фахова підготовка бакалаврів для виконання ними функціональних обов'язків у районних державних адміністраціях, територіальних підрозділах центральних органів державної влади є актуальною. Але нині в Україні працевлаштування фахівця з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» є проблемою, адже в українському суспільстві склалася думка, що бакалавр – це людина з неповною вищою освітою. Тому більшість студентів прагне будь-що отримати наступний освітній рівень – магістра. З переходом до посад керівного складу коло функцій державних службовців та, відповідно, їх компетентностей розширюється. Від державних службовців вимагаються, крім додаткових (до бакалаврського рівня) функцій (виконавських, технологічних), вміти виконувати стратегічні, організаційно-кадрові і організаційно-контролюючі функції. Саме на такі посади необхід-

ним є ступінь магістра в галузі державного управління й адміністрування [1, с. 9].

Важливою складовою удосконалення державної служби є розширення змісту професійної підготовки державних службовців програмами розвитку лідерства. Характерною ознакою сучасних систем професійної підготовки державних службовців є чітка її спрямованість на розвиток як управлінських, так і лідерських якостей. Тому в модернізованій системі професійної підготовки державних службовців актуальним є питання підготовки їх лідерських якостей.

Разом із формуванням у державних службовців лідерських якостей, нормативну частину підготовки державних службовців необхідно спрямувати на врахування основних засад системи прогностичних і програмних документів України, таких як Угода про асоціацію між Україною та ЄС, Програми діяльності Кабінету Міністрів України тощо. Удосконалена система професійної підготовки державних службовців також повинна бути направлена на розкриття основних напрямів діяльності центральних органів виконавчої влади, які формують і реалізують державну політику.

Потребує удосконалення система просування державних службовців по кар'єрних сходинках. Нині в Україні, на відміну від європейських країн, практично відсутня організована система кар'єрного зростання державних службовців, що є одним із мотивуючих факторів на державній службі. Проте залишається тенденція призначення на важливі посади державної служби, осіб, які не мають досвіду роботи на державній службі, неспеціалістів, осіб з приватного сектору чи взагалі без стажу роботи [1, с. 10].

Для удосконалення системи професійної навчання державних службовців після отримання профільної середньої чи фахової вищої освіти можна скористатися досвідом розвинених європейських країн щодо отримання подвійних дипломів. Досвід, набутий під час підготовки у розвинених країнах, сприятиме наближенню державної служби України до міжнародних вимог, її професіоналізації і загалом підвищенню конкурентоздатності країни на світовій арені.

Подвійний диплом – це диплом, отриманий спільно із закордонними закладами вищої освіти з такого ж напрямку підготовки та перерахування певних кредитів. Такий варіант професійної освіти державних службовців вбачається доречним для слухачів, які здобувають ступінь магістра в галузі державного управління та адміністрування, вступаючи на основі ступеня спеціаліста чи магістра в іншій галузі. Наприклад, доречно запровадити такі подвійні дипломи: бакалавр у певній галузі – бакалавр у галузі державного управління й адміністрування для вступників на основі профільної середньої освіти і магістр у певній галузі – магістр у галузі державного управління й адміністрування на основі бакалавра з метою отримання різносторонньої освіти і можливості подальшої ротації та корисного використання кваліфікованих управлінських кадрів. Після здобуття освітнього рівня бакалавра за напрямом «Публічне управління та адміністрування» він може продовжити підготовку в магістратурі. Після здобуття освітнього рівня магістра у галузі знань «Публічне управління та адміністрування» він працевлаштовується на посаду державної служби чи продовжує підготовку за програмою доктора філософії у цій галузі знань, після проходження якої працевлаштовується на посади державної служби або до закладів вищої освіти чи науково-дослідні інститути. Ця схема підготовки державних службовців є запорукою їх професійної мобільності, які з урахуванням відповідних освітніх рівнів (бакалавр, магістр, доктор філософії) мають змогу переходити на роботу не лише з одного державного органу влади до іншого, а й працювати в інших сферах діяльності.

Під час проведення професійної підготовки державних службовців усіх рівнів необхідно їх розподілити за формами підготовки. Так, кандидати на посади нижньої ланки повинні отримувати професійну підготовку (рівень бакалавра, магістра) за денною чи вечірньою формою. Керівний склад державних службовців повинен проходити професійну підготовку за заочною чи заочно-дистанційною формами навчання, яка є зручною для них та передбачає постійне отримання й удосконалення нових знань у

режимі online, не перериваючи на тривалий час виконання службових обов'язків.

Нині також з метою удосконалення професійної підготовки державних службовців необхідно застосовувати дуальну форму здобуття освіти, що передбачає поєднання навчання державних службовців у закладах освіти з одночасним навчанням на робочих місцях в установах, організаціях для набуття певної кваліфікації, на основі договору про здійснення навчання за дуальною формою здобуття освіти. Дуальна форма більш доречна на вечірній і заочно-дистанційній формі навчання державних службовців.

З метою удосконалення системи професійного навчання державних службовців необхідно використовувати інноваційні підходи до навчального процесу [3]. Одним із пріоритетних напрямів може бути запровадження технології змішаного навчання при підвищенні кваліфікації за професійними програмами, програмами тематичних семінарів і спеціалізованих короткострокових навчальних курсів за рахунок поєднання традиційного очного навчання й елементів дистанційної освіти, що особливої актуальності набрало на сьогодні в умовах карантинних заходів.

Використання дистанційного навчання потребує створення спеціального навчального інформаційного середовища, яке складається з цифрових інформаційних джерел, електронних бібліотек, аудіо- та відео матеріалів, електронних книг і навчальних посібників. Учасниками дистанційного навчального процесу є самі слухачі й викладачі, взаємодія яких здійснюється з використанням сучасних телекомунікаційних засобів (Zoom, Skype тощо). Саме таке інформаційне навчальне середовище дає унікальні можливості державним службовцям для отримання знань як самостійно, так і під керівництвом викладачів [3]. До переваг такої форми професійного навчання державних службовців слід віднести мобільність, безперервність, суттєву економію бюджетних коштів.

До основних напрямів удосконалення системи професійного навчання державних службовців належить реформування НАДУ і її регіональних інститутів, яке полягатиме

в закріпленні за НАДУ ролі координатора, який відповідальний за зв'язки з усіма закладами вищої освіти, що спеціалізуються на підготовці й перепідготовці фахівців у сфері «Державне управління». Забезпечення координації діяльності всіх навчальних закладів, що займаються підготовкою державних службовців, дасть можливість узгодити між собою та затвердити єдині підходи до визначення змісту їх професійного навчання. Адже саме фундаментальна університетська підготовка (протягом п'яти повноцінних років навчання), володіння новітніми управлінськими технологіями сприяють формуванню нового покоління управлінців інтелектуального потенціалу, який покликаний забезпечити прогрес нашої країни.

Актуальні програми підготовки державних службовців повинні передбачати: модульну структуру навчання; індивідуальне консультування в процесі навчання; використання сучасних активних технологій навчання (комп'ютерні симулятори, кейси, «мозкові штурми», ділові ігри тощо); виконання групових проєктних робіт з актуальних питань державного управління та місцевого самоврядування; запрошення як викладачів авторитетних практиків державної та муніципальної служби, менеджерів бізнес-структур і підприємств некомерційного сектору.

На сьогодні на етапі доопрацювання перебуває Стратегія реформування державного управління на період до 2025 року, якою передбачається продовження реформування системи професійного навчання державних службовців. Важливим питанням є необхідність володіння державними службовцями іноземними мовами. Передбачається посилити відкритість системи професійного навчання державних службовців за рахунок доступу до неї недержавних провайдерів освітніх послуг, впровадження дієвих методів професійного навчання на основі сучасних інформаційно-комунікативних технологій тощо.

Задля прискорення прогресивного розвитку системи професійної підготовки державних службовців в Україні шляхом використання кращих наявних практик, гармонійно поєднаних із національними

традиціями та цінностям, необхідно на державному рівні ухвалити та реалізувати Концепцію модернізації системи професійної підготовки державних службовців в Україні на 2022-2026 рр., у якій повинні бути визначені стратегічні напрями, механізми та строки осучаснення сутнісного наповнення системи професійної підготовки державних службовців. Концепція має бути спрямована на вирішення проблеми невідповідності системи професійної підготовки державних службовців потребам держави та сучасним запитам суспільства. Невирішення цієї проблеми погіршить якість управління на всіх рівнях державного управління, сприятиме нераціональному використанню видатків державного бюджету та «бюрократизації» освітнього процесу, демотивуватиме науково-педагогічних працівників у формуванні висококваліфікованих фахівців.

Професійна підготовка державних службовців повинна сприяти оволодінню ними професійних компетентностей. Відсутність стандартів такої підготовки негативно впливає на всю систему державної служби і ефективність державного управління. Головну роль у цьому процесі повинна відігравати НАДС із залученням методичної і наукової допомоги НАДУ. Так, в основі професійного стандарту для державних службовців повинні бути такі положення:

– визначені основні напрями діяльності державних службовців за відповідною посадою, для кожного кваліфікаційного рівня встановлюються відповідні йому найменування посад, рівні професійної освіти, а також вимоги до досвіду роботи, стану здоров'я, необхідності сертифікації;

– визначені основні посадові обов'язки (які функції необхідно виконувати, щоб відповідати вимогам якості за конкретною професією, кваліфікаційним рівнем);

– визначені необхідні уміння та навички за кожним посадовим обов'язком [5, с. 137].

Необхідність професійних стандартів пояснюється тим, що, з одного боку, стандарт є ресурсом самооцінки державного службовця, з іншого – як інструмент, за допомогою якого керівництво може планувати, оцінювати діяльність державного органу влади,

забезпечувати досягнення встановлених цілей, приймати управлінські рішення і реалізовувати професійну складову діяльності державних службовців.

Висновки

На сьогодні в умовах реформування державної системи управління актуалізується питання професійного навчання державних службовців і підвищення їх кваліфікації. Для забезпечення навчального процесу для необхідної кількості державних службовців запропоновано використовувати змішану форми навчання, тобто поєднання традиційного очного навчання й елементів дистанційної освіти з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Література

1. Григор'єва С. М. Першочергові кроки з модернізації системи професійної підготовки державних службовців в Україні. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2019. № 5 (7). С. 7-12.
2. Демедишина Н. І. Підвищення кваліфікації як ефективна форма вдосконалення комунікативної компетентності державного службовця. *Держава та регіони: Державне управління*. 2008. № 1. С. 69-74.
3. Перов А. Правові засади професійного навчання державних службовців України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 163-168.
4. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII: *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 92.
5. Професійні стандарти: теорія і практика розроблення: колективна монографія / Л. І. Короткова, Г. І. Лук'яненко, Л. Б. Лук'янова та ін. Київ, 2011. URL: http://lib.iitta.gov.ua/8281/1/monografiya_prof_standart_2012.pdf
6. Сердюк О. І., Горбатюк Л. М., Божко Б. В. Впровадження інноваційних форм навчання в систему підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування Полтавської області. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2019/44.pdf

7. Стан системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад: доповідь / К. Ващенко, В. Купрій, В. Чмига та ін. К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2019. 140 с.

References

1. Hryhorieva S. M. (2019) *Pershocherhovi kroky z modernizatsii systemy profesiinoi pidhotovky derzhavnykh sluzhbovtiv v Ukraini* [Priority steps for modernization of the system of professional training of civil servants in Ukraine]. *Publichne administruvannia ta natsionalna bezpeka*, vol. 5 (7), pp. 7-12.
2. Demedyshyna N. I. (2008) *Pidvyshchennia kvalifikatsii yak efektyvna forma vdoskonalennia komunikatyvnoi kompetentnosti derzhavnoho sluzhbovtia* [Advanced training as an effective form of improving the communicative competence of civil servants]. *Derzhava ta rehiony: Derzhavne upravlinnia*, vol. 1, pp. 69-74.
3. Pierov A. (2019) *Pravovi zasady profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtiv Ukrainy* [Legal bases of professional training of civil servants of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*. *Seriia : Yurydychni nauky*, vol. 22, pp. 163-168.
4. *Pro derzhavnu sluzhbu : the law of Ukraine 10.12.2015 № 889-VIII (2016)*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 4.
5. *Profesiini standarty: teoriia i praktyka rozroblennia: kolektyvna monohrafiia* [Professional standards: theory and practice of development: a collective monograph] / L. I. Korotkova, H. I. Lukianenko, L. B. Lukianova ta in. Kyiv, 2011. URL: http://lib.iitta.gov.ua/8281/1/monografiya_prof_standart_2012.pdf
6. Serdiuk O. I., Horbatiuk L. M., Bozhko B. V. (2019) *Vprovadzhennia innovatsiinykh form navchannia v systemu pidvyshchennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtiv ta posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia Poltavskoi oblasti* [Introduction of innovative forms of education in the system of advanced training of civil servants and officials of local

self-government of Poltava region]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2019/44.pdf

7. Stan systemy profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtsiv, holiv mistsevykh derzhavnykh administratsii, yikh pershykh zastupnykiv ta zastupnykiv, posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia, deputativ mistsevykh rad: dopovid [The state of the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, local government officials, deputies of local councils: report] / K. Vashchenko, V. Kuprii, V. Chmyha ta in. K.: Tsentr adaptatsii derzhavnoi sluzhby do standartiv Yevropeiskoho Soiuzu, 2019. 140 s.

Khaliuk A.V. Panfilova J.M.

IMPROVEMENT OF PROFESSIONAL TRAINING OF CIVIL SERVANT

The article examines the issues of professional training of civil servants in Ukraine, in particular, suggests ways to

improve the system of their professional training. The primary basis for improving the system of training of civil servants in Ukraine is the needs of public administration, first of all, ensuring compliance of competencies obtained as a result of professional training in higher education institutions with those competencies necessary for professional activities of civil servants. The necessity of improving the system of professional training of civil servants with a clearly defined purpose and tasks, functions, results is proved; conducting professional training of civil servants in Ukraine on the basis of the competence approach; revision of training programs for civil servants with the possible introduction of double diplomas; introduction of a dual form of training for candidates for the first admission to the civil service. Emphasis is also placed on the need to standardize the training of civil servants, the coherence of these standards: to ensure the link between training and professional activities of civil servants.

Key words: civil servant, professional training, personnel, improvement, qualification.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

**ЖИДОВЦЕВА Олена Сергіївна - Державний податковий університет,
аспірантка кафедри теоретико-правових дисциплін, м. Ірпінь, Україна,
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-7547-5823>
DOI 10.32782/NP.2022.1.5**

В статті приводяться текущіє ітоги отлученнїх результалов теоретико-правового аналіза історико-правовїх і філософських істочнїков разнїх перїодов, раскрываюцїх соціально-правовое положенїе жєнцїннї в эпоху Средневековья. С позиций авторства в новом осмысленном восприятии показана надлежаще упорядоченная система структурных элементов исследуемого явления, которым является социально-правовой статус женщины в эпоху Средневековья. Осуществлено качественное и глубинное научное исследование, оригинальная интерпретация обнародованных научных подходов, их расширение и обогащение способствовали выделению необходимого объема профессионального научного наследия, на основе которого выведено новое видение элементного состава социального и правового положения женщины в исследуемый период.

Благодаря аксиологическим подходам к изучению особенностей социально-правового статуса женщины в средние века обосновано теоретическое и практическое значение научного анализа историографии в юриспруденции, в том числе формирование мировоззренческой основы научной разработки социального и правового статуса женщины в эпоху Средневековья. Доказано, что этот процесс позволяет исследовать предпосылки, содержание и особенности возникновения и видоизменения историко-правового поля, в котором происходило зарождение тех общественных правоотношений, которые мы понимаем сегодня как гендерные.

Осуществленный нами анализ исторического, философского и юридического наследия позволил охарактеризовать закономерности развития историко-правовой среды, связанной с нормативным регулированием социального и правового статуса женщины в эпоху Средневековья, и, как следствие, обосновать уровень современной научной разработки предмета научной разведки, а также очертить те тенденции и потребности научного познания, которые обеспечивают и обосновывают перспективы дальнейшего изучения соответствующего явления в целом или отдельных составляющих целостного процесса формирования социального статуса человека как инструмента выражения конкретного индивида.

Изучение историографии предмета исследования позволило сосредоточить внимание на ключевых направлениях научного познания, что обусловлено задачами этого научного наследия в контексте всеобщей разработки других аспектов нормативно регулирования правоотношений в тогдашнем обществе.

Ключевые слова: социальный статус, гендер, социально-правовая ценность женщины, теоцентрический подход, обычное право, правовая среда.

Постановка проблеми

Станом на цей час залишається безліч не достатньо досліджених аспектів, які визначали соціально-правове становище жінки в епоху середньовіччя. Проаналізовані з позицій правового регулювання в середньовіччі історико-правове середовище і норма-

тивна база засвідчують про необхідність подальшого дослідження цього історико-правового феномену.

Стан дослідження проблеми

Здійснений авторський аналіз наукового доробку соціально-правового статусу жінки в Середні віки показав, що ця проблематика становить значний науковий інтерес. Серед науковців, які досліджували цю тематику, слід назвати Г. О. Попадинця [1], О. А. Мельника [2], С. М. Возняка [3], В. Фоміна [4], Н. І. Бордун-Комар [5], М. М. Жовтобрюха [6] та інших дослідників.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є авторська розвідка напрямку здійснення історико-правового аналізу соціального і правового середовища, яким визначався соціально-правовий статус жінки в епоху середньовіччя на землях сучасної України.

Наукова новизна дослідження полягає у виведенні висновків за результатами вивчення історико-правових особливостей соціального явища – нормативно-правового статусу жінки в епоху Середньовіччя на основі авторського теоретико-правового аналізу історичних, правових та філософських джерел різних історичних періодів.

Виклад основного матеріалу

Покладене дослідницьке завдання нерозривно пов'язане з аналізом наукового доробку в царині дослідження соціально-правової цінності жінки. З метою його реалізації ми проаналізували праці, автори яких вивчали історичний розвиток феномену особистісного вирізнення жінки на українських землях. Хронологічні рамки встановлено досить значні, а саме з XI ст. до XVIII ст. Саме тому джерельною базою для розв'язання цього наукового завдання обрано історичні документи, фундаментальні дисертаційні дослідження й монографії, а також наукові статті, оприлюднені у фахових виданнях.

Значний вплив на формування висновків цієї наукової розвідки справили науковий доробок Г. О. Попадинця («Український

світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури») [1], О. А. Мельника («Історико-психологічна реконструкція картини світу княжої доби (на матеріалі текстів «Правда Руська»)» [2], а також історико-правові матеріали, викладені у статтях С. М. Возняка «Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд» [3], В. Фоміна «Самовдосконалення як духовна заповідь мислителів Київської Русі» [4], Н. І. Бордун-Комар «Генеזה ідеї природних прав людини в історії філософсько-правової думки України» [5], М. М. Жовтобрюха «Ідеї гуманізму в українському праві Київської Русі» [6] та інших дослідників.

Найбільш широким узагальненням отриманого знання у результаті наукового синтезу цих та багатьох інших відомих робіт є висновок про те, що релігійний світогляд слугував основою для науково-літературного сегменту суспільного розвитку, створював умови для формування й оцінки соціальної ролі жінки в період XI – першої половини XIV ст. На наш погляд, філософсько-правове розуміння цінності людини, зокрема жінки, базувалося на теоцентричному підході з доданими гуманістичними елементами.

Указані вище автори у своїх наукових розвідках переконливо доводять, що філософсько-правовій і релігійній думці тієї епохи властиві гуманізм, антропоцентризм, прагнення до самовдосконалення й саморозвитку особистості. Але з іншого боку наголошується, що соціально-правова цінність людини (жінки) в XI – першій половині XIV ст., як і в інших державних утвореннях доби Середньовіччя, сприймалася через призму її участі при захисті інтересів держави. Патріотичні міркування про велич «землі староукраїнської» йдеться в таких творах доби Київської Русі, як «Слові о полку Ігоревім» [7], «Слові про погибель Руської землі», що написані невідомими авторами [8], а також «Повісті временних літ» [9] Нестора, матеріали якої засновані на низці стародавніх літописів. Автори цих праць говорили про те, що вищим покликанням вільної особи є служіння інтересам власної держави, захисту її від ворогів («поганих») завдяки використанню свого фізичного й духовного потенціалу.

Ознайомлення зі змістом указаних вище історико-правових текстів, а також із текстами першоджерел (зокрема, «Слово про Закон і Благодать» [10] митрополита Іларіона, «Послання до Фоми» Климента Смолятича, «Притчі про людську душу і тіло» Кирила Турівського, «Ізборників» (1073 р., 1076 р.) та ін.) дозволяє зробити висновок, що в той історичний період чинна філософсько-правова думка дійсно світоглядно тяжіла до теоцентризму і, відповідно, розглядала насамперед проблему божественного походження людини, а необхідність її самопізнання й пошуку сенсу її життя найчастіше зводилася до закликів піклуватися про спасіння своєї душі, а не накопичення багатств.

Як вбачається з авторського історико-правового аналізу вказаних вище творів, їх автори не лише пропагували панівні в епоху середньовіччя теологічно-правові погляди на людську сутність і закликали дотримуватися християнських чеснот смиренності й терпіння. Вони також покладали собі за мету розкрити сенс божественної та людської історії.

«Руську правду» обґрунтовано визначають енциклопедією давньоукраїнського суспільства, адже вона протягом декількох століть повністю регулювала правове, соціальне та економічне життя у Київській Русі та у князівствах, що постали з неї. Норми Короткої Правди були записані, як видається, ще за часів правління Ярослава Мудрого. Згодом норми Руської правди були доповнені за часів правління інших київських князів – Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича. У цих правових збірках регулювалися кримінальні, сімейно-побутові й інші соціальні відносини. З текстом Руської правди та інших правових документів давньоукраїнської доби можна ознайомитися в надрукованій ще в 1952 р. книзі: «Пам'ятки права Київської держави X – XII ст.» [11].

Зводи законів та інші нормативно-правові акти давньоукраїнської держави є предметом активних досліджень багатьох сучасних українських учених. Зокрема, вітчизняні дослідники права Київської Русі: І. А. Безклубий, І. С. Гриценко й О. О. Шевченко в «Історії українського права» [12]; С. В. Кудін у дисертаційному дослідженні «Становленні

і розвиток кримінального права України в X – першій половині XVII ст.» [13]; Я. Падох у «Нарисі історії українського карного права» [14] та дослідженні «Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України» [15]; М. Колос у роботі «Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини» [16] та інші учені наголошують, що воно наділене такими рисами, як гуманізм і демократизм, оскільки навіть у системі покарань акцентувалася увага на збереженні соціальної гідності людини.

Так, наприклад, С. Блащук, дослідниця наукової спадщини Я. Падоха, у статті «Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х рр.)», наводить цитату з праці Я. Падоха «Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України»: аналіз пам'яток права Русі свідчить про його прогресивність у порівнянні з тогочасним західноєвропейським правом. Такий висновок ґрунтується на таких положеннях, як ставлення до смертної кари та становище жінки в середньовічному суспільстві. Але, поряд з тим, також підкреслив, що право Київської Русі мало певні особливості, які полягали, перш за все, у створенні норм, що поширювали чи змінювали звичаєві традиції. За своєю формою вони майже не відрізнялися від звичаїв» [17].

Серед інших соціально-правових цінностей у правовій системі давньоукраїнської держави знайшли відображення рівність перед законом особисто вільних груп населення, гідний соціально-правовий статус жінки. Норми права захищали честь та гідність підданих староукраїнських князів. Посягання на них каралося більшим розміром штрафу, ніж, наприклад, завдання тілесних ушкоджень.

Характеризуючи норми українського звичаєвого права Київської Русі, М. М. Жовтобрюх вказує, що багато хто з видатних українських дослідників у цьому питанні (М. Грушевський, А. Яковлів, Л. Окіншевич, М. Чубатий і ін.) звертали увагу на його досить розвинутий і навіть прогресивний (для того часу) характер у порівнянні із звичаєвим правом інших європейських народів і в деякій мірі навіть римським правом (напри-

клад, щодо правового становища жінки) [6, с. 152].

Після розпаду і втрати ознак державності староукраїнськими князівствами більшість населення українських земель підпадають під кабальну владу з боку більш сильних сусідніх держав. Так, на першопочатку вони увійшли до складу Великого князівства Литовського, а згодом – до Речі Посполитої. Цілком очевидно, що така ситуація не могла не справити певний вплив на стан і розвиток суспільних правовідносин, у тому числі й не відбитися на соціальному становищі жінки.

Проведений нами аналіз історичних і правових документів, складених з середини XIV до першої половини XVII ст., дозволяє стверджувати, що розвиток права в ті часи мав чітко визначену провідну тенденцію. Адже більшість населення давніх українських земель належали до непривілейованих верств населення (це були селяни, міщани, слуги, холопи тощо) і не мали юридичних привілеїв шляхетського стану. Якщо в XIV – першій половині XV ст. у суспільно-політичному й правовому житті українських земель ще зберігалися гуманістичні традиції давньоукраїнського права, оскільки панували демократичні норми звичаєвого права й Руської правди, то в подальшому, коли внаслідок кількох політичних уній більшість українських земель увійшли до складу саме коронних земель Речі Посполитої, ситуація із соціальним захистом населення погіршилась.

Існує значний масив наукових досліджень, присвячених впливу на вітчизняне право світоглядно-гуманістичних ідей, що поступово поширювалися на наших землях в епоху європейського Відродження. Упродовж останніх десятиліть скарбниця відомого наукового доробку поповнилась працями на цю тематику. У цьому зв'язку необхідно відзначити наукові здобутки В. Д. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століть» [18], І. З. Майданюка «Проблема волі у філософській культурі України IX – XVIII ст.» [19], Х. В. Майкута «Цивільне право на українських землях за Литовськими Стату-

тами: історико-правове дослідження» [20], Д. І. Любченка «Розвиток кримінального права Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст.» [21] та ін.

Д. І. Любченко, досліджуючи Литовський Статут 1588 р., вказує на те, що посилення впливу іноземного права на наших землях стало наслідком відсутності в цей час української національної держави й соціальної експансії шляхетського стану [21, с. 129-130].

Ми схиляємося до думки, що історичний спадок у формі писаного права відображає різні аспекти правового регулювання конкретного типу правовідносин, що не дає можливості вивести будь-які категоричні судження з того чи іншого питання. Тобто, на наше переконання, висновки щодо коментованих історико-правових явищ, у тому числі щодо соціального становища жінки, мають сприйматися на межі припустимого чи можливого.

На переконання відомого дослідника феномену українського гуманізму В. Д. Литвинова, розвитку ренесансних ідей на наших землях у XV – першій половині XVII ст. сприяло формування в той час буржуазії як окремої соціальної верстви [22]. Міста в той час ставали економічно незалежними й отримували права політичного самоуправління на основі магдебурзького права.

С. М. Возняк [3 1] і Г. О. Попадинець [1, с. 15] вказують, що в зазначений період філософсько-правове розуміння цінності людини еволюціонувало від середньовічного теоцентризму в бік домінування антропоцентризму, що сприяло формуванню потреби в правовому захисті гідності людської особи. Вони характеризують такий різновид гуманізму, як антропоцентричний індивідуалізм.

Після повстання українського народу під проводом Б. Хмельницького настала нова доба в розвитку вітчизняного гуманістичного права. Серед першоджерел, що дійшли до нас від тієї епохи, ми особливу увагу приділили виданим або перевиданим уже в незалежній Україні текстам. На особливу увагу заслуговує текст Конституції П. Орлика 1710 р., яка також має назву «Договорами і постановами прав і свобод військових між

Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками й тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін» [23].

У цьому документі гуманістичні ідеї епохи Просвітництва отримали найбільш повне відбиття. У тексті Конституції П. Орлика проголошуються ідеї справедливості, демократизму (зокрема, виборності козацької старшини й гетьмана), необхідності відповідальності влади перед людиною, рівності станів і соціальної підтримки соціально незахищених верств населення. Таким чином, цей документ був орієнтований на захист природних прав людини (на власність, на судовий розгляд справи тощо).

У межах предмета нашого дослідження та з метою всебічного висвітлення історіографії з цієї проблематики ми проаналізували також історико-правові джерела другої половини XVII – XVIII ст. Як базові для розширення поля наукової розвідки, серед іншого, ми обрали «Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр.» [24], першого відомого в історії Кодексу українського права з назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р.» [25], а також виокремили промову гетьмана І. Мазепи від 24.10.1708 р. «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями» [26], виголошену напередодні розриву з Московією. Загалом, ці оригінальні політичні й правові тексти відображають волелюбний характер українців, їхнє прагнення скинути чужинське ярмо.

За поточний підсумок викладеного вище обираємо судження Д. А. Шевченка, який вважає, що історичне минуле правових інститутів захисту населення – не тільки «колективна пам'ять» законодавчих і політичних доктрин, а й форми, методи, принципи роботи з колективами та індивідуумами з урахуванням української ментальності. Організація підтримки різних категорій населення постає як складний процес, що має тисячолітню історію становлення і постійно еволюціонує в культурно-історичній перспективі [27].

Висновки

З огляду на сказане вище доходимо висновків, що при оцінці соціально-правового статусу жінки в епоху середньовіччя необхідно враховувати всі відомі аспекти соціального і правового устрою тогочасних епох. Унормована писаним правом суспільна ситуація повномірно визначала соціально-правовий статус жінки як своєрідного придатку до чоловічої половини населення, якій відводилося місце пів раби, пів людини чи домашнього знаряддя, наділеного репродуктивною функцією.

Література

1. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Г. О. Попадинець. – К., 2007. – 22 с.
2. Мельник О. А. Історико-психологічна реконструкція картини світу княжої доби (на матеріалі текстів «Правда Руська») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. А. Мельник. К., 2010. 22 с.
3. Возняк С. М. Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд / С. М. Возняк // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2011. – № 3 (15). – С. 7 – 15.
4. Фомін В. Самовдосконалення як духовна заповідь мислителів Київської Русі / В. Фомін // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2003. – Вип. XI. – С. 3 – 7.
5. Бордун-Комар Н. І. Генеза ідеї природних прав людини в історії філософсько-правової думки України / Н. І. Бордун-Комар // Право.ua. – 2015. – № 2. – С. 169 – 174.
6. Жовтобрюх М. М. Ідеї гуманізму в українському праві Київської Русі / М. М. Жовтобрюх // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2000. – № 10. – С. 151 – 156.
7. Слово о полку Игоревім [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://litopys.org.ua/slovo67/sl02.htm>

8. Слово про погибель Руської землі». URL : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr71.htm>
9. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В. В. Яременка. – К. : Радянський письменник, 1990. – 558 с.
10. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать [Електронний ресурс] URL : <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>.
11. Памятники русского права / [сост. А. А. Зимин]. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. – Вып. 1: Памятники права Киевского государства X – XII в. – 1952. – 288 с.
12. Історія українського права : посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; – К.: Грамота, 2010. – 336 с.
13. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України в X – першій половині XVII ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сергій Володимирович Кудін. – К., 2001. – 226 с.
14. Падох Я. Нарис історії українського карного права / Я. Падох. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 128 с.
15. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України / Я. Падох // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен: Український Вільний Університет. – 1948. – Т. 5. – С. 111 – 128.
16. Колос М. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини / М. Колос // Вісник Конституційного суду України. – 2012. – № 6. – С. 56 – 67.
17. Блащук С. «Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті – початок 1950-х рр.)», URL : http://history.org.ua/JournALL/green/green_2011_14/23.pdf.
18. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / В. Д. Литвинов. – Київ, 2003. – 31 с.
19. Майданюк І. З. Проблема волі у філософській культурі України IX – XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / І. З. Майданюк. – Львів, 2003. – 22 с.
20. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими Статутами: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Х. В. Майкут. – Львів, 2009. – 20 с.
21. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дмитро Іванович Любченко. – К., 2005. – 204 с.
22. Кравченко О. П. Людина і світ в інтерпретації раннях українських гуманістів / О. П. Кравченко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2011. – 1(3). – С. 260 – 268.
23. Сугрובה Ю. Ю. Діалогічність західно-європейської та української антропоцентричної парадигми в культурі Відродження / Ю. Ю. Сугрובה // Культура народів Причорномор'я. – 2011. – № 198. – С. 20 – 24.
24. Матицин О. Гуманістичні тенденції в українській філософії XV – XVI століть / О. Матицин // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія. – 2011. – Вип. 9. – С. 13 – 22.
25. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / В. Д. Литвинов. – Київ, 2003. – 31 с.
26. Кравченко О. П. Людина і світ в інтерпретації раннях українських гуманістів / О. П. Кравченко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2011. – 1(3). – С. 260 – 268.
27. Шевченко Д. А. Нормативно-правові засади реалізації державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей позбавлених батьківського піклування (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття). Право та державне управління. Харків. 2019 р. № 2 (35) том 1. с. 296 - 301.

АНОТАЦІЯ

У статті подаються поточні підсумки здобутих результатів щодо теоретико-правового аналізу історико-правових і філософських джерел різних періодів, які розкривають соціально-правове становище жінки в епоху середньовіччя.

З позиції авторства в новому осмисленому сприйнятті показано належно впорядковану систему структурних елементів досліджуваного явища, яким є соціально-правовий статус жінки в епоху середньовіччя. Здійснене якісне і глибинне наукове дослідження, оригінальна інтерпретація оприлюднених наукових підходів, їх розширення і збагачення сприяли виокремленню необхідного обсягу фахового наукового доробку, на підґрунті якого введено нове бачення елементного складу соціального й правового становища жінки в досліджуваний період.

Завдяки аксіологічним підходам до вивчення особливостей соціально-правового статусу жінки в середні віки обґрунтовано теоретичне і практичне значення наукового аналізу історіографії в юриспруденції, у тому числі й формування світоглядної основи наукової розробки соціального та правового статусу жінки в епоху середньовіччя. Доведено, що цей процес дає змогу дослідити передумови, зміст і особливості виникнення і видозмінювання історико-правового поля, у якому відбувалося зародження тих суспільних правовідносин, які ми сьогодні розуміємо як гендерні.

Здійснений нами аналіз історичної, філософської і правничої спадщини надав змогу охарактеризувати закономірності розвитку історико-правового середовища, пов'язаного з нормативним регулюванням соціального й правового статусу жінки в епоху середньовіччя, і, як наслідок, обґрунтувати рівень сучасної наукової розробки предмета наукової розвідки, а також окреслити ті тенденції і потреби наукового пізнання, які забезпечують і обґрунтовують перспективи подальшого вивчення відповідного явища в цілому, чи окремих складових цілісного процесу формування соціального статусу людини як інструмента вирішення конкретного індивіда.

Вивчення історіографії предмета дослідження дало змогу зосередити увагу на ключових напрямках наукового пізнання, що зумовлено завданнями цього наукового доробку в контексті загального розроблення інших аспектів нормативно регулювання правовідносин у тогочасному суспільстві.

Ключові слова: соціальний статус, гендер, соціально-правова цінність жінки, теоцентричний підхід, звичаєве право, правове середовище.

SUMMARY

The article presents the current results of the results obtained during the theoretical and legal analysis of historical, legal and philosophical sources of different periods, which reveal the socio-legal position of women in the Middle Ages. From the standpoint of authorship in the new meaningful perception shows a properly organized system of structural elements of the phenomenon under study, which is the socio-legal status of women in the Middle Ages. Qualitative and in-depth scientific research, original interpretation of published scientific approaches, their expansion and enrichment contributed to the selection of the necessary amount of professional scientific work, based on which a new vision of the elemental composition of social and legal status of women in the study period. Thanks to axiological approaches to the study of the socio-legal status of women in the Middle Ages, the theoretical and practical significance of scientific analysis of historiography in jurisprudence, including the formation of a worldview of scientific development of social and legal status of women in the Middle Ages. It is proved that this process makes it possible to explore the preconditions, content and features of the emergence and modification of the historical and legal field in which the emergence of those social legal relations that we understand today as gender. Our analysis of historical, philosophical and legal heritage allowed us to characterize the patterns of historical and legal environment associated with the regulation of social and legal status of women in the Middle Ages, and, consequently, to justify the level of modern scientific development of scientific intelligence. outline the trends and needs of scientific knowledge that provide and justify the prospects for further study of the phenomenon as a whole, or individual components of the holistic process of forming the social status of man as a tool to distinguish a particular individual. The study of historiography of the subject of scientific research allowed to focus on key areas of scientific knowledge, due to the objectives of this scientific work in the context of the general development of other aspects of regulatory relations in contemporary society.

Key words: social status, gender, social and legal value of women, theocentric approach, customary law, legal environment.

ВИБОРЧІ ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

ЖАРОВСЬКА Ірина Мирославівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка»

МАТЯШОВСЬКА Роксолана Юріївна - доктор філософії, викладач Вишнянського коледжу Львівського НАУ

УДК 340.15(477):005.44
DOI 10.32782/NP.2022.1.6

Стаття посвячена аналізу проблем пересмотра избирательных прав человека в контексте электронного голосования в условиях глобализационных трансформаций. Констатировано, что глобальные процессы преобразуют юридическую реальность. Не исключением являются права человека, в том числе избирательные. Электронное голосование сегодня является оптимальным способом минимизировать избирательные расходы и поощрить избирателей, особенно младшей возрастной группы до голосования. Также доказывается, что электронные выборы предполагают уменьшение вероятности фальсификации выборов на избирательных участках и обеспечение честности и честности избирательного процесса.

Национальная правовая система в контексте правового регулирования в сфере электронных выборов играет ключевую роль, поскольку отсутствуют согласованные международные стандарты в этой сфере. Региональные европейские акты носят нрав мягкого права.

Констатировано, что предварительным требованием всех криптографических схем электронного голосования есть уверенность в том, что избиратель способен выполнять криптографические вычисления. На практике для этого необходимо, чтобы орган, проводящий голосование, предоставляет избирателю

легкое для использования программное обеспечение. Такие технические схемы накладывают два существенных ограничения: мобильность голосования ограничена разрешением устройств. Избиратель должен пользоваться достаточно мощным устройством, чтобы выполнить криптографические операции и достаточно безопасным, чтобы минимизировать угрозу сохранения секретности нарушено; медиаопытность избирателя.

Анализ опыта внедрения электронных выборов разного уровня указывает на значительную перспективу такого способа использования. Практика этой страны указывает на следующие правовые принципы: кроме электронного голосования, в государстве должна быть обеспечена классическая форма избирательного процесса, поэтому электронные выборы всегда предусматривают альтернативные способы голосования; легитимация возможности избирателя упразднить свой электронный голос путем голосования в реальном фактическом порядке на избирательном участке; для преодоления возрастного диссонанса следует ввести медиаграмотность электората, особенно для пожилых людей; обеспечение возможности достаточно темпорального промежутка голосования.

Ключевые слова: электронные выборы, избиратель, электронное голосование, избирательный процесс, Эстония.

Постановка проблеми

Вибори є унікальним інструментом впровадження демократичних процедур та легітимізації влади, сприяють можливості взаємодії громадянського суспільства та публічної влади, знімають напругу в соціально-політичній реальності та є необхідним елементом сучасної держави. Протягом останніх років традиційні вибори не задовольняють ні громадян, ні політичну владу. Вони не є повністю безпечними, оскільки легко атакувати голоси. Це також загрожує конфіденційності та прозорості виборців. Крім того, підрахунок голосів займає занадто багато часу.

В епоху Інтернету електронне голосування поступово змінює традиційне паперове голосування перевагами низької вартості, високої ефективності та малої кількості помилок. Зберігання даних електронної системи голосування в центральній базі даних викликає такі проблеми: дані про голосування недостатньо відкриті та прозорі, їх легко підробити; приватна інформація користувачів загрожує витоку; виборці не можуть перевірити результати голосування. Проте з часом за допомогою поєднання технологічних удосконалень та юридично-ефективних норм вдається подолати ці прогалини. Стимули електронного голосування включають, але не обмежуються, зменшенням фальсифікації виборів, затримок, зменшенням маніпулюванням результатами та інших порушень, включаючи фінансові витрати.

Актуальність питання зумовлена глобалізаційними трансформаціями виборчих прав. «Суттєвою правовою проблемою нині є відповідність визначених цифрових технологій конституційним принципам виборчого права у демократичній, правовій державі, оскільки вони несуть як безперечну технологічну та організаційну користь, так і дискусійні аспекти легітимації виборчого процесу. Тому на рівні наукового дослідження слід провести аналіз правової природи цифрових технологій у виборчому процесі» [1, с.5].

Стан дослідження

Правові проблеми впровадження електронного голосування піднімалися науковцями неодноразово. Bulut R., Kantarcı A., Keskin S. i Bahtiyar Ş. звертали увагу на перспективи легітимізації цієї технології в Туреччині [2], Toapanta S., Marriott Saá I., Mendoza F., Gallegos L. S.Toapanta, I.Marriott Saá, F.Mendoza, L.Gallegos у Латинській Америці [3], Krimmer R., Duenas-Cid D., Krivonosova I.- в Естонії [4]. На національному рівні питання аналізували О.З Романчук, І.М. Жаровська, Б. Ковальчук [1] та інші. Проте питання має стрімкий змінний характер, відсутні сталі міжнародні підходи та правове регулювання, тому існує низка невизначених питань, що потребує уточнення та додаткового аналізу.

Метою цієї статті є аналіз проблем перегляду виборчих прав людини в контексті електронного голосування в умовах глобалізаційних трансформацій.

Виклад основних положень

У світовій доктрині та практиці вже практично три десятки років обговорюється питання можливості впровадження електронних виборів. Дослідники у сфері конституційного права доводять, що електронне голосування має ряд позитивних аспектів для використання, серед них виділяють наступні: «надання можливості виборцям віддати свої голоси з іншого місця, крім виборчої дільниці у своєму окрузі для голосування; підвищує активність голосування виборця, у тому числі шляхом отримання додаткових каналів для голосування; покращення можливості голосування в закордонних виборчих округах, розширення доступу до процесу голосування для виборців з обмеженими можливостями або тих, хто має інші труднощі бути фізично присутніми на виборчій дільниці та користуватися наявними там пристроями; здешевлення виборчого процесу та зменшення часових витрат; можливість отримання

надійних та швидких результатів тощо» [5, с.111].

У міжнародній та регіональній європейській практиці відсутнє уніфіковане законодавство у сфері електронних виборів. П. 4 Постанови 290 (2009) «Електронна демократія: можливості та ризики для місцевих органів влади» вказує, що немає чітких або загальних моделей, які слід прийняти, але важливі уроки з її впровадження вже отримані і існують чіткі принципи, які слід застосовувати [6].

Рада Європи стала першовідкривачем у питаннях врегулювання цифрових технологій, які використовують у процесах голосування та підрахунку. Першу рекомендацію було ухвалено 2004 року, яку згодом замінила Рекомендація CM/Rec(2017)5 щодо стандартів для електронного голосування. Це єдиний міжнародний інструмент, який дає рекомендації щодо втілення принципів європейського виборчого доробку щодо вимог до систем електронного голосування. Принципи передбачають загальне, рівне, вільне, пряме виборче право, таємне голосування, організацію виборів через регулярні проміжки часу, а також дотримання основних прав, рівнів регулювання і стабільності виборчого законодавства, процедурних гарантій. Рекомендація CM/Rec(2017)5 містить 49 стандартів, а саме детальні вимоги, які застосовують до всіх видів електронного голосування та електронного підрахунку [7, с.11].

Позитивна практика існує. Це мотивовано досвідом Естонії, яка є першою країною, яка на законних підставах використовувала електронне голосування на місцевих виборах через Інтернет у 2005 році. Ця держава вже одинадцять разів використовувала електронні механізми при місцевих, загальнодержавних виборах, а також на виборах до Європейського парламенту. Держави розуміють електронне голосування як технологію, яка означає можливість голосування за допомогою системи дистанційного електронного голосування. Інтерес до такої технології пов'язаний з низькою явкою

виборців, передбачалося, що електронна система заохотить електорат реалізувати своє виборче право.

Фахівці запропонували криптографічну змішану мережу, яка повторює властивості змішування та анонімізації скриньки для голосування, за аналогом паперового голосування. Змішана мережа складається з послідовності змішування серверів, кожен з яких отримує від попереднього сервера збірки голосів, які змінюються перед перенесенням на наступний сервер. Рівні з шифрування голосів (які послідовно видаляють кожен сервер) мають гарантувати, що голосування неможливо відстежити через Інтернет мережу. Таким способом пропонується усунути проблему порушення правового принципу анонімності голосування [8].

Ще одне питання технічного характеру, що прямо впливає на виборчий процес – авторизація виборця. Фахівці для підтвердження особистого голосування пропонують скористатися наступною структурою. Виборець завершує і шифрує голосування, використовуючи відкритий ключ, наданий органом голосування. Потім виборець підписує зашифроване голосування за допомогою іншого особистого секретного ключа. Далі голосування передається до валідатора, який перевіряє підпис виборця перед додаванням свого власного підпису для голосування. Валідатор повертає голос до виборця, який знімає свій оригінальний підпис і надсилає через анонімне голосування в електронну урну для подальшого підрахунку.

Вважається, що такий потрійний захист міг би захистити особистий голос виборця. Проте, тут таки виникає проблема юридичного, а не тільки технічного характеру. Виборець, голосуючи вдома, може піддаватися тиску з боку інших членів сім'ї, тому прослідкувати реальність саме того, що виборець був учасником виборчого процесу, ми не можемо. Окрім того, порушується ще один основоположний принцип виборів – таємність. Таким чином, законодавець не

може бути впевнений у тому, що особисто виборець реалізував своє право, а не інша особа замість нього.

Подолати цю проблему можливо також технологічно. Система TIVI вимагає зображення обличчя виборця перед голосуванням для перевірки особи виборця. Це чудова можливість для перевірки авторизації.

Попередньою вимогою всіх криптографічних схем електронного голосування є впевненість у тому, що виборець здатний виконувати криптографічні обчислення, як правило, з використанням нетривіальної математики, як-от логарифми. На практиці для цього необхідно, щоб орган, який проводить голосування, надає виборцю легке для використання програмне забезпечення. Такі технічні схеми накладають два суттєві обмеження:

1) мобільність голосування обмежена здатністю пристроїв. Виборець повинен користуватися пристроєм, який є достатньо потужний, щоб виконувати криптографічні операції і достатньо безпечним, щоб мінімізувати загрозу збереження секретності порушено.

2) медіаосвідченість виборця, який не тільки повинен мати можливість віддати свій голос, але й має бути розроблений алгоритм, відповідно до якого виборець повинен мати можливість перевірити, що його голос правильно включений у підрахунок. Затребуваність перевірки, як показує практика Естонії, не є значною. На виборах до Європарламенту у 2019 році загальна частка перевірки становила 4,1 %, на парламентських виборах у 2019 р - 5,3%. Незважаючи на незначну частку, все ж доступ до такої перевірки є необхідним елементом електронних виборів та забезпечує легітимність такої форми.

Голосування виборця має залишатися таємним. Кожен може знати виборців і кандидатів, але тільки виборці можуть знати свої голоси. Це означає, що жодних історичних даних про вибори виборців не повинно бути збережено. Не можна допустити, щоб зовнішні агенти

дізналися особу конкретного виборця. У більшості процесів електронного голосування облікові дані виборця є зазвичай зашифровані, але повної безпеки не існує [3].

Аналіз практики Естонії дає нам можливість зробити певні висновки.

По-перше, окрім електронного голосування, в державі має бути забезпечена класична форма виборчого процесу. Більше того, пріоритет при голосуванні слід надавати останній. Тобто на законодавчому рівні слід передбачити можливість виборця скасувати свій електронний голос шляхом голосування в реальному фактичному порядку на виборчій дільниці. На парламентських виборах у Естонії у 2019 році громадянами було проведено 191 заміну, на місцевих виборах у 2017 році – 163 відповідно [9].

По-друге, інтерес до електронної форми голосування є непропорційним. Молодь та люди середнього віку активніше користуються цим правом, на відміну від літніх людей. Наприклад, на виборах до Європарламенту у 2019 році більше 33 тис громадян у віковій групі 35-44 роки використали електронне голосування, на противагу майже 17 тис. у віці 65-74 роки [10].

По-третє, значний рівень застосування такого альтернативного способу. Так, правом на електронне голосування на останніх парламентських виборах скористалося 247232 особи з 565045, які взяли участь у голосуванні. Отож цей показник становить практично 43%, та значно зріс з попередніми роками.

По-четверте, розтяжність можливості голосування у часі. В Естонії електронне голосування починається в понеділок виборчого тижня о 9.00 і закінчується у суботу ввечері о 20.00.

Висновок

Глобальні процеси трансформують юридичну реальність. Не винятком є права людини, в тому числі виборчі. Електронне голосування сьогодні є оптимальним способом мінімізувати виборчі витрати та заохотити виборців,

особливого молодшої вікової групи до голосування. Також науковцями доведено, що електронні вибори передбачають зменшення ймовірності фальсифікації виборів на виборчих дільницях та забезпечення чесності та чесності виборчого процесу.

Національна правова система в контексті правового регулювання у сфері електронних виборів відіграє ключову роль, оскільки відсутні узгоджені міжнародні стандарти у цій сфері. Регіональні європейські акти носять характер м'якого права.

Аналіз досвіду впровадження електронних виборів різного рівня вказує на значну перспективу такого способу для використання. Практика цієї країни вказує на наступні правові принципи: окрім електронного голосування, в державі має бути забезпечена класична форма виборчого процесу, тому електронні вибори передбачають завжди альтернативні способи голосування; легітимація можливості виборця скасувати свій електронний голос шляхом голосування в реальному фактичному порядку на виборчій дільниці; для подолання вікового дисонансу слід запровадити медіаграмотність електорату, особливо для осіб літнього віку; забезпечення можливості достатнього темпорального проміжку для голосування.

Література

1. Жаровська І. М., Ковальчук В. Б. Цифрові технології у виборчому процесі: теоретичні аспекти відповідності демократичним стандартам ScienceRise. Juridical Science. 2020. № 4. С. 4-10.

2. Bulut R., Kantarcı A., Keskin S., Bahtiyar Ş. «Blockchain-Based Electronic Voting System for Elections in Turkey,» 2019 4th International Conference

on Computer Science and Engineering (UBMK), 2019, pp. 183-188, doi: 10.1109/UBMK.2019.8907102.

3. Toapanta S., Marriott Saá I., Mendoza F., Gallegos L. An Approach to Vulnerabilities, Threats and Risk in Voting Systems for Popular Elections in Latin America Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal 2019. Vol. 4, No. 3, 106-116

4. Krimmer R., Duenas-Cid D., Krivonosova I. How Much Does an e-Vote Cost? Cost Comparison per Vote in Multichannel Elections in Estonia *Electronic Voting*, 2018, Volume 11143. ISBN : 978-3-030-00418-7

5. Романчук О.З. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження. Дисертація на здоб. .. кандид. юрид. наук. Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет, Ужгород, 2020. С.111

6. Resolution 290 E-democracy : opportunities and risks for local authorities - Corapporteurs : A. Cook, United Kingdom (L, EPP/CD) and E. Van Vaerenbergh, Belgium (L, ILDG), 2009. URL: https://search.coe.int/congress/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680718f9c.

7. Маурер А. Д. Цифрові технології у виборах. Питання, висновки та перспективи. Видавництво Ради Європи, 2020.- с. 11

8. Storer T., Duncan I. Practical Remote Electronic Elections for the UK Second Annual Conference on Privacy, Security and Trust, October 13-15, 2004.

9. Main indicators of I-voting. Statistics about Internet voting in Estonia <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>

10. I-voters by age groups. Statistics about Internet voting in Estonia <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу проблем перегляду виборчих прав людини в контексті електронного голосування в умовах глобалізаційних трансформацій. Констатовано, що глобальні процеси трансформують юридичну реальність. Не винятком є права людини, у тому числі виборчі. Електронне голосування сьогодні є оптимальним способом мінімізувати виборчі витрати та заохотити виборців, особливо молодшої вікової групи до голосування. Також доводиться, що електронні вибори передбачають зменшення ймовірності фальсифікації виборів на виборчих дільницях та забезпечення чесності та чесності виборчого процесу.

Національна правова система в контексті правового регулювання у сфері електронних виборів відіграє ключову роль, оскільки відсутні узгоджені міжнародні стандарти у цій сфері. Регіональні європейські акти носять характер м'якого права.

Констатовано, що попередньою вимогою всіх криптографічних схем електронного голосування є впевненість у тому, що виборець здатний виконувати криптографічні обчислення. На практиці для цього необхідно, щоб орган, який проводить голосування, надає виборцю легке для використання програмне забезпечення. Такі технічні схеми накладають два суттєві обмеження: мобільність голосування обмежена здатністю пристроїв. Виборець повинен користуватися пристроєм, який є достатньо потужний, щоб виконувати криптографічні операції і достатньо безпечним, щоб мінімізувати загрозу збереження секретності порушено; медіаосвіченість виборця.

Аналіз досвіду впровадження електронних виборів різного рівня вказує на значну перспективу такого способу для використання. Практика цієї країни вказує на наступні правові принципи: окрім електронного голосування, в державі має бути забезпечена класична форма виборчого процесу, тому електронні вибори передбачають завжди альтернативні способи голосування; легітимація можливості виборця скасувати свій електронний голос шляхом голосування в реальному фактичному порядку на виборчій дільниці; для подолання вікового дисонансу слід запровадити медіаграмотність електорату, особливо для осіб літнього віку; забезпечення можливості достатнього темпорального проміжку для голосування.

Ключові слова: електронні вибори, виборець, електронне голосування, виборчий процес, Естонія.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the problems of human rights revision in the context of electronic voting in the context of globalization transformations. It is stated that global processes transform the legal reality. Human rights, including electoral rights, are no exception. E-voting today is the best way to minimize election costs and encourage younger voters, especially younger ones. It is also argued that electronic elections reduce the likelihood of election fraud in polling stations and ensure fairness and fairness of the election process.

The national legal system in the context of legal regulation in the field of electronic elections plays a key role, as there are no harmonized international standards in this area. Regional European acts are soft law.

It is stated that the prerequisite for all cryptographic schemes of electronic voting is the confidence that the voter is able to perform cryptographic calculations. In practice, this requires that the polling station provide the voter with easy-to-use software. Such technical schemes impose two significant limitations: the mobility of voting is limited by the ability of devices. The voter must use a device that is powerful enough to forge cryptographic operations and secure enough to minimize the threat of breach; voter media awareness.

Analysis of the experience of implementing electronic elections at different levels indicates a significant prospect of such a method for use. The practice of this country indicates the following legal principles: in addition to electronic voting, the state must provide a classic form of electoral process, so electronic elections always provide alternative ways of voting; legitimization of the voter's ability to cancel his / her electronic vote by voting in the actual de facto order at the polling station; to overcome age dissonance, the media literacy of the electorate should be introduced, especially for the elderly; ensuring that there is a sufficient temporal interval for voting.

Key words: electronic elections, voter, electronic voting, election process, Estonia.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ

СЕРДЮК Олена Олександрівна - к.філос.н., доцент, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, Бердянський університет менеджменту і бізнесу

ORCID 0000-0002-2235-9693

АВСЄЄВИЧ Владислав Петрович - к.ю.н., кафедра історії, теорії права і держави та конституційного права, Бердянський університет менеджменту і бізнесу

ORCID 0000-0002-3323-2460

ПИЛИПЕНКО Єкатерина Миколаївна - Бердянський відділ державної реєстрації актів цивільного стану у Бердянському районі Запорізької області Південно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Дніпро)

ORCID 0000-0003-0293-3050

УДК 340.114

DOI 10.32782/NP.2022.1.7

В статье исследуется правовая культура как сложное общественное и правовое явление. Актуальность данной темы заключается в том, что украинское общество, каждый отдельный гражданин требует немедленного повышения уровня собственной правовой культуры с целью развития в Украине правового государства и гражданского общества, развития законодательной системы и исполнения законов всеми гражданами, государственными органами и должностными лицами. В работе акцентируется внимание на сложности определения понятия «правовая культура». Такая ситуация объясняется, в частности, тем, что культура - чрезвычайно многоплановое явление, которое охватывает все без исключения сферы жизни человека и нет однозначного подхода к пониманию этого феномена. Также значительная часть статьи посвящена особенностям правовой культуры отдельных коллективов и социальных групп.

Авторы обращают внимание на то, что высокий уровень правовой культуры общества является одним из важных признаков правового государства, который основан, прежде всего, на принципах верховенства права и правового закона, уважения к основным правам и свободам человека и гражданина.

Ключевые слова: правовая культура, правовая культура общества, правовая культура личности, профессиональная правовая культура.

Постановка проблеми

Реалізація нормативного положення, зазначеного у статті 1 Конституції України про те, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, можлива лише за умови одночасного здійснення політико-правової реформи з формуванням правової культури українського суспільства.

Правова культура покликана бути інструментом духовного вдосконалення суспільства і, як особливість реалізації правового життя, є проміжною ланкою між правовою реальністю і правовою поведінкою особистості.

Будучи одним з найважливіших аспектів життя суспільства, правова культура є невід'ємною частиною його загальної культури, яка містить, на думку дослідника В.І. Співака, правові цінності і норми у правовій сфері суспільного життя [1].

В основному при визначенні поняття правової культури увага акцентується на знанні законодавства, усвідомленні змісту і напрямку законодавчого і підзаконного

акту, формуванні поваги до них. Однак ми вважаємо, що суть правової культури набагато глибша: крім верховенства права, в суспільстві необхідно забезпечити дотримання принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод, честі і гідності особистості. Її формування можливе лише за умови реального дотримання прав і свобод людини та визнання їх найвищою соціальною цінністю, що є доволі актуальним питанням на сучасному етапі розвитку нашої держави.

Стан дослідження проблеми

У юриспруденції дослідження правової культури займають важливе місце, оскільки без цього важко розвивати інститути демократії, сприяти правовому вихованню громадян. Саме тому вітчизняні правознавці у своїх роботах активно висвітлюють різні аспекти правової культури та її взаємозв'язок із суміжними поняттями та категоріями. Зокрема, можемо відзначити дисертаційні праці таких науковців, як: Ануфрієнко О.А., Ганзенко О.О., Дьомін О.С., Макаренко Л.О., Макеєва О.М. Осика І.В., Сербін Р.А., Скуріхін С.М., Співак В.І., Целуйко М.Ф. Водночас аналіз публікацій із зазначеної проблематики свідчить, що теоретико-правові дослідження зосереджені на переосмисленні, доповненні підходів до розуміння правової культури у світлі останніх тенденцій розвитку, трансформації та глобалізації суспільства. Разом з тим існує потреба в обґрунтуванні особливостей правової культури окремих категорій населення.

Мета дослідження – розкрити роль правової культури як складного соціально-правового та інтелектуально-психологічного явища; визначити місце правової культури у контексті прав і свобод людини; окреслити шляхи підвищення компетентно-правової культури представників органів державної влади.

Виклад основних положень

Варто відзначити, що важливим є визначення поняття «правова культура», її сутності, структурних елементів. З огляду

на це, особливе значення має запропонована дослідником Л. Макаренко дефініція правової культури: «Правова культура – це система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що функціонує як форма (спосіб) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їхньої життєдіяльності [2; с.9]. Слід зазначити, що правове значення правової культури у запропонованій редакції стало актуальним тільки останнім часом.

Якщо ж звернутися до історичного підґрунтя, то можемо сказати, що правова культура Київської Русі розвивалася через сприйняття ідей провіденціалізму, тобто поглядів, прихильники яких пояснювали хід історичних подій не своїми внутрішніми законами, а волею провидіння (божества). Спочатку вони були доступні тільки вузькому колу людей із широким світоглядом. Однак з часом християнське вчення почало проникати в глибини суспільного життя, змінюючи ціннісні орієнтації. Подією в історії давньоруської правової культури став розвиток розуміння поняття «право». Велике значення для розуміння сутності права відіграло усвідомлення змісту поняття «закон», як воно розвивалося в давньоруський період [3; с.115].

Уперше вивчення християнського впливу на закон було проведено в «Слові про закон і благодать», написаному в XI столітті київським митрополитом Іларіоном, у якому зазначено, що закон повинен сприяти розумінню істини і благодаті. У «Слові» Іларіона розвивається ідея рівності не тільки окремих осіб, а й народів.

Головним фактором, що вплинув на культурно-правову атмосферу Київської Русі, є християнство з ідеєю вищої сили божественного начала над людським, духовного над матеріальним.

Від племінного суспільства до теперішнього часу відбувається процес гуманізації права, формуються демократичні правові форми суспільного існування, ускладнюється зміст правової культури як соціального явища. Історія знає суспільства з різними політичними режимами, і в кожному з них виявляються особливості тієї чи іншої правової культури, рівень її розвитку. Таким

чином, правова культура авторитарної держави зводиться в основному до її політичних особливостей, до зміни її сутності змістом правової культури, яка характеризується відмежуванням громадян від державної влади, законотворчого процесу, правовим нігілізмом, апатією до проблем суспільного характеру, показовою одностайністю у прийнятті політичних рішень тощо [4; с. 202].

Після французької буржуазної революції розуміння правової культури різко змінилося: з'явилося усвідомлення важливості активної участі громадян у державних справах, її стали сприймати як фактор, що впливає на підвищення авторитету законодавчого регулювання, правосуддя, поваги до гарантій прав і свобод людини.

У радянській юридичній науці це явище почали вивчати в 60-х роках. Основними методологічними положеннями в роботах того часу були: по-перше, розуміння права лише як правового закону, акту політичного волевиявлення, закріплення волі панівного класу, а по-друге, обмеження аналізу характеру правовідносин лише їх нормативним аспектом [5; с.178-179].

Однак ми вважаємо, що правова культура не може бути обмежена тільки знанням законів. Ціннісні орієнтири та ідеали створюють необхідний стандарт, який встановлює її рівень у суспільстві.

Слід зазначити, що теорія правової культури в системі радянської загальної теорії держави і права базувалася на ідеях, розроблених представниками філософії, соціології, соціальної психології, юриспруденції. У Радянському Союзі почала формуватися незалежна наукова школа правознавців-культурологів, які займалися вивченням проблем правової культури.

Правова культура - це засіб урегулювання суспільних відносин, заснованих на законах, формах взаємодії їх учасників. Проявом ставлення особистості і суспільства до права і законності є правова свідомість як частина правової культури. Правова свідомість формується під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку. На неї впливають не тільки історичні та соціальні чинники, а й геополітична ситуація в державі та духовна атмосфера

суспільства. Якщо правова система функціонує в умовах законності, свободи, соціальної справедливості, поваги до закону, то це сприяє зростанню правової свідомості всіх суб'єктів [6].

Правова культура виконує ряд функцій, які можна розділити на дві групи:

1. Регуляторна функція правової культури розвиває ціннісні та нормативні орієнтації у регулюванні правової поведінки, спрямована на встановлення та зміцнення необхідного суспільного порядку.

2. Функція відображення правової культури висвітлює правову реальність і включає в себе когнітивний, комунікативний та прогностичний компоненти.

У зв'язку зі збільшенням кількості правопорушень особливе значення має превентивна та освітня функція правової культури.

Ці функції спрямовані на відображення внутрішнього духовного стану людини і суспільства, характеризують міру їх адаптації до вимог природного права, визначають правове життя і прогнозують його розвиток.

Культурно-правовий рівень держави залежить від стану її складових елементів: правової культури особистості і суспільства.

Дослідник Є. Підлісний визначає правову культуру особистості як усвідомлення і прийняття норм права, як бездоганну правову поведінку, детерміновану не тільки зовнішніми механізмами правового регулювання, а й внутрішніми етичними мотивами, духовними установками. При цьому він наголошує на взаємозв'язку понять «правова культура особистості» та «правова культура суспільства», але зауважує, що їх зміст трактується по-різному. Учений вважає, що правова культура суспільства представлена перш за все Конституцією країни, правовими нормами, що діють на території держави, правовою мораллю самого суспільства [7; с.244].

Розглядаючи правову культуру особистості, необхідно також виділити її наступні елементи:

- знання, розуміння, вміння тлумачити право з точки зору справедливості як соціального регулятора;

- усвідомлення права як соціальної цінності;

- повага до права, заснована на особистому переконанні в його ефективності;

- здатність особистості не тільки знати, але і використовувати юридичні знання на практиці;

- розуміння необхідності протидії правопорушенням.

Ставлення людей до права є найважливішим показником правової культури, який також включає в себе уявлення про політику, закони, правосуддя. У цілому правова культура особистості повинна сприйматися в єдності і сукупності перерахованих вище факторів.

Правова культура відображає юридичне буття особистості у сфері права, є засобом регулювання суспільних відносин на основі законів. Саме закони є регулятором відносин між суб'єктами. Структурними елементами правової культури є такі складові правової реальності, як правова свідомість, правовідносини, правомірна поведінка громадян, правопорядок. Саме по собі усвідомлення індивідом його прав і свобод, обов'язків та відповідальності ще не формує ставлення до правового життя суспільства. У цьому аспекті І. Осика зазначила, що правова культура особистості означає не тільки знання і розуміння права, а й судження про нього як соціальну цінність і реалізацію правових норм [6].

Основні напрямки формування правової культури особистості можемо визначити наступним чином: 1) правовий захист позитивних факторів правовиховного впливу. Це право на самозахист, правовий захист сім'ї, материнства та дитинства, правову освіту учнів як необхідну ланку у формуванні правової культури громадян країни; 2) протидія негативним чинникам, що впливають на формування правової культури. Це боротьба з корупцією, безробіттям; 3) цілеспрямоване формування позитивних правових установок. Формування національної єдності, повага до співгромадян.

Як справедливо зазначив професор О.В. Петришин, правова культура суспільства відображає рівень розвитку правової свідомості в суспільстві, систему права і

законодавства, юридичну практику і юридичну науку. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми в правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з найважливіших особливостей верховенства права, яка ґрунтується, перш за все, на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав і свобод особистості і громадянина [8; с.247].

Культурно-правовий рівень суспільства також визначається впровадженням у законодавство досягнень юридичної науки, ступенем використання юридичної техніки в суспільних відносинах.

У процесі вивчення забезпечення правової культури в українському суспільстві необхідно вказати на фактори, які позитивно впливають на її формування:

1) процес правотворчості, право реалізації і правозастосування;

2) стан законності в суспільстві;

3) адаптація українського законодавства до міжнародних норм та світових стандартів прав людини;

4) глибоке усвідомлення кожною особою поваги до права [9; с.156-157].

Ставлення до права залежить від рівня правової культури, що проявляється в діях, які свідчать про знання правових норм. Рівень цих знань залежить від рівня розвитку та досконалості системи нормативно-правових актів, які відображають усю соціально-правову ситуацію держави [10; с.127]. На підставі цих нормативно-правових актів можна судити про рівень розвитку правової культури всього суспільства, оскільки правові акти відображають панівну атмосферу в державі.

Особливу роль у формуванні цього правового явища відіграє професійна правова культура [11; с.6], притаманна фахівцям у галузі права, які в результаті свого соціального статусу та конкретної діяльності безпосередньо стикаються з використанням та застосуванням права.

Зокрема, В. Настюк, вивчивши особливості правової культури працівника митної служби, зазначила, що вона «допомагає краще зрозуміти суть правової реформи, ознайомитися з основними методами мит-

но-правового регулювання та особливостями розвитку митної системи України та зарубіжних країн. Крім того, наукову основу визначення ролі правової культури у формуванні професіоналізму митника слід розглядати в юридичній науці як окрему категорію – невід’ємну частину загальної теорії митного права, яка є основою для використання відповідних положень у процесі підготовки та навчання для митної служби України фахівців з юридичною освітою та розвиненим творчим мисленням [12; с.101].

Правова культура відіграє провідну роль у формуванні нової моделі відносин громадянина і держави, населення з правоохоронними органами і завдяки цьому створюється нова правова ідеологія правоохоронних органів, спрямована на поліпшення іміджу поліцейських, обмеження ролі примусу і підвищення лояльності у відносинах з населенням, підвищення їх взаємної довіри [13; с.14].

Слід зазначити, що побудова правової, соціальної держави можлива лише за наявності високого рівня правової культури кожної посадової особи і державного службовця, а особливо - професійних юристів. Вона глибоко пов’язана із загальною культурою, мораллю, способом життя, звичаями людей; від неї багато в чому залежить ефективність законів і практична діяльність всіх правоохоронних органів. Тільки якщо громадяни усвідомлюватимуть приналежність до юридичного процесу в державі, при їх активній участі в правовому житті, здатності самостійно аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його сильні і слабкі сторони, рівень правової культури суспільства досягне найвищого рівня розвитку.

Також дослідниками звертається особлива увага на правову культуру журналістів. Це обумовлено тим, що, з одного боку, їхня професійна діяльність регламентована системою нормативно-правових актів, норми яких журналістам потрібно дотримуватися, а з іншого боку - вони самі є суб’єктами формування правової культури суспільства через: утвердження правових і демократичних цінностей у суспільстві; об’єктивне інформування про діяльність законодавчої,

судової та виконавчої влади; формування громадської думки та громадської позиції особи [14; с.13].

Висновки

Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної держави, заснованої на верховенстві права, безпосередньо пов’язана з розвитком правової культури, яка є соціальною гарантією верховенства права в суспільстві.

Правова культура повинна розглядатися в двох основних і взаємопов’язаних аспектах: по відношенню до суспільства у цілому і особистості, зокрема. Між ними існують зв’язки, єдність, взаємозалежність і взаємодія.

Це структурне явище відображає якісний стан правового життя суспільства і включає в себе наступні складові:

- досягнутий рівень вдосконалення нормативно-правових актів, правової та правозастосовчої діяльності;
- ступінь свободи поведінки особистості;
- взаємна відповідальність держави і особистості.

Рівень розвитку правової культури позитивно впливає на соціальний розвиток і підтримку умов функціонування суспільства.

Незважаючи на позитивні тенденції в політичній діяльності громадян України, інтерес до демократичних перетворень, визнання верховенства гуманістичних цінностей права, відзначимо, що, на жаль, рівень правової культури українського народу залишається незадовільним і не відповідає сучасним демократичним вимогам.

Для підвищення правової культури українського суспільства необхідно спрямувати державну політику на захист інтересів особистості, забезпечити добробут громадян, дотримуватися та гарантувати верховенство права всіма державними органами та їх посадовими особами, посилювати юридичну відповідальність за порушення прав і свобод громадян, розвивати судову систему, підвищувати загальну мораль громадян, громадянам навчитися активно захищати свої права.

Література

1. Співак В.І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 20 с.
2. Макаренко Л.О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури : дис. докт. юрид. наук : 12.00.01. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2019. 423 с.
3. Федоренко Т. Влияние христианского мировоззрения на правосознание и правовую культуру Киевской Руси (конец X – первая треть XIII веков). *Право України*. 2001. № 8. С.114-117.
4. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право* : Науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2021. № 1.- С. 200-204.
5. Коба М. Правова культура як предмет вивчення теоретико-правовою наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 178-182.
6. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ. 2004. 20с.
7. Підлісний Є. В. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 3(2). С. 241-246.
8. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / М. В. Цвік та ін. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2002.- 432 с.
9. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 2(29). С.156-166.
10. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123-128.
11. Целуйко М.Ф. Структура правової культури у вітчизняній юридичній літературі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. № 538. С.5-10.
12. Настюк В. Роль правової культури у формуванні професіоналізму працівника митних органів. *Право України*. 2005. № 5. С.101-104.
13. Сербин Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2003. 18 с.
14. Макеева О.М. Правова культура журналістів (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2015. 20 с.

**Serdyuk. O.O.,
Avsyeyevych V.P.,
Pylypenko YE.M.**

FORMATION OF LEGAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY IN MODERN CONDITIONS

The paper studies legal culture as a complex social and legal phenomenon. The relevance of this topic is that Ukrainian society, each individual citizen requires an immediate increase of their own legal culture in order to develop the legal state and civil society in Ukraine, development of the legislative system and law enforcement by all citizens, government bodies and officials. The paper focuses on the complexity of defining the concept of "legal culture". Such a situation is explained, in particular, by the fact that culture is an extremely multifaceted phenomenon that covers all areas of human life without exception and there is no unambiguous approach to this phenomenon understanding.

The authors determine the main directions of formation of legal culture of the personality: 1. legal protection of positive factors of legal educational influence. This is the right to self-defense, legal protection of the family, motherhood and childhood, legal education

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується правова культура як складне суспільне та правове явище. Актуальність цієї теми полягає в тому, що українське суспільство, кожен окремий громадянин вимагають негайного підвищення рівня власної правової культури з метою розвитку в Україні правової держави та громадянського суспільства, розвитку законодавчої системи та виконання законів усіма громадянами, державними органами та посадовими особами. У роботі акцентується увага на складності визначення поняття «правова культура». Така ситуація пояснюється, зокрема, тим, що культура – надзвичайно багатопланове явище, яке охоплює всі без винятку сфери життя людини та немає однозначного підходу до розуміння цього феномену. Також значна частина статті присвячена особливостям правової культури окремих колективів та соціальних груп.

Автори звертають увагу на те, що високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак правової держави, яка заснована насамперед на засадах верховенства права та правового закону, поваги до основних прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: правова культура, правова культура суспільства, правова культура особистості, професійна правова культура.

of students as a necessary link in shaping the legal culture of citizens; 2. counteraction to negative factors influencing the formation of legal culture. This is the fight against corruption, unemployment; 3. targeted formation of positive legal attitudes. Formation of national unity, respect for compatriots. Also, much of the article is devoted to the peculiarities of the legal culture of individual groups and social groups.

The authors pay attention to the fact that the high level of legal culture of society is one of the important features of the legal state, which is based primarily on the rule of law foundations and on the fair law, respect for fundamental human and civil rights and freedoms. They note that legal culture as a social phenomenon, the process of its formation, functioning and development is a significant prerequisite for the formation of the legal state and civil society in Ukraine; legal culture is the basis for the reproduction of legal experience in society, the development of intellectual, spiritual potential of the people, the establishment of a holistic system of worldviews values and orientations, especially the modern legal worldview, constructive legal ideals.

Key words: legal culture, legal culture of society, legal culture of personality, professional legal culture.

КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

КУРКО Микола Нестерович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

<https://orcid.org/0000-0002-6699-8016>

ДІДЕНКО Сергій Володимирович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Херсонського інституту ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

<https://orcid.org/0000-0003-3349-4046>

УДК 342.951: 342.7

DOI 10.32782/NP.2022.1.8

Стаття посвячена ролі людиноцентризму в адміністративно-правовому забезпеченні системи освіти в Україні. Автори акцентують увагу на розповсюдженні людиноцентризму як ведучої ідеї сучасної доктрини адміністративного права.

В дослідженні ухвалені погляди вітчизняних дослідників на передумови виникнення людиноцентризму, причини його розповсюдження і роль в становленні України як сучасного демократичного, правового державства. Висунуто припущення, що рушійною силою виникнення і розповсюдження ідей людиноцентризму в адміністративному праві можна вважати суспільний запит на зміну підходів до розуміння природних прав людини, місця людини в світі в цілому і в взаємодії з державою в частині.

За думкою ряду дослідників, при формуванні сучасної державної політики в сфері освіти, необхідно враховувати велику кількість факторів, серед яких особливу увагу заслуговують людиноцентризм, якість і доступність освіти, ефективність, системність, наукова обґрунтованість і міжнародна узгодженість. А враховуючи проголошені Конституцією України права людини вищої соціальної цінності, саме принцип верховенства права диктує пріоритет людиноцентричного підходу.

Підкреслюється, що неперервне формування системи освіти,

орієнтоване на впровадження людиноцентричного підходу, на практиці стикається з значущими труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Однак деякі кризи, такі як наслідки пандемії COVID-19, сприяють розповсюдженню сучасних освітніх технологій (дистанційного навчання, за рахунок використання програм Google Meet, Viber, Zoom), які не тільки відкривають можливість для використання нових освітніх інструментів (роботи з гіперпосиланнями, віртуальною і доповненою реальністю), але й концентрують увагу викладача на кожному учні, дозволяючи оптимізувати індивідуальний підхід.

Ключові слова: людиноцентризм, права людини, адміністративно-правове забезпечення, система освіти, реформа освіти, дистанційне навчання, Google Meet, Viber, Zoom.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Впровадження численних реформ, орієнтованих на побудову в Україні демократичної, правової, соціальної держави європейського зразка, вимагає зміни поглядів, притаманних пострадянському суспільству на такі, які притаманні громадянам найбільш розвинених країн, і зокрема – перегляду ставлення до людини з боку держави. Цей процес, що отримав назву «концеп-

ції людиноцентризму», дедалі більше проявляє себе у всіх сферах вітчизняного суспільного життя, у тому числі – у системі освіти.

Важливість дослідження ролі людиноцентризму в адміністративно-правовому забезпеченні системи освіти у нашій державі, загострюється з огляду на поширення серед науковців, політиків та державних службовців тенденції до бодай декларативного проголошення ролі людини, як найвищої соціальної цінності. Уже не перший рік про цю проблему ведуть мову провідні фахівці у галузі права, педагогіки, психології. Як нещодавно було зазначено у Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (до 30-річчя незалежності України), «цивілізаційні зміни, інноваційний тип прогресу, його прискорення поставили на порядок денний проблеми людиноцентризму в освіті, безперервної освіти впродовж життя, зокрема актуалізували ранню дитячу освіту та освіту дорослих, посилення наукового і методичного супроводу освітньої сфери» [1].

Усе це обумовлює надзвичайно високу актуальність дослідження концептуальних засад людиноцентризму як складової адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні

Стан опрацювання проблематики у вітчизняній науці

Основоположні засади адміністративно-правового забезпечення системи освіти України розглядали численні вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема: В. Астахова, Н. Губерська, Л. Горбунова, А. Дем'янчук, І. Каленюк, В. Куценко, Є. Краснякова, Н. Коломоєць, Г. Касьянов, С. Мандрика, Т. Мінка, А. Пашковська, О. Петрик, М. Степко, В. Філіппова, Н. Шумар, Р. Щокін, О. Яра та інші. Не лишалися осторонь цієї проблематики і автори статті [2].

Певну увагу вчених-адміністративістів привертала і проблематика становлення людиноцентризму в Україні. Їй присвячували свої дослідження В. Авер'янов, О. Гладка, І. Голосніченко, В. Колпаков, І. Компанієць, О. Миколенко, Р. Мельник, Н. Нижник, Л. Пашко.

Однак, у ході реформування вітчизняної системи освіти дедалі гостріше постає проблематика людиноцентризму в освітній сфері, зокрема – його відображення у нормах чинного регуляторного законодавства.

Метою статті виступає аналіз наявних у вітчизняній науці поглядів щодо ролі людиноцентризму у сфері освіти в Україні, крізь призму її адміністративно-правового забезпечення.

Основний зміст дослідження

Глобальні політико-економічні процеси другої половини ХХ століття обумовили ряд тенденцій, що знайшли своє відображення у вигляді своєрідної культурної революції, яка прокотилася світом. Поширення толерантності, скорочення расової та гендерної сегрегації, очікування (а зрештою, і вимога) якщо не тотальної рівності, то бодай дотримання базових прав для всіх, призвели до масового світоглядного перелому, порівнюваного хіба що з процесами епохи Відродження. Але якщо поширення гуманізму в XIV-XVI століттях обумовлювало поступовий відхід від домінування церкви, то в кінці ХХ століття мова йшла про відхід від домінування держави. Процес зниження ролі держави у житті суспільства та зростання ролі окремої людини особливо гостро відчувався на теренах колишнього СРСР, де з'явилася плеяда молодих країн, більшість із яких проголосили курс на розбудову демократичних інститутів, перехід до ринкової економіки та становлення громадянського суспільства.

Як доволі влучно зазначає з цього приводу Р. Щокін, утвердження «людиноцентристської» моделі обумовило сприйняття того, що держава має забезпечувати, обслуговувати суспільство і значно менше ним «управляти», ніж це вважалося раніше, а паралельний розвиток адміністративно-правової теорії призвів до якісного перегляду предмета і метода галузі і, як наслідок – поступового відступу від її управлінського розуміння. [3, с. 103]. Відомий апологет людиноцентризму в Україні В. Авер'янов ще у 2003 р. зазначав, що управлінське трактування адміністративного права є помилковим, адже більшість предмета галузі

не управлінська: застосування адміністративного примусу, розгляд скарг, розгляд індивідуальних адміністративних справ та прийняття індивідуальних актів, надання адміністративних послуг, прийняття зобов'язувальних рішень щодо приватних осіб [4, с. 8–9]. Натомість ідеологія людиноцентризму, або «людиноорієнтована» ідеологія, є такою, відповідно до якої держава має «слугувати» інтересам громадян, тобто діяти заради і в ім'я приватних осіб шляхом всебічного забезпечення пріоритету їхніх прав, свобод та інтересів у публічній сфері [5]. Відтак, рушієм виникнення та поширення ідей людиноцентризму в адміністративному праві можна вважати суспільний попит на зміну підходів до розуміння природних прав людини, місця людини у світі в цілому і у взаємодії з державою зокрема. Цілком очікувано, це знайшло своє відображення в усіх ключових сферах суспільних відносин, у тому числі – в освіті.

Не дивно, що більшість дослідників сьогодні сходиться в думці, що при формуванні сучасної державної політики в галузі освіти необхідно враховувати багато чинників, серед яких особливої уваги заслуговують людиноцентризм, забезпечення якості та доступності освіти, ефективність, системність, послідовність, наукова обґрунтованість, міжнародна узгодженість.

Аналізуючи роль концепції людиноцентризму в сучасній доктрині адміністративного права Р. Мельник зауважує: «замало буде сказати, що людиноцентризм змушує державу «слугувати» інтересам громадян, адже таке служіння може здійснюватися у формах, які не задовольнятимуть приватних осіб. З другого боку, «служіння» може існувати лише на теоретичному рівні, що також є недопустимим. З огляду на це людиноцентризм — це не лише вимога, звернута до держави, «служити» особистості, а й безумовний обов'язок країни реалізовувати це завдання у терміни та способом, які визначені Конституцією та законами України» [6, с. 158-159]. І дійсно, наразі адміністративно-правове забезпечення системи освіти, як і адміністративно-правове забезпечення інших галузей, характеризується рядом принципів, які заслуговують окремого роз-

гляду. При цьому, принципи верховенства права, забезпечення прав та свобод людини й громадянина, є не просто європейськими орієнтирами для України, але й ключовими конституційними засадами (серед іншого, вони знаходять своє відображення у ст. 3, 8, 21-63 Конституції України [7]).

Відтак, саме принцип верховенства права диктує пріоритетність людиноцентристського підходу. І в цьому контексті ми цілком підтримуємо позицію О. Ярої, яка на прикладі вищої освіти доводить, що невід'ємним чинником студентоцентристської теорії має стати визнання і повне панування у відносинах між студентом і суб'єктами публічної адміністрації принципу верховенства права, а між суб'єктами владних повноважень і студентами – законності [8, с. 92]. У цілому ж дослідниця чимало уваги присвятила саме «студентоцентризму», екстраполюючи концепцію людиноцентризму на сферу вищої освіти, ключовою особою в якій є студент. На її переконання, «студентоцентристська сутність адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти в Україні полягає в тому, що: у нормах адміністративного права мають розвиватися положення природного права та Конституції України, щодо первинності прав, інтересів та потреб студента перед іншими учасниками освітнього процесу та суб'єктами публічної адміністрації; утвердження на рівні законів адміністративно-процедурних норм, які б установлювали процедури відносин між студентами, науково-педагогічними працівниками, іншими учасниками освітнього процесу та суб'єктами владних повноважень» [8, с. 92, 102].

Невпинне реформування системи освіти, орієнтоване на впровадження людиноцентристського підходу, на практиці стикається зі значними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Р. Мельник, аналізуючи проблематику реалізації прав на мирні зібрання, звертав увагу на той факт, що численні питання практичного впровадження людиноцентризму навіть на доктринальному рівні все ще залишаються невивченими, неопрацьованими, що, як наслідок, блокує впровадження концепції людиноцентризму у сферу правозастосування.

Хоча, на його думку, певні зміни у названій сфері все-таки набувають свого вияву [9; 10].

Іншу сторону проблеми окреслює О. Гладка. Дослідниця звертає увагу на те, що людиноцентризм, без безпосередньої участі самої людини у цьому процесі, не буде мати плідних результатів. У цьому контексті слід пам'ятати, що навіть державний службовець є таким самим громадянином, особистістю, і його інтереси, права та свободи, праця та потреби також мають бути враховані та гідно оцінені державою [11, с. 69-72]. Проблема знаходження балансу між правами учня і вчителя, студента і викладача, лишається більш ніж актуальною. І таких проблем реалізації принципу людиноцентризму на державному рівні можна було б перелічити ще чимало.

У більш глобальному масштабі, кризові явища, загострені порушенням територіальної цілісності України та пандемією COVID-19, гальмують більшість реформаційних процесів. Водночас, деякі кризові явища несуть у собі потенціал для розвитку, подеколи репрезентуючи його в доволі неочікуваних формах. Яскравим прикладом можна вважати тотальне поширення дистанційної форми навчання, яка в багатьох освітніх установах використовувалася десятиліттями, однак не просто не набувала розповсюдження, але й лишалася невідомою більшості учнів/студентів. Натомість, протягом 2020/2021 років практично всі заклади освіти, від початкових шкіл і до університетів та академій, розробили (де це не було зроблено раніше) і впровадили відеозаняття і заняття в режимі «online». І сьогодні вже нікого не здивувати щоденним навчанням мільйонів людей через програмні комплекси «Google Meet», «Viber», «Zoom». Ці технології не лише відкривають простір для використання нових методів навчання (таких, як робота з гіперпосиланнями, невпинне уточнення інформації в Інтернет, віртуальна та доповнена реальність), але й акцентують увагу викладача на кожному учні/студенті, дозволяють оптимізувати індивідуальний підхід. На практиці нові технології пропонують недоступні раніше варіанти бодай часткового вирішення сис-

темних проблем, зокрема – проблеми реалізації мети освіти.

Доволі деталізоване визначення мети освіти в Україні надає преамбула Закону України «Про освіту», відповідно до якої метою освіти є «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [12]. Ймовірно, кожен учений, педагог, мати чи батько, які бачать у своїх дітях та учнях відображення своїх мрій і сподівань, погодяться чи не з кожним з перелічених тверджень. Однак, проблема настільки деталізованих визначень зазвичай полягає у відсутності пріоритизації цінностей, що з огляду на їх широкий перелік та ресурсну обмеженість вітчизняної економіки, на практиці означатиме пошук динамічної рівноваги, шляхом реалізації одних пріоритетів за рахунок жертвування іншими.

Не беручись порівнювати значущість задекларованих Законом України «Про освіту» пріоритетів, зазначимо лише, що до впровадження і поширення інтерактивних телекомунікаційних технологій, вони значною мірою лишалися декларативними, а на практиці – подеколи й взаємовиключними.

Значний інтерес у контексті досліджуваної проблематики становлять такі законодавчі новели, як «індивідуальна освітня траєкторія», «індивідуальна програма розвитку», «електронний підручник (посібник)», «булінг (цькування)» [12]. Законодавець деталізує як позитивні, так і негативні тенденції, узагальнюючи загальні засади сприяння першим та протидії другим. І хоча актуальною лишається проблема дотримання балансу між справедливістю та

рівністю можливостей, наявні законодавчі зміни дають підстави для оптимізму. Адже незважаючи на збереження проблематики конфлікту інтересів на рівні «людина-людина», ключовим трендом виступає саме перехід до домінування пріоритетності людини над державою.

У цьому контексті ми схильні погодитися з А. Масловою, яка переконує, що будь-яка норма, суть якої зводиться до переваги (в правильному розумінні цього слова) інтересів, прав і свобод людини над державними інтересами є втіленням ідей людиноцентризму в праві і в адміністративному праві зокрема, а справедливе і правильне її (норми) застосування – є ні що інше як практичне впровадження зазначеної філософії в життя. Саме людиноцентризм дозволяє досягти максимально можливої реалізації правового статусу людини в тих межах, у яких така реалізація не порушує прав і свобод інших суб'єктів права [13 с. 123]. А дедалі ширше впровадження людиноцентристської концепції у правове регулювання освіти в Україні має потенціал для того, щоб стати запорукою розвитку нашої держави за найвищими світовими стандартами.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Дедалі ширше впровадження людиноцентристської концепції адміністративного права обумовлено поширенням усвідомлення того, що держава має дедалі більше забезпечувати, обслуговувати суспільство і дедалі менше ним керувати, ніж це вважалося раніше.

У сфері освіти людиноцентристський підхід проявляє себе все частіше. Деякі дослідники навіть виокремлюють «студентоцентристський підхід». Хоча у цьому випадку не варто забувати також про потребу реалізації прав учнів загальноосвітніх закладів освіти, вчителів, викладачів закладів вищої освіти та інших учасників освітнього процесу.

Невпинне реформування системи освіти, орієнтоване на впровадження людиноцентристського підходу, на практиці стикається зі значними труднощами як об'єктивного,

так і суб'єктивного характеру. При цьому, деякі кризові явища (такі, як обмежувальні заходи, обумовлені потребою протидії пандемії COVID-19) сприяють поширенню сучасних освітніх технологій (дистанційної форми навчання, з використанням програмних комплексів «Google Meet», «Viber», «Zoom»), які не лише відкривають простір для використання нового освітнього інструментарію (роботи з гіперпосиланнями, віртуальної та доповненої реальності), але й акцентують увагу викладача на кожному учні/студенті, дозволяючи оптимізувати індивідуальний підхід.

Наразі законодавець вже деталізує як позитивні, так і негативні тенденції, узагальнюючи загальні засади сприйняття першим та протидії другим. І хоча актуальною лишається проблема дотримання балансу між справедливістю та рівністю можливостей, наявні законодавчі зміни дають підстави для оптимізму.

Окремої уваги для подальших досліджень заслуговує проблема визначення балансу між індивідуальною освітньою траєкторією, індивідуальною програмою розвитку, протидією булінгу та інклюзивним освітнім середовищем. Неможливість пріоритизації жодної з перелічених складових освітнього процесу вимагає пошуку таких інструментів та форм організації освітнього процесу, які нівелюють протистояння інтересів окремих учнів/студентів, а в ідеалі – створять синергетичний ефект від їх взаємодії.

Література

1. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий(заст. голови), О.М.Топузov (заст. голови)]; за заг. ред. В.Г.Кременя. Київ : *КОНВІ ПРИНТ*, 2021. 384 с. Бібліогр.: с. 21. (До30-річчя незалежності України). DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>
2. Курко М.Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні: дис. д.ю.н. 12.00.07. адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків, 2010. 536 с.

3. Щокін, Ростислав Георгійович. Публічне адміністрування у галузі освіти України [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Щокін Ростислав Георгійович ; ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. Акад. упр. Персоналом». Київ, 2019. 544 с.

4. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права: необхідність переосмислення теоретичних постулатів / В. Б. Авер'янов // *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 19. С. 6–12.

5. Авер'янов В. Б. Обновление украинской административно-правовой доктрины на основе принципа верховенства права // *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 9–14.

6. Мельник Р. С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. *Юридичний журнал «Право України»* (україномовна версія). Випуск 10/2015.- С. 157-165.

7. Конституція України від 28.06.1996р. // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.

8. Яра Олена Сергіївна . Адміністративно-правове забезпечення вищої юридичної освіти в Україні [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Яра Олена Сергіївна; ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. Акад. упр. Персоналом». Київ, 2021. 404с.

9. Мельник Р. С. Форми мирних зібрань та їх характеристика через призму статті 39 Конституції України // *Адміністративне право і процес*. 2013. № 4 (6). С. 109–123.

10. Мельник Р. С. Категорія «зібрання» та її належне тлумачення як одна з передумов реалізації права на участь у мирному зібранні // *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 2. С. 4–9 [Електронний ресурс]. URL : <http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2014/04/мельник.pdf>

11. Гладка О. В. Передумови реалізації адміністративно-правової доктрини людиноцентризму / О. В. Гладка // *Lex portus*. 2017. № 1. С. 64-73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2017_1_8

12. Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. Верховна Рада України : [сайт]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

13. Анна Маслова. Концепція людиноцентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *NATIONAL LAW JOURNAL: THEORY AND PRACTICE*. August 2020, с. 114-124. URL : <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2020/4/18.pdf>

Mykola Kurko, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of Department of Law Enforcement and Anti-corruption Activities of the PJSC «Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management».

<https://orcid.org/0000-0002-6699-8016>

Serhiy Didenko, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Kher-son Institute of the PJSC «Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management».

<https://orcid.org/0000-0003-3349-4046>

THE CONCEPT OF HUMAN-CENTEREDNESS AS A COMPONENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF THE EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE

The article is devoted to the role of human-centeredness in the administrative and legal support of the education system in Ukraine. The authors focus on the spread of human-centeredness as a leading idea of modern doctrine of administrative law.

The study takes into account the views of domestic researchers on the preconditions for the emergence of human-centeredness, the reasons for its spread and the role in the formation of Ukraine as a modern democratic, legal state. It has been suggested that the driving force for the emergence and spread of ideas of human-centeredness in administrative law can be considered public demand for changing approaches to understanding natural human rights, human place in the world in general and in cooperation with the state in particular.

According to some researchers, many factors should be taken into account when formulating a modern state policy in the field of education, among which human-centeredness, quality and accessibility of education, efficiency, systemicity, consistency, scientific validity and international coherence deserve special attention. And given the proclamation of the Constitution of Ukraine as a person of the highest

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено ролі людиноцентризму в адміністративно-правовому забезпеченні системи освіти в Україні. Автори зосереджують свою увагу на проблематиці поширення людиноцентризму як провідної ідеї сучасної доктрини адміністративного права.

У ході дослідження враховано погляди вітчизняних дослідників на передумови появи людиноцентризму, причини його поширення та роль у становленні України як сучасної демократичної, правової держави. Висловлено припущення, що рушієм виникнення та поширення ідеї людиноцентризму в адміністративному праві можна вважати суспільний попит на зміну підходів до розуміння природних прав людини, місця людини у світі в цілому і у взаємодії з державою зокрема.

З'ясовано, що на думку ряду дослідників, при формуванні сучасної державної політики в галузі освіти необхідно враховувати багато чинників, серед яких особливої уваги заслуговують саме людиноцентризм, забезпечення якості та доступності освіти, ефективність, системність, послідовність, наукова обґрунтованість, міжнародна узгодженість. А з огляду на проголошення Конституцією України людини як найвищої соціальної цінності, саме принцип верховенства права диктує пріоритетність людиноцентристського підходу.

Наголошено на тому, що невпинне реформування системи освіти, орієнтоване на впровадження людиноцентристського підходу, на практиці стикається зі значними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Однак, деякі кризові явища, такі як заходи, спрямовані на протидію пандемії COVID-19, сприяють поширенню сучасних освітніх технологій (дистанційної форми навчання, з використанням програмних комплексів «Google Meet», «Viber», «Zoom»), які не лише відкривають простір для використання нового освітнього інструментарію (роботи з гіперпосиланнями, віртуальної та доповненої реальності), але й акцентують увагу викладача на кожному учні/студенті, дозволяючи оптимізувати індивідуальний підхід.

Ключові слова: людиноцентризм, права людини, адміністративно-правове забезпечення, система освіти, реформа освіти, дистанційне навчання, Google Meet, Viber, Zoom.

social value, it is the principle of the rule of law that dictates the priority of the human-centered approach.

It is emphasized that the continuous reform of the education system, focused on the introduction of a human-centeredness approach, in practice faces significant difficulties, both objective and subjective. However, some crises, such as measures to counter the COVID-19 pandemic, are contributing to the spread of modern educational technologies (distance learning, using Google Meet, Viber, Zoom software), which not only open up space for the use of new educational tools (work with hyperlinks, virtual and augmented reality), but also focus the teacher's attention on each student, allowing to optimize the individual approach.

Keywords: human-centeredness, human rights, administrative and legal support, education system, education reform, distance learning, Google Meet, Viber, Zoom.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

МАРТОВИЦЬКА Олена Василівна - доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-4483-861X

УДК 343.122 (477)

DOI 10.32782/NP.2022.1.9

У статті здійснено теоретичне дослідження законодавчих, наукових і прикладних питань щодо правового закріплення та забезпечення конституційних гарантій на професійну правничу допомогу у зв'язку із змінами у Конституції України та кримінальному процесуальному законодавстві. При цьому проаналізовано позиції представників різних наукових шкіл і окремих науковців відносно дослідженого напрямку та матеріали правозастосовної практики, відносно яких автором висловлені власні наукові погляди. Внесено конкретні пропозиції щодо удосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства України та правозастосовної діяльності з досліджених питань.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальний процес, право на захист, захисник, учасники кримінального провадження, професійна допомога, правничу допомога, статус, положення, закон, процесуальні правовідносини, учасники, наукова позиція, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, права, свободи, законні інтереси.

Постановка проблеми

Весь хід історії свідчить про те, що без визнання в суспільній свідомості та практиці значущості захисту прав людини неможливо побудувати правову державу. Не випадково сучасна юридична наука і правозастосовна діяльність приділяють максимальну увагу забезпеченню прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина на певних рівнях і за допомогою різ-

них правових та, зокрема, процесуальних засобів. Обсяг прав і свобод людини може визнаватися, безперечно, тільки в демократично організованому суспільстві. До провідних характеристик такого суспільства належить домінування в ньому волі більшості населення, визнання, захищеність, непорушність основних прав усіх осіб, включаючи й тих, що є його меншиною. Правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки в суспільстві, де існує справжня демократія, тобто повновладдя більшості з дотриманням прав меншості.

З прийняттям 13 квітня 2012 року чинного Кримінального процесуального кодексу України у національному законодавстві та внесенням змін у 2016 році до Конституції України (відносно закріплення формулювання на професійну правничу допомогу), з'явилась значна кількість новел, що вимагає свого теоретичного переосмислення та здійснення відповідних наукових досліджень із подальшим ефективним їх практичним втіленням. Не винятком із цього є й питання забезпечення інституту професійної правничої допомоги. У зв'язку з цим, заходи щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження можуть дати реальні результати лише при створенні та постійному удосконаленні ефективного правового механізму й умов для їх реалізації, вирішенню чого й присвячено увагу у цій статті.

Це питання є актуальним на цьому етапі реформування України, враховуючи постійний моніторинг міжнародних інституцій з цього напрямку та враховуючи щорічне збільшення кількості звернень українців до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Новели Конституції України (2016 р.) та чинного Кримінального процесуального кодексу в частині надання захисником професійної правничої допомоги учасникам кримінального провадження на етапі досудового розслідування, внесло концептуальні зміни в цьому напрямі. У той же час, підписання Україною ряду міжнародно-правових актів та договорів, зростаюча кількість рішень ЄСПЛ проти України вимагають подальшого удосконалення конституційних гарантій, теоретичних і правозастосовних питань з забезпечення, реалізації та надання професійної правничої допомоги всім учасникам кримінального провадження. Рішення Європейського суду з прав людини, які є частиною національного законодавства України, повинні враховуватись при дослідженнях, а також посадовими особами і захисниками при правозастосуванні, оскільки в цих рішеннях мова йде про тенденцію виявлення цією судовою інституцією збільшення кількості порушень прав учасників кримінального провадження, що провадяться національними слідчими і судовими інстанціями. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи є одним із головних чинників визначення демократичної правової держави, що гарантовані Конституцією України, а згідно зі ст. ст. 55 та 59 така професійна правнича допомога (до 2016 року була професійна правова допомога) повинна бути забезпечена всім особам, які потрапили у сферу кримінальних процесуальних правовідносин [1]. Існує нагальна потреба сьогодення щодо удосконалення захисту прав осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні, оскільки чинне кримінальне процесуальне законодавство з боку науковців і практиків має заваження теоретичного і прикладного характеру та виявляє проблемні питання при правозастосуванні, наявну наукову дискусію з піднятих питань, у зв'язку з чим є необхідність щодо теоретичного дослідження

і напрацювання відповідних пропозицій і рекомендацій з метою удосконалення чинного національного кримінального процесуального законодавства з цього напрямку.

Стан дослідження проблеми

Науково-теоретичне підґрунтя з цього напрямку складається з дослідження наступних праць учених, зокрема: С.Є. Абламського, В.П. Бож'єва, В.В. Борисова, Т.В. Варфоломеевої, Б.Л. Вашука, В.І. Галагана, І.М. Гальперіна, Л.А. Гарбовського, Л.В. Головка, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, М.І. Гошовського, Є.В. Діденка, В.О. Дубрівного, М.В. Духовського, Я.П. Зейкана, О.А. Калганова, О.В. Капліної, Г.К. Кожевнікова, А.Ф. Коні, В.В. Лисенка, Л.Д. Кокорева, Н.І. Клименка, О.П. Кучинської, О.О. Кочури, В.З. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, М.М. Михеєнка, Т.В. Омельченка, В.Т. Нора, О.В. Панчука, Т.І. Присяжнюка, В.М. Савицького, М.В. Сенаторова, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, І.Я. Фойницького, Т.Г. Фоміної, П.В. Цимбала, В.П. Шибіки, О.Г. Шило, М.Є. Шумили, В.Є. Юрченка, О.О. Юхна, М.О. Юхна, Ю.П. Яновича та інших. Слід зазначити, що одним із перших монографічних досліджень у незалежній Україні, присвячених питанням «забезпечення» прав громадян у кримінальному процесі, проведено О.Р. Михайленком [2]. У подальших своїх публікаціях учений визначив, що об'єктом забезпечувальної діяльності є права і свободи людини та гідність умов її життя, що, у свою чергу, означає необхідність зробити їх цілком можливими і реальними, не допустити їх порушення, захистити їх, уникнути відповідних помилок [3, с. 17]. Після набрання чинності КПК України у 2012 році питання участі окремих учасників кримінального провадження на рівні монографічних праць розглядалися А.А. Аухундовим («Захист прав підозрюваного у кримінальному провадженні» у 2013 році), М.Г. Моторингіною («Сторона захисту у судовому провадженні у першій інстанції» у 2015 році), О.В. Маслюком («Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення)» у 2017 році),-

І.В. Дубівки («Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування» у 2017 році) та в останні роки й іншими науковцями. Не зважаючи на значний обсяг зазначених та інших досліджень з проблем захисту учасників кримінального провадження, більшість питань, зокрема й піднятих у цій статті, залишається не вирішеною та є предметом гострих наукових дискусій. Концептуально не проводились дослідження питань щодо забезпечення конституційних гарантій на професійну правничу допомогу, захисту прав учасників кримінального провадження, зокрема цивільного позивача, цивільного відповідача, перекладача, а стосовно потерпілого, свідка, дослідження по яких проводилися лише фрагментарно, але при цьому не враховано понад 600 змін і доповнень до чинного КПК України, внесених станом на початок 2022 року.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз змін, внесених до Конституції України у 2016 році та до чинного КПК України щодо ефективного забезпечення і реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. *Завданнями* дослідження є удосконалення процесуального механізму надання захисником професійної правничої допомоги на стадії досудового розслідування.

Наукова новизна

Уперше досліджено тенденцію удосконалення надання правової допомоги у кримінальному провадженні у зв'язку з внесенням змін до Конституції України у 2016 році та введенням нового словосполучення «надання професійної правничої допомоги». При цьому використано результати наукової дискусії з цього напрямку, напрацьовано авторську наукову позицію, надано пропозиції і рекомендації щодо приведення у відповідність норм Основного закону та КПК України.

Виклад основного матеріалу

Утвердження, гарантування та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, на думку О.А. Кравченка, є голо-

вним обов'язком держави [4, с. 12], що ми підтримуємо. До цього ми можемо додати, що право на професійну правничу допомогу щодо захисту прав і законних інтересів людини і громадянина здійснюється за допомогою конституційної системи органів, а саме: законодавчих, виконавчих та судових органів державної влади (ст. 6 Конституції України).

Окремі вчені, зокрема Ю.П. Янович, В.М. Трофименко, В.С. Шадрин, М.Я. Ніконенко, Т.В. Заворотченко та інші, під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [5, с. 275; 6, с. 13]. З приводу цього, на нашу думку, цілком доречно наголосив й О.П. Янович, який зазначив, що, незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними є саме юридичні (правові). На його думку, це обумовлено тим, що соціально-економічні, політичні й ідеологічні умови самі по собі ще не забезпечують реалізацію прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки закріпленню в юридичну (правову) форму й організаційним зусиллям держави і суспільства [7, с. 278]. Таку ж думку підтримав і Т.В. Омельченко, зазначивши, що саме домінуючу роль необхідно віддати юридичним засобам [8, с. 6], що ми підтримуємо.

Стаття 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Реалізація конституційних положень, що проголошують Україну як демократичну, соціальну та правову державу неможлива без всебічного зміцнення законності й правопорядку, ефективної реалізації прав, свобод і законних інтересів особи. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Ці положення мають важливе значення й для кримінальної процесуальної діяльності, що пов'язана із тимчасовим втручанням в особисте життя особи у випадках, передбаче-

них законом. Основний обсяг роботи щодо забезпечення нормальної реалізації цих та інших конституційних гарантій покладається на державу, яка створює для цього відповідні державні правові механізми. Втім, і громадянське суспільство не стоїть осторонь цього питання, воно також бере активну участь у цьому напрямі як усього суспільства в цілому, так і кожного з його членів окремо. При цьому, одним із головних інструментів громадянського суспільства є інститут адвокатури, гарантований нормами ст. 59 Конституції України, у якій закріплено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання професійної правничої допомоги діє адвокатура.

Сучасне суспільство, як зазначає Т.В. Омельченко, це безліч правовідносин (цивільні, трудові, екологічні, адміністративні, процесуальні тощо), що виникають між різними суб'єктами права. Ускладнений рівень правових відносин не сприяє пересічному громадянину самостійно захищати особисті права і свободи, відтак це зумовлює не тільки необхідність постійного підвищення загального рівня правових знань, але й спонукає державу до розробки правил, які б гарантували отримання необхідної інформації щодо прав і обов'язків конкретної особи у певних правовідносинах [9, с. 88]. На думку С. Дроздова, на шлях до реальної інтеграції України в європейське і світове співтовариство лежить через демократію, захист та реалізацію прав і свобод людини та громадянина. Для реалізації прав людини необхідно щонайменше постійно удосконалювати національне законодавство, що забезпечувало б повагу й захист міжнародних визнаних прав людини [10, с. 11]. У зв'язку з цим, постає питання щодо забезпечення якісного національного законодавчого і нормативно-правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності на основі конституційних принципів із врахуванням специфіки правовідносин, що виникають на стадії досудового розслідування. В умовах євроінтеграції України, а також імплементації міжнародних правових стандартів у національне законодавство, однією з головних функцій правової та демократичної держави є саме

забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [11, с. 50]. Основними принципами Європейського Союзу, реалізувати які намагається й Україна, є свобода, демократія, шанування прав людини та основоположних свобод, верховенство права. Україна, підписавши у 1994 році Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, ствердила повагу до міжнародних демократичних принципів. Свідченням цього стало прийняття Верховною Радою України Закону України «Про концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [12]. Доступ до правосуддя за максимально доступною ціною як якісна юридична допомога – у Європейському Союзі вважається одним із пріоритетів розвитку [6]. У зв'язку з цим, на сьогодні є потреба у створенні дієвих механізмів реалізації цих положень. Належне забезпечення якісною професійною правничою допомогою кожного є запорукою підписання українською державою угоди про асоціацію з ЄС.

Важливою характерною рисою цього процесу є наповнення реальним змістом проголошених у Конституції гарантій прав і свобод особи. З приводу цього, цілком доречно зазначив О.М. Бандурка, що у світлі цих основних положень особливого значення набувають питання забезпечення прав і законних інтересів громадян, які з тих або інших причин залучаються у сферу діяльності правоохоронних органів України. Суттєвою ознакою правоохоронної діяльності є те, що застосовувані в процесі її здійснення юридичні заходи повинні неухильно відповідати закону або іншим правовим актам, прийнятим на основі закону. Тільки на їх основі допускається застосування конкретних заходів впливу і чітко визначається їх міра та зміст [13, с. 17-23], що ми підтримуємо.

Закріплення прав, свобод і обов'язків громадян на конституційному рівні є найголовнішим у законодавчому та нормативно-правовому регулюванні правового статусу особи будь-якої держави. Адже у випадку, коли правам, свободам, законним інте-

ресам і обов'язкам людини та громадянина не відведено належної уваги в Основному законі держави, вони можуть перетворитися на декларацію і не мати практичного використання і реалізації. Водночас, сучасна теорія держави та права, а також правозастосовна діяльність визнає людину найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи повинні визначати зміст й спрямованість діяльності держави, а утвердження та забезпечення таких цінностей є головним її обов'язком. У зв'язку з цим, учені зазначають, що для забезпечення прав і свобод людини держава зобов'язана: а) шляхом позитивного впливу створювати умови для їх реалізації; б) завдяки проведенню профілактики щодо вчинення порушень здійснювати охорону; в) шляхом відновлення порушеного правового статусу і притягнення порушників до юридичної відповідальності захищати права та свободи людини.

Водночас, аналіз конституційного законодавства показує, що в терміні «свобода» закладено більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи конкретного його результату: «кожен має право на свободу світогляду та віросповідання» (ст. 35); «кожному гарантується право на свободу думки і слова» (ст. 34); «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування» (ст. 33), у той час як термін «право» визначає конкретні дії людини (наприклад, право брати участь у керуванні справами держави, право обирати й бути обраним). Отже, свобода – це фактична та юридична можливість людини чинити діяння (діяти або не діяти), робити те і так, що і як особа бажає та вважає за необхідне, за умови, що при цьому безпідставно і протиправно обмежуються права інших людей та не заподіюється невинувата шкода іншим людям чи суспільству взагалі [14, с. 22].

Слід наголосити, що права, свободи і законні інтереси людини перебувають у постійній динаміці, вони розширюються і збагачуються із розвитком суспільних відносин. І це стало закономірністю об'єктивного розвитку демократичної, правової держави. Так, втілення у життя норм матеріального права, встановлення правопорядку є

неможливим поза належною процедурою не тільки визначеною формальною, але й такою, що спрямована на реалізацію принципів свободи, рівності, справедливості й гуманізму [15, с. 7-9]. Поряд із цим, норми кримінального процесу визначають правові засоби та порядок діяльності щодо реалізації та захисту норм матеріального права, тобто процесуальне право складають правові норми, що регулюють порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, що встановлено в матеріальних нормах права. У свою чергу, С.М. Алфьоров вважає, що норми конституційного матеріального права необхідно повною мірою пов'язати із нормами процесуальними, тобто тими, що врегульовують процес практичного здійснення конкретних прав і свобод людини й громадянина. Прикладом конституційної норми процесуального характеру можна вважати, наприклад, положення ст. 62 Конституції України, у якій йдеться про те, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, оскільки одним із демократичних принципів процесуального права є основне положення про те, що тягар доказування лежить на тому, хто звинувачує особу у вчиненні кримінального правопорушення. Загальнорегулятивна роль конституційних положень проявляється у всіх галузях суспільного життя, і, зокрема, у сфері охорони і захисту прав, свобод і законних інтересів людини від найбільш суспільно небезпечних правопорушень.

Враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що змінюється не тільки характер і об'єм прав та свобод людини, а й правові умови їх реалізації. У науковій літературі під реалізацією прав і свобод розуміють систему їх гарантування, тобто систему загальних умов та спеціальних (юридичних) засобів, що забезпечують їх правомірне забезпечення. На думку О.Ф. Скакун, для реалізації конституційно закріплених прав і свобод людини в Україні необхідно мати соціально-правовий механізм забезпечення цих прав і свобод, який автор визначає як систему способів і факторів, що забезпечують необхідні умови поваги всіх основних прав і свобод людини. Елементами

такого механізму автор називає: 1) принципи права, норми права, нетипові правові розпорядження (спеціалізовані норми права), об'єктивовані в нормативно-правових актах; 2) правовідносини, суб'єктивні юридичні права й обов'язки в їх індивідуалізації (конкретизації); 3) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; 4) акти застосування норм права [16, с. 206]. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав, свобод і законних інтересів та професійної правничої допомоги громадянам України, на думку Ю.М. Тодики та О.М. Марцеляка, необхідно розглядати як закріплена в Конституції і законах України, взята в єдності система основних прав і свобод громадян України, їх гарантій, а також органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інституцій держави та суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадян України, а в необхідних випадках їх охорону і захист [17, с. 36]. У свою чергу, М.М. Гуренко відзначив, що гарантування прав і свобод людини та громадянина з боку держави є законодавчо визначеною системою засобів, що застосовуються у двох площинах: до порушення прав і свобод, тобто засоби охорони, та ті, які допомагають нормальному процесу реалізації прав і свобод. До таких засобів слід віднести дії, що направлені на попередження порушень прав і свобод; на ліквідацію причин, що їх породжують, та на усунення перешкод (що не містять у собі ознак правопорушення); активні дії суб'єктів з метою поновлення порушеного права; припинення протизаконних дій, як перешкоди реалізації конкретного права [18, с. 67]. Правові гарантії у юридичній літературі частіше всього розкривають, зокрема, як передбачені законом засоби, що безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин. Досліджуючи ці питання, В.Д. Пчолкін та О.В. Федосова зазначили, що в українській мові слово «забезпечення» розглядається здебільшого з точки зору цивільного права (забезпечення позову, забезпечення виконання зобов'язань), а також категорій фінансового права та права соціального за-

хисту (надання грошей, кредиту, соціального забезпечення). Зокрема, у науковій літературі під «забезпеченням виконання зобов'язань» прийнято розуміти «...спеціальні заходи майнового характеру, що спонукають до точного і неухильного виконання зобов'язань», а під «соціальним забезпеченням» – систему державних заходів, спрямованих на надання матеріальної допомоги громадянам, що вийшли на пенсію, захворіли, втратили працездатність та ін. Зокрема, термін «забезпечити» тлумачиться як обов'язок «постачати щось у достатній кількості, задовольняти когось-, що-небудь у якихось потребах» або «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось. Захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [19, с. 10].

Забезпечення конституційних свобод та недоторканності людини та громадянина А.Ю. Олійник визначає як створення сприятливих умов для їх здійснення, охорону, захист суб'єктивних свобод від порушень, відновлення порушеного права компетентними державними органами їх посадовими чи службовими особами шляхом здійснення матеріальних і процесуальних засобів [20, с. 153]. Подібну думку висловила О.В. Верхогляд-Герасименко, на думку якої доцільно розглядати охорону та захист прав людини на рівні із створенням умов для реалізації прав як окремих складових їх забезпечення, що перебувають у тісному взаємозв'язку і доповнюють одне одного. На підставі цього твердження авторки під забезпеченням прав людини у сфері кримінального судочинства слід розуміти діяльність компетентних державних органів, які здійснюють кримінальне провадження, що полягає у виконанні певних процесуальних дій, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації прав кожним суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності, їх охорону, а у випадку порушення або можливого порушення - вжиття заходів щодо запобігання їх порушенню або ефективного відновлення (захисту прав) [21, с. 14], що ми підтримуємо. Беручи участь у дискусії з цих питань, О.В. Марцеляк визначає механізм забезпечення і охорони прав особи у кримінальному про-

цесі як закріплену в законі, взяту в єдності систему основних прав і свобод громадян, а також їх гарантій, органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів держави і суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадянами, а в необхідних випадках - на їх охорону і захист [22, с. 12]. У той же час, у науковій літературі досить часто ототожнюють такі поняття, як: «реалізація» і «забезпечення», що сприяє проблемі формування понятійного апарату. Так, механізм реалізації прав і свобод людини, як зазначила О.Ф. Скакун, включає заходи, що придатні для створення умов реалізації прав і свобод, а складові його гарантії – це відповідні умови і засоби, що сприяють реалізації кожною людиною прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України [23, с. 229]. Щодо елементів цього механізму, то А.М. Колодій та А.Ю. Олійник до нього відносять: а) конституційні норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки; б) саме конституційні права та свободи, їх зміст та структуру; в) конституційні обов'язки; г) гарантії їх реалізації; д) юридичну діяльність; е) законність і правосвідомість людини і громадянина, що забезпечує правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права [24, с. 259]. У свою чергу, до елементів механізму реалізації прав і свобод людини О.В. Негодченко відносить: а) гарантії здійснення прав і свобод людини; б) юридичні елементи механізму реалізації; в) процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність; г) умови й фактори цього процесу [25, с. 17]. Як зазначив Ю.О. Гурджі, актуалізація цього механізму зумовлена винятково ситуаціями перешкоджання реалізації прав або їх порушенням, а також погрозою порушення. Сам захист може здійснюватися за допомогою втручання органів держави у процес реалізації прав і свобод (як охоронна реакція на наявний факт відхилення від правопорядку), визначатися в застосуванні відповідальності [26, с. 441-442]. На думку Т.В. Омельченка, конституційні гарантії

прав особи у кримінальному судочинстві це закріплені в Конституції України правові положення (юридичні засоби), що регламентують право кожного звернутися за захистом порушених прав до певних державних органів і їх обов'язок реагувати відповідним чином, встановлюють принципи процесуальної форми розслідування і розгляду кримінальних справ, закріплюють основи правового статусу суб'єктів процесу, надають можливість зацікавленим особам брати активну участь у судочинстві і визначають порядок та міру можливого тимчасового обмеження їх конституційних прав і свобод з метою встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення [8, с. 7].

Досліджуючи питання забезпечення прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі, Є.В. Діденко запропонував під поняттям забезпечення прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні розуміти комплекс заходів, спрямованих на створення умов для реального використання потерпілим своїх прав та законних інтересів, а також виявлення викрадених чи іншим способом відчужених у потерпілого матеріальних цінностей, коштів та іншого майна і організація його збереження до прийняття відповідних кримінальних процесуальних заходів [27, с. 5]. Цю пропозицію слід прийняти з деякими застереженнями. Так, на нашу думку, учений не врахував ті обставини, що поряд із матеріальною шкодою потерпілому також завдається фізична та моральна шкода. У свою чергу, досліджуючи забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного, Т.Г. Фоміна реалізацію прав розглядає як підсистему механізму забезпечення прав особи. На її думку, механізм забезпечення прав особи слід розглядати як комплексну структуру, що включає три підсистеми: 1) механізм забезпечення реалізації прав; 2) механізм охорони прав; 3) механізм захисту прав. Виділення нею у механізмі забезпечення прав особи трьох самостійних підсистем обумовлено наявністю різних цілей, що реалізуються під час здійснення прав людини і, відповідно, використанням різних засобів для досягнен-

ня цієї мети. Якщо метою механізму забезпечення реалізації прав є створення сприятливих умов для здійснення особою своїх прав, метою процесуального механізму охорони прав є попередження порушення прав та недопущення протиправних дій, то метою механізму захисту прав є відновлення порушеного права, якщо це об'єктивно можливо [28, с. 16]. Запропонований підхід є прийнятним, але не досить зрозумілим є підхід ученої щодо включення у механізм забезпечення таку підсистему, як механізм забезпечення реалізації. На нашу думку, такий підхід є дещо зміщуванням зазначених понять. Тому доцільно було таку підсистему іменувати як механізм реалізації. На нашу думку, заслуговує на увагу позиція й О.П. Кучинської, яка, досліджуючи це питання, дійшла висновку, що механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження - це комплексна взаємодіюча система нормативно-правових підстав, юридичних засобів, загальносоціальних умов, а також посадових осіб та органів, що в сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках - їх охорону, захист та/або відновлення. На думку вченої, цей механізм складається з трьох основних підсистем: 1) механізму реалізації - засобів, що здатні створити умови для реалізації прав і свобод; 2) механізму охорони - засобів для профілактики порушень прав та свобод, а також утвердження правомірної поведінки; 3) механізму захисту - засобів, що сприяють відновленню прав, порушених неправомірними діями, а також настанню відповідальності особи, що допустила порушення охоронюваного права. До структури механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження входять: 1) нормативно-правові підстави забезпечення прав у кримінальному судочинстві, якими є набуття певними особами процесуального статусу учасників кримінального провадження та виникнення у зв'язку з цим процесуальних правовідносин; 2) юридичні засоби забезпечення прав учасників кримінального провадження, якими є правові гарантії цих прав; 3) загальносоціальні умови забезпечення

прав учасників кримінального провадження, які обумовлюються різноманітними політичними, економічними та соціальними факторами та визначають дієвість суто юридичного забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження; 4) інституційні або інституційно-організаційні гарантії, якими є посадові особи та органи, діяльність яких спрямована на забезпечення прав учасників кримінального провадження [29, с. 273-274]. Проведений правовий аналіз дозволив нам прийти до висновку, що у науковій літературі на сьогодні серед учених існують протиріччя та дискусії щодо визначення механізму, за допомогою якого права та свободи особи знаходять свій прояв, тобто реалізацію. З урахуванням наукових позицій учених слід запропонувати власне визначення поняття реалізації професійної правничої допомоги на стадії досудового розслідування. Так, на нашу думку, під реалізацією професійної правничої допомоги на стадії досудового розслідування, під яким слід розуміти комплекс заходів, гарантованих національним та міжнародним законодавством, що спрямовані на створення умов для реального використання кожним учасником кримінального провадження закріплених прав, свобод і законних інтересів особи та є посадовим обов'язком слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді і суду щодо їх забезпечення. Подальше дослідження цих питань дозволить з'ясувати: по-перше, як саме в правозастосовній сфері реалізуються законодавчо закріплені права, свободи і законні інтереси учасників кримінального провадження; по-друге, виявити причину неефективності реалізації цього механізму; по-третє, сформулювати конкретні шляхи його подальшого вдосконалення та оптимізації. На нашу думку, під час удосконалення вказаного механізму необхідно враховувати, що в межах конкретної галузі права розглянуті загальнотеоретичні положення його реалізації може бути конкретизована з урахуванням особливостей предмета та метода правового регулювання. У контексті нашого дослідження необхідно мати на увазі, що при реалізації правової допомоги учасникам кримінального доцільно врахо-

увати засоби нормативно-правового регулювання (чинне кримінальне процесуальне законодавство) і особливості процесуальної діяльності (встановлену систему органів досудового розслідування, прокуратури та суду).

Висновки

Внесення змін до Конституції України (2016 р.) у частині запровадження словосполучення «професійна правнича допомога» і не закріплення його в чинному національному кримінальному процесуальному та іншому законодавстві має лише етимологічне значення у зв'язку з уточненням українського значення та перекладу попереднього словосполучення «правової допомоги» як такої. Вказані зміни тим самим суттєво не вплинули на доктринальні підходи до теоретичного і правозастосовного забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи в кримінальному провадженні, але продовжують виявляти певні проблемні питання щодо неузгодженості, прогалин та інших чинників, які потребують свого вирішення за рахунок законодавчого закріплення. У підсумку, на нашу думку, слід виділити, що практична реалізація конституційних гарантій у кримінальному провадженні можлива лише за наявності усвідомлення кожною особою свого процесуального статусу, що надасть їм можливість ефективно реалізувати передбачені законом права, свободи, а також захистити законні інтереси. У свою чергу посадові особи, відповідальні за проведення досудового розслідування і за процесуальний контроль та нагляд, повинні гарантувати вказаний процесуальний механізм і забезпечити ефективний захист на професійному рівні щодо надання професійної правничої допомоги відповідно до норм Конституції та законів України. Досліджуючи особливості забезпечення і реалізації прав осіб, залучених до кримінального судочинства, та позиції вчених з цих питань, слід зробити висновок, що забезпечення таких прав має комплексний характер і охоплює всі форми забезпечення і реалізації прав усіх учасників процесу при цьому, у тому числі

при дотриманні вимог щодо особливостей інформування особи про володіння ними відповідних прав у кримінальному процесі та роз'яснення їм доступною мовою, створення необхідних умов щодо повноцінної реалізації прав, охорону прав від порушень, захист прав, своєчасне поновлення порушених прав та ін. Втім, підняті питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996.- №. 30. Ст. 141. Із змінами станом на 01.01.2022.
2. Михайленко А.Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Киев. Юринком Интер. 1999. 448 с.
3. Михайленко О.Р. Про правозабезпечувальну діяльність у кримінальному судочинстві України. Проблеми процесуальної науки: історія і сучасність. Зб. наук, праць. Київ. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. 2010. С. 17.
4. Кравченко О.А. Захист прав і свобод людини та громадянина Конституційним Судом України: доктринальні, прикладні та компаративні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 Київ. 2011. 22 с.
5. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
6. Договір про Європейський союз: міжнародний документ від 07.02.1992 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
7. Янович Ю.П. Уголовный процесс Украины. Харьков. Университет внутренних дел. 1997. 252 с.
8. Омельченко Т.В. Конституційне право особи на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис... канд. юрид. наук : Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Тарас Володимирович Омельченко. Харків.: Нац. ун-т внутр. справ. 2004. 20 с.

9. Омельченко Т.В. Інституалізація правової допомоги в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки»*. Том 25 (64). 2012. № 2. С. 88-93.
10. Дроздов С. Окремі аспекти інтегрування України в Європейське та світове співтовариство (в світлі проблем прав людини). *Право України*. 1998. № 9. С. 9-15.
11. Мартовицька Е.В. Отдельные аспекты обеспечения прав человека по уголовному процессуальному законодательству Украины. *Международный научно-практический правовой журнал Закон и жизнь*. 2013. № 12. С. 50-52.
12. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.
13. Бандурка О.М., Пушкін О.А. Права і свободи людини та громадянина, судовий їх захист: матер. наук.- практ. конф. «Концепція розвитку законодавства України». За ред. В.Ф. Опришка. Київ. 1996. С. 17-23.
14. Гетьман В.П., Климник Ю.В. Що таке свобода і право у демократичній державі? Бесіда про Конституцію. Київ. 1996. 33 с.
15. Сидоренко О.О. Процесуальні норми: поняття, особливості, різновиди : монографія. Харків. Право. 2014. 192 с.
16. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Харьков. Консум. Ун-т внутренних дел. 2000. 703 с.
17. Тодика Ю.М., Марцеляк О.В. Конституційний Суд України та прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян. Харків. Лібра. 1998. С. 36.
18. Пашковський М.І. Функції обвинувачення і захисту на досудовому слідстві. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 2000. Ч. 1. С. 102–108.
19. Пчолкін В.Д., Федосова О.В. Теоретико-правові аспекти забезпечення прав і свобод людини та громадянина в діяльності органів внутрішніх справ. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 8-12.
20. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ. «Алерта». «КНТ». «Центр навчальної літератури». 2008. 472 с.
21. Верхогляд-Герасименко О. В. Забезпечення майнових прав особи при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу : монографія. Харків. Юрайт. 2012. 216 с.
22. Марцеляк О.В. Контрольно-наглядові органи в контексті механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків. 1997. 22 с.
23. Скакун О.Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків. Еспада. 2006. 776 с.
24. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. Київ. Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 350 с.
25. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 - теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Олександр Володимирович Негодченко. Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2004. 39 с.
26. Гурджі Ю.О. Гарантії прав особи: функціональна характеристика. *Держава і право*. 2006. Вип. 36. С. 440-447.
27. Діденко Є.В. Забезпечення прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі : автореф. дис.. кандид. юрид. наук : спеціальність 12.00.09. «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Євгеній Володимирович Діденко. Ірпінь: Нац. універ. держ. подат. служби України. 2013. 18 с.
28. Фоміна Т.Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків. НікаНова. 2014. 232 с.
29. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія. Київ. Юрінком Інтер. 2013. 288 с.

30. Мартовицька О.В., Юхно О.О. Актуальні питання надання правової допомоги у кримінальному провадженні: монографія. Панов. 2015. 224 с. (Серія «Бібліотека слідчого і детектива: учасники кримінального провадження»).

31. Мартовицька О.В. Теоретичні та прикладні проблеми інституту професійної правничої допомоги у кримінальному процесі України: монографія. Харків. ТОВ «У справі». 2021. 452 с.

Martovitskaya E. V.

**PROVIDING OF CONSTITUTIONAL
GUARANTEES FOR PROFESSIONAL LAW
ASSISTANCE**

The author of the article made theoretical research of legislative, scientific and practical questions of legal fixation and provision of constitutional guarantees for a professional legal assistance in connection with the changes made to the Constitution of Ukraine and national criminal procedural legislation. The procedural mechanism of involving officials of pre-trial investigation organs and defense counsel in order to provide professional legal assistance according to the current criminal procedure and other legislation of Ukraine had been studied. According to the results of the study, certain gaps, inconsistencies and existing shortcomings in the theory of criminal procedure and the current criminal procedure legislation of Ukraine on the studied issues had been identified. At the same time,

various scientific positions of individual scientists and representatives of scientific schools that dealt with these areas and materials of law enforcement practice were analyzed. Based on the study, specific proposals and recommendations were made to improve the practical activity of investigators, procedural managers in criminal proceedings of prosecutors, investigating judges and judges. In particular, the scientific novelty of the study includes the author's contribution to the development of this issue and its scientific position on the need to improve the current Criminal Procedure Code of Ukraine by clarifying, supplementing and amending its provisions on the regulation of the procedural mechanism for providing professional legal assistance at the pre-trial stage. According to the author's scientific position, the proposals and recommendations developed by her in the case of their legislative consolidation will help increase the effectiveness of ensuring and exercising the right to protection of all participants in criminal proceedings at various stages of criminal proceedings and trials.

Key words: pre-trial investigation, criminal proceedings, right to defense, defense counsel, other participants in criminal proceedings, legal aid, status, provisions, law, procedural legal relations, participant, function, scientific position, investigator, prosecutor, investigating judge, rights and freedom.

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ (НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ)

ГАЮР Ігор Йосипович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, місто Хмельницький

**УДК 343.982:343.131:343.211
DOI 10.32782/NP.2022.1.10**

В статті автором излагаются правовые основы и перспективы развития судебной экспертизы и уголовного процессуального права в свете правовой реформы Украины. На основании теоретического анализа и практического опыта рассматривается понятие заключения эксперта как основания для установления обстоятельств, подлежащих доказыванию в уголовном процессе Украины. На примере некоторых видов судебных экспертиз осуществляется анализ проблематики установления фактических обстоятельств и доказательной базы, которые станут основанием для подозрения и обвинения лица в совершении уголовного деяния, для качественного и объективного выполнения задач уголовного производства. Автором статьи освещается новый, собственный взгляд на современную позицию по заключению эксперта. В статье обосновывается необходимость эффективного сотрудничества работников правоохранительных органов и экспертов (специалистов). Сформированы и представлены предложения по улучшению методики назначения экспертизы при рассмотрении уголовных дел. Автором сформированы и представлены собственные (авторские) вопросы при проведении судебной автотехнической экспертизы. Раскрывается значение и место этих новелл в системе права, судебной экспертизы и уголовного процесса в целом. Сделаны выводы и даны рекомендации по согласованному применению норм действующего законодательства в практической деятельности эксперта, следователя, детектива и судьи. Обращено внимание на необходимость дальнейшего на-

учного сотрудничества ученых, специалистов в области материального и процессуального права.

Ключевые слова: заключение, исследование, детектив, экспертиза, следователь, суд, судья, специалист, уголовный процесс, уголовное производство.

Постановка проблеми

У контексті сучасної правової реформи правоохоронної системи, яка триває у державі, та вдосконалення чинного законодавства України покладається особлива відповідальність на правоохоронні органи, експертні установи та судову систему в частині забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду кримінальних правопорушень з тим, щоб кожний, хто їх вчинив, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Вказана позиція покладає особливу відповідальність на експертів, детективів, слідчих та суддів України суворо дотримуватись норм конституції України та законодавства держави у цілому.

Так, законодавцем України у пункті 14 статті 92 Конституції України [1] визначено, що судоустрій, судочинство та засади

судової експертизи визначаються тільки законами України, а підставою кримінальної відповідальності визначено вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого Кримінальним кодексом України - стаття 2 зазначеного Кодексу (далі КК України)[2].

Зазначене не уявляється можливим без суворого дотримання норм Конституції України, процедури законності та встановлення обставин, які підлягають доказуванню. У цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проведеним аналізом [1–7] встановлено, що науковці та практики неодноразово досліджували методологію, поетапність та процедурну законність отримання обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному процесі, пов'язані із цим теоретичні напрацювання та правові шляхи в цілому та їх окремі аспекти зокрема. Проте розгляд наукової позиції щодо висновку експерта як підстави для встановлення обставин, які підлягають доказуванню, вимагає свого детального дослідження та аналізу.

Мета статті – на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути дефініцію висновку експерта як підставу для встановлення обставин, які підлягають доказуванню (на прикладі деяких видів судових експертиз), для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження, покращення інноваційної політики України взагалі, а також висвітлити новий погляд на сучасну позицію щодо висновку експерта.

Виклад основного матеріалу

У відповідності до Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що

є або будуть предметом судового розгляду [3].

Законодавцем України визначено, що процедура проведення експертизи, діяльність експерта та спеціаліста у кримінальному процесі держави регулюється відповідно Кримінальним процесуальним кодексом України (далі КПК України) [4], Законом України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року [3], а також відомчими Правилами та інструкціями Міністерства юстиції України з питань проведення експертиз тощо.

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [5].

Так, діяльність слідчого, детектива, суду, яка пов'язана з призначенням експертизи та оцінкою висновку експерта, спрямована на використання встановлених цією особою фактичних даних для доведення певних обставин, що належать до конкретної справи.

При проведенні різних видів експертиз можуть встановлюватися різні за своїм характером та змістом факти. Так, під час проведення криміналістичної експертизи ідентифікуються певні об'єкти (люди, речі, тварини тощо), встановлюється групова приналежність різноманітних матеріалів речовин та виробів, і навіть факти неідентифікаційного характеру, такі, як: механізм утворення слідів, їх давність, умови, при яких відбулися зміни у слідах, тощо. Експертиза може також встановлювати стан та відношення об'єктів матеріального світу, причинний зв'язок між дією та бездіяльністю особи, а також зумовлені нею наслідки та багато іншого.

Слідчий, детектив, суд у кожному конкретному випадку повинен визначати, яке

доказове значення має висновок експерта та як його можна використовувати для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. А тому мають враховуватися конкретні обставини справи. Слід зазначити, що одні й ті самі встановлені експертом та, на його думку, абсолютно однакові фактичні дані можуть мати зовсім різне доказове значення у різних провадженнях.

Так, у відповідності до норм чинного КПК України (статті 91), законодавець визначив наступні обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [4]:

- подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
- винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;
- вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;
- обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;
- обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;
- обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилання особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя

вчинення кримінального правопорушення;

- обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Також законодавець у цій же нормі Закону зазначив, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Крім того, обставини конкретної справи, які зумовили необхідність призначення експертизи, мають значний вплив на доказове значення фактичних даних, що містяться у висновку експерта.

Зв'язок встановлених експертом фактичних даних з обставинами справи, які підлягають доказуванню, не є однозначним. На практиці з одного і того ж встановленого експертом факту можуть впливати різні висновки.

В окремих випадках встановлені експертом фактичні дані безпосередньо характеризують подію кримінального правопорушення. При цьому між висновком експерта та предметом доказування, по суті, немає проміжних ланок, які також підлягають доказуванню. Наприклад, якщо з висновку експерта випливає, що анонімний лист, у змісті якого є ознаки вимагання грошових коштів, майна або погроза життю людини, написаний підозрюваним (обвинуваченим), сам висновок може бути визнаний прямим доказом його вини.

У більшості випадків зв'язок між фактичними даними, встановленими експертом, та обставинами, які підлягають доказуванню, не є таким очевидним. При цьому між даними, встановленими експертом, та предметом доказування є також проміжні ланки, які підлягають доказуванню, характер, кількість та своєрідність яких залежать від характеру висновків експерта та багатьох інших причин.

Наприклад, у тому випадку, коли експерт встановив, що слід на зламаній дужці навісного замка дверей залишено ломом-цвяходером («фомкою»), який належить гр. Ф., щоб довести, що це пошкодження

зробив саме він, слідчому треба довести, що, окрім гр. Ф., ніхто не користувався цим монтувальним (монтажним) ломом – «фомкою», що він зберігався у такому місці, про яке знав лише гр. Ф., та інш.

Ще більше проміжних ланок між висновком експерта та предметом доказування має місце тоді, коли експерт дає висновок про групову приналежність об'єктів, які ним досліджувалися.

Висновок експерта може бути використаний слідчим, детективом, судом не лише для встановлення обставин, які підлягають доказуванню, тобто лише у кримінально-процесуальному плані. Факти, виявлені експертом, допомагають слідчому, детективу, суду виявляти й обставини кримінально-правового характеру, тобто вони сприяють встановленню складу кримінального правопорушення.

Так, відповідно до вчення науки «Кримінальне право» [6, С.66] та чинного Кримінального кодексу України [2] склад кримінального правопорушення утворюють наступні ознаки (елементи): об'єкт кримінального правопорушення, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення та суб'єктивна сторона кримінального правопорушення.

При розслідуванні та судовому розгляді кожного провадження (справи) необхідно досліджувати всі елементи складу кримінального правопорушення. Встановлені експертом фактичні дані разом із іншими доказами також можуть використовуватися для доказування окремих факультативних ознак (елементів) складу кримінального правопорушення, якими є: мотив, мета, емоційний стан, обстановка, знаряддя, засоби вчинення правопорушення та інш.

Так, встановлені під час проведення судової автотехнічної експертизи фактичні дані про дії водія конкретного автомобіля дають можливість слідчому, детективу, суду встановлювати об'єктивну сторону вчиненого ним кримінального правопорушення. У цьому випадку спеціальні знання експерта-автотехніка, його розрахунки допомагають встановлювати, як діяв та

як повинен був діяти водій у конкретній ситуації.

Науковою основою судової автотехнічної експертизи є судова автотехніка – інтеграційна галузь судового транспортознавства, що включає інженерні та криміналістичні знання про закономірності дорожньо-транспортних пригод, методологію їх розслідування та методи вирішення завдань судової автотехнічної експертизи. Остання є різновидом судової інженерно-транспортної експертизи, суть якої полягає в експертному дослідженні та встановленні механізму дорожньо-транспортної пригоди, її обставин, технічного стану транспортних засобів та дороги, психофізіологічних характеристик його учасників. Дослідженню підлягають матеріали провадження, результати огляду місця події, транспортні засоби, їх деталі, вузли та агрегати, системи, водій.

З урахуванням предмета доказування та змісту спеціальних знань, у судовотехнічній експертизі можна виділити такі види:

- 1) судова експертиза обставин дорожньо-транспортної пригоди;
- 2) судова експертиза технічного стану транспортного засобу;
- 3) судова експертиза слідів на транспортному засобі та місці дорожньо-транспортної пригоди (транспортно-трасологічна експертиза).

Кожна із зазначених видів судової автотехнічної експертизи має певне коло завдань, що вирішується експертизою самостійно, або у комплексі з іншими видами судової автотехнічної експертизи та з експертизами, які не належать до класу транспортних – трасологічної, медичної, металознавчої тощо.

Важливими обставинами, що характеризують об'єктивну сторону вчиненого водієм кримінального правопорушення, є встановлені експертом причина та час утворення поломок деталей та механізмів автомобіля. У процесі проведення судової автотехнічної експертизи можуть надаватися відповіді на наступні питання, які спрямовані на встановлення об'єктивної

сторони кримінального правопорушення (на додаток до питань, визначених Національним науковим центром «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» [7], надаємо власний (авторський) перелік можливих питань):

- Якою є швидкість руху транспортного засобу на момент дорожньо-транспортної пригоди ?

- Чи мав у своєму розпорядженні водій транспортного засобу можливість запобігти наїзду на пішохода ?

- Чи була технічна можливість запобігання дорожньо-транспортній пригоді гальмуванням та об'їздом у задані моменти?

- Чи можливо встановити момент виникнення небезпеки для руху, який вимагає вживання екстрених заходів щодо запобігання дорожньо-транспортній пригоді (якщо для цього необхідні спеціальні знання у проведенні розрахунків, моделювання, експерименту) ?

- Яким було взаємне розташування транспортних засобів та перешкоди в момент, коли водій ще мав технічну можливість запобігти дорожньо-транспортній пригоді ?

- Як повинен був діяти водій з точки зору безпеки руху в конкретній дорожньо-транспортній ситуації ?

- Які саме дії водія з управління транспортного засобу, починаючи з моменту виникнення небезпеки для руху, могли запобігти дорожньо-транспортній пригоді та якими саме вимогами Правил дорожнього руху вони передбачені ?

- Чи мав водій технічну можливість у конкретний момент вчинити дії, передбачені Правилами дорожнього руху, щоб уникнути події ?

- Чи мав водій технічну можливість запобігти дорожньо-транспортній пригоді шляхом зниження швидкості транспортного засобу або об'їзду в конкретний момент; коли водій мав та міг передбачити виникнення небезпеки руху ?

- Чи є причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) водія та наслідками технічного характеру (наїзд, зіткнення, перекидання тощо) ?

Під час проведення експертизи можуть встановлюватися й факти, що належать до суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, у тому числі обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання (вину), перелік яких законодавцем надано у статтях 66 та 67 КК України [2]. Необхідність у цьому з'являється, зокрема, тоді, коли потрібно з'ясувати, чи передбачав підозрюваний (обвинувачуваний) суспільно небезпечні наслідки своєї дії або бездіяльності (стаття 24 КК України), чи міг та чи повинен був він їх передбачити (стаття 25 КК України)[2]. Відповідаючи на питання про можливість запобігання цим наслідкам, експерт встановлює важливий для справи причинний зв'язок між діями і наслідками, що настали.

У слідчій та судовій практиці за участю експерта досить часто встановлюється безпосередній об'єкт кримінального правопорушення.

Так, наприклад, виявленню безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення сприяє встановлення криміналістичною експертизою факту виготовлення підроблених документів.

Також у юридичному середовищі загальновідомим є значення висновку експерта для прямого або непрямого встановлення суб'єкта кримінального правопорушення. Зокрема у багатьох випадках тільки шляхом ототожнення особи за почерком, підписом, папілярним візерунком встановлюється особа, яка вчинила кримінальне правопорушення.

І, нарешті, слід зазначити, що висновок експерта має важливе кримінологічне значення. Він допомагає слідчому, детективу, суду встановлювати разом із іншими доказами обставини, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, та на цій підставі розробляти рекомендації, спрямовані на їх усунення.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Автор статті поставив перед собою завдання донести до широкого загалу науковців та практиків нове, власне бачення сучасної дефініції висновку експерта як

підстави для встановлення обставин, які підлягають доказуванню, з метою якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження, використовуючи при цьому приклади судових експертиз, які призначались правоохоронними органами України.

Проведеним дослідженням встановлено, що порядок призначення, проведення експертного дослідження та складання за його наслідками висновку експерта вимагають від правоохоронних, судових та експертних органів вдосконалення вже існуючих та розроблення нових правових методів, оскільки останні прямо пропорційно впливають у подальшому на законність, повноту та об'єктивність встановлення обставин, які підлягають доказуванню, є невід'ємною складовою запоруки якісного та ефективного виконання завдань та дотримання загальних засад кримінального провадження.

Зважаючи на наявність недоліків у цій сфері процесуально-правової та експертної діяльності, вважаємо за актуальні подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст.141) (редакція станом на 01.01.2020) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2022).

2. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. (редакція станом на 05.01.2022) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2022).

3. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.94 №4038-ХІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994,- № 28, ст.232) (редакція станом на 01.01.2022) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2022).

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12,- № 13 ст.88. (редакція станом на 05.01.2022) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2022).

5. Осмолян В. А. Розгляд та вирішення процесуальних ситуацій, які виникають у кримінальних провадженнях при призначенні експертизи в суді / В.А. Осмолян // Науково-практичний журнал з проблем конституційного, цивільного, кримінального, екологічного та інших галузей права «Право. UA / Law.UA». № 3, 2021. – С.91-97.

6. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [А. А.Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та інш.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 428 с.

7. Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Офіційний сайт. [Електронний ресурс] : <https://www.hniise.gov.ua> (дата звернення: 25.01.2022).

I.Y. Gayur

EXPERT OPINION AS A BASIS FOR ESTABLISHING CIRCUMSTANCES TO BE PROVEN

In the article, the author sets out the legal foundations and prospects for the development of forensic examination and criminal procedural law in the light of the legal reform of Ukraine. On the basis of theoretical analysis and practical experience, the concept of an expert's opinion is considered as a basis for establishing circumstances to be proved in the criminal process of Ukraine. On the example of some types of forensic examinations, an analysis is made of the problems of establishing factual circumstances and the evidence base, which will become the basis for suspicion and accusation of a person in the commission of a criminal act, for the qualitative and objective fulfillment of the tasks of criminal proceedings. The author of the article highlights a new, own view of the modern position according to the expert's conclusion. The article substantiates the need for effective cooperation between law enforcement officers and experts

АНОТАЦІЯ

У статті автор викладає правові основи та перспективи розвитку судової експертизи та кримінального процесуального права у світлі правової реформи в Україні. На підставі теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглядається поняття висновку експерта як підстави для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному процесі України. На прикладі деяких видів судових експертиз здійснюється аналіз проблематики встановлення фактичних обставин та доказової бази, які стануть підставою для підозри та обвинувачення особи у вчиненні кримінального протиправного діяння, для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження. Автор статті висвітлює новий, власний погляд на сучасну позицію щодо висновку експерта. У статті обґрунтовується необхідність ефективної співпраці працівників правоохоронних органів та експертів (спеціалістів). Сформувані та наведені пропозиції щодо покращення методики призначення експертизи під час розгляду кримінальних справ. Автор сформував та надав власні (авторські) питання при проведенні судової автотехнічної експертизи. Розкривається значення та місце цих новел у системі права, судової експертизи та кримінального процесу у цілому. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм чинного законодавства у практичній діяльності експерта, слідчого, детектива та судді. Привернуто увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права.

Ключові слова: висновок, дослідження, детектив, експертиза, слідчий, суд, суддя, спеціаліст, кримінальний процес, кримінальне провадження.

(specialists). Formed and presented proposals for improving the methodology for appointing an examination in the consideration of criminal cases. The author has formed and provided his own (author's) questions during the forensic autotechnical examination. The significance and place of these short stories in the system of law, forensic examination and the criminal process as a whole is revealed. Conclusions are drawn and recommendations are given on the coordinated application of the norms of the current legislation in the practical activities of an expert, investigator, detective and judge. Attention is drawn to the need for further scientific cooperation between scientists, specialists in the field of substantive and procedural law.

Keywords: conclusion, research, detective, examination, investigator, court, judge, specialist, criminal process, criminal proceedings.

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

КОВАЛЬОВА Ольга Вікторівна - кандидат юридичних наук, завідувач кафедри оперативного-розшукової діяльності та інформаційної безпеки факультету № 1 Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0003-4555-0172

DOI 10.32782/NP.2022.1.11

У статті автор розглядає особливості розвитку досудового розслідування як стадії кримінального процесу. Вказується, що перший етап бере свій початок із часів первіснообщинного устрою та можна сказати, що цей етап – перша, примітивна спроба врегулювання взаємовідносин, котрі виникли у зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення у його тогочасному розумінні. Зазначено, що на цьому етапі ще не можна говорити про зародження досудового розслідування, але є змога підсумувати прагнення первісного суспільства сформуванню певного алгоритму реагування на порушення встановлених правил та заборон, а також систематизувати заходи та засоби пошуку істини для вибору максимально ефективного та співрозмірного (що було досить важливим для того часу) виду покарання. Автор вказує, що цікавим аспектом є те, що нормативно-правові акти, прийняті у 1960 році (як кримінальне, так і кримінальне процесуальне законодавство), створили «юридичний каркас», на якому будувались чинні ціннісні законодавчі підходи до розуміння основних положень відправлення правосуддя у сучасній Україні. При цьому необхідно звернути увагу на те, що цей період характеризувався, з одного боку, намаганням відійти від відверто «інквізиційних» положень сталінського періоду, а з іншого – зберегти обвинувальний характер «попереднього розслідування», характерного для авторитарного і диктаторського систем управління. Звертається увага на те, що у 2008 р. було прийнято Концепцію реформування кримінальної юстиції України, яка визначила основні критерії та вимоги до розроблення та

прийняття нового кримінального процесуального законодавства України. Основною метою в цій Концепції законодавцем було визначено те, що досудове розслідування має бути позбавлене зайвої формалізації та дублювання функцій. Таким чином, саме 2008 рік поклав старт для зародження у 2012 році принципово нової, структурованої та цілісної системи кримінального провадження, першочерговою стадією якого стало досудове розслідування, актуалізоване у формах, відповідних сучасній нормативно-правовій базі. При цьому цей період можна назвати достатньо суперечливим – з одного боку, досить довго в кримінальному процесі зберігалися попередні уявлення (стандарту), але поступово зароджувалися і демократичні підходи.

Ключові слова: досудове розслідування, слідство, дізнання, нормативно-правовий акт, кримінальне процесуальне законодавство, генеза.

Прийняття у 2012 році чинного Кримінального процесуального кодексу України стало свідченням позитивних змін у законодавчому баченні структури кримінального процесу, що наблизило нашу державу до міжнародних та європейських стандартів у галузі кримінальної юстиції. Законодавець розкриває зміст терміна «кримінальне провадження», виділяючи в ньому досудове розслідування і судове провадження (п. 10 ст. 3 КПК), як певні його стадії. Як зазначається, досудове розслідування починається з моменту внесення відомостей про кримінальне право-

порушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ст. 3 КПК). Тобто можна зробити висновок, що на цій стадії в умовах змагальності сторін попередньо вирішуються досить складні завдання, визначені у ст. 2 КПК України «Завдання кримінального провадження». Саме ця обставина, на наш погляд, обумовлює потребу у розгляді особливостей змісту досудового розслідування, для чого актуальним уявляється простеження його історичної еволюції.

На думку більшості науковців, вітчизняне досудове розслідування у своєму історичному розвитку пройшло такі етапи: 1) досудове розслідування кінця IX – середини XIII століття; 2) досудове розслідування середини XIII століття – 1864 р.; 3) досудове розслідування другої половини XIX та початку XX ст. (1864–1917 рр.); 4) досудове розслідування радянської України (1918–1991 рр.); 5) досудове розслідування після набуття Україною незалежності (з 1991 р.) [1, с. 42]. Водночас, у процесуальній літературі існує думка, що сучасна модель досудового розслідування у своєму розвитку пройшла шість етапів.

Перший етап бере свій початок із часів первіснообщинного устрою, для якого характерна наявність норм звичаєвого права, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення присяги, ордалії, порядок оцінювання показань свідків тощо. Але ми можемо говорити тільки про період існування Київської Русі. Система права Київської Русі зі слов'янськими та перебраними джерелами права, що включала у себе питання вирішення спорів, діяла на українських землях у кінці IX – середині XIII століття, а пізніше продовжувала використовуватись у Великому Князівстві Литовському. На той час писаними джерелами пам'ятками руського права насамперед є «Руська Правда» і Литовський статут [2, с. 21]. Таким чи-

ном, можна сказати, що цей етап – перша примітивна спроба врегулювання взаємовідносин, котрі виникли у зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення у його тогочасному розумінні. Звичайно, ми ще не можемо говорити про зародження досудового розслідування, але маємо змогу підсумувати прагнення первісного суспільства сформувати певний алгоритм реагування на порушення встановлених правил та заборон, а також систематизувати заходи та засоби пошуку істини для вибору максимально ефективного та співрозмірного (що було досить важливим для того часу) виду покарання.

Другий етап, уже наділений певними елементарними сучасними рисами, можна пов'язати із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р. Викладені в ньому основи, що поєднували між собою розшук, дізнання та слідство призвели до різного тлумачення сутності дізнання та відсутності спеціальної судової поліції. Виконання судовим слідчим розшукових функцій призвело до посилення у XX ст. значення поліції, як органу адміністративної влади, і послаблення ролі судового слідчого як представника судової влади (слідчий виконував функції кримінального переслідування та розшуку, але був усунений від участі в розслідуванні певних видів злочинів). На цьому етапі загальною метою досудового розслідування було встановлення підстав, достатніх для розгляду судом кримінальної справи стосовно конкретної особи. Російськими процесуалістами дореволюційного періоду також зазначалося, що досудове слідство існує тільки для вирішення питання про віддання особи до суду [3, с. 43].

Отже, можна підсумувати, що в цей історичний період більшу цінність мало судове провадження. Суд визнавався провідним органом, який у повній мірі вирішував «долю» кримінальної справи. Саме тому досудове розслідування розглядалось лише як підготовчий етап, спрямований на збір інформації, котра може бути використана судом для винесення вироку. Таким чином, окремі риси, закладені в кримінальну процесуальну нормативно-

правову базу в цей період було збережено у більш сучасній формі в чинному законодавстві.

Вказана теза підтверджується тим, що третій етап розвитку досудового розслідування, обумовлений прийняттям КПК УРСР 1922 р., майже в повній мірі перейняв законодавчий підхід до концепції досудового розслідування. Більш презентабельним, на наш погляд, є кримінальне процесуальне законодавство зі змінами, внесеними у 1927 р., у якому було суттєво розширено функції та повноваження органів дізнання.

Четвертий етап розвитку досудового розслідування тривав з кінця 20-х і до початку 50-х років ХХ ст. та ознаменувався тим, що в теорії та практиці почала простежуватись тенденція до спрощення кримінального процесу й ставлення до процесуальних гарантій як до простих формальностей. Указаний підхід призвів до жахливих порушень прав людини та масових репресій без слідства й суду. Так, у 30-х роках запроваджувався спрощений порядок кримінального провадження щодо окремих категорій злочинів, зокрема, диверсій, шкідництва та тероризму. Такий стан справ спричинив появу судочинства, що здійснювалося позасудовими органами, так званими «трійками» Народного Комісаріату Внутрішніх Справ. На жаль, радянська «законність» того часу встановлювалася таким чином аж до скасування вказаної інституції в 1953 р. [4, с. 52]. На наш погляд, цей етап можна вважати «переломним», оскільки в наступних кримінальних процесуальних нормативно-правових актах законодавець уже більш пропорційно та сучасно підходив до встановлення процедури взаємодії з кримінальним правопорушником.

П'ятий етап розвитку досудового розслідування пов'язаний із прийняттям Основ кримінального судочинства СРСР й союзних республік у 1958 р. та КПК УРСР у 1960 р. Головним результатом цього періоду розвитку кримінальної процесуальної доктрини держави була систематизація норм законодавства у контексті більш повного та якісного формулювання

загальних положень кримінального судочинства, специфіки його стадій та окремих процесуальних інститутів, а також створення передумов для запровадження засад верховенства права та законності у сучасне кримінальне процесуальне законодавство України [2, с. 22]. Цікавим аспектом, на нашу думку, є те, що нормативно-правові акти, прийняті у 1960 році (як кримінальне, так і кримінальне процесуальне законодавство), створили «юридичний каркас», на якому будувались чинні ціннісні законодавчі підходи до розуміння основних положень відправлення правосуддя у сучасній Україні. При цьому необхідно звернути увагу на те, що, на нашу думку, цей період характеризувався, з одного боку, намаганням відійти від відверто «інквізиційних» положень сталінського періоду, а з іншого – зберегти обвинувальний характер «попереднього розслідування», характерного для авторитарної і диктаторської систем управління.

Шостий етап розвитку досудового розслідування бере свій початок у 1992 р. із прийняттям Верховною Радою України Концепції судово-правової реформи, у ній передбачалося законодавче закріплення самостійності слідчого, диференціація досудового розслідування, розмежування функцій органів досудового розслідування і органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, створення єдиного слідчого апарату тощо. Водночас, у теорії кримінального процесу та законотворчій діяльності розглядаються наступні напрями реформування органів досудового слідства, а саме: створення єдиного слідчого комітету; запровадження при судах інституту судових слідчих; збереження існуючого «відомчого» досудового слідства; формування слідчого апарату в органах внутрішніх справ. Упродовж 2001–2002 рр., проведено так звану «малу судово-правову реформу», відповідно до якої трансформовано функції прокуратури, реалізовано положення Конституції України щодо апеляційного провадження, наповнено новим змістом правові процедури оскарження процесуальних рішень у касаційному порядку, нормативно визначено фор-

ми судового контролю на стадії досудового розслідування [5, с. 29]. У 2008 р. було прийнято Концепцію реформування кримінальної юстиції України, яка визначила основні критерії та вимоги до розроблення та прийняття нового кримінального процесуального законодавства України. Основною метою в цій Концепції законодавцем було визначено те, що досудове розслідування має бути позбавлене зайвої формалізації та дублювання функцій. Таким чином, саме 2008 рік поклав старт для зародження у 2012 році принципово нової, структурованої та цілісної системи кримінального провадження, першочерговою стадією якого стало досудове розслідування, актуалізоване у формах, відповідних сучасній нормативно-правовій базі. При цьому цей період можна назвати достатньо суперечливим – з одного боку, досить довго в кримінальному процесі зберігалися попередні уявлення (стандарти), але поступово зароджувалися і демократичні підходи.

Окремої уваги також заслуговує те, що на сучасному етапі з прийняттям у 2012 році нового процесуального законодавства значно була знижена роль слідчого, а на перший план було висунуто прокурора як процесуального керівника та організатора досудового розслідування. Так, у ч. 2 ст. 36 КПК України серед інших повноважень, які покладено на прокурора передбачено, що він, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений: 1) починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених цим Кодексом; 2) мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; 3) доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування; 4) доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати участь у них, а в не-

обхідних випадках - особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, визначеному цим Кодексом; 5) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам тощо [6]. Такий законодавчий підхід було закріплено на найвищому рівні у Конституції України із доповненням останньої у 2016 році ст. 131-1, у якій вказано, що в Україні діє прокуратура, яка здійснює: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виняткових випадках і в порядку, що визначені законом [7]. Такий законодавчий підхід, на нашу думку, з одного боку ще більше актуалізував принцип змагальності, з іншого – дозволив зробити кримінальний процес більш прозорим.

Позитивним слід визнати і те, що в сучасному кримінально-процесуальному законодавстві поняття досудового розслідування безпосередньо визначено в п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України і означає стадію кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [2, с. 19]. Досудове розслідування може здійснюватися у формі досудового слідства і дізнання. Відповідно до ст. 215 КПК України досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання.

Досудове слідство здійснюють: слідчі органів Національної поліції – щодо всіх кримінальних правопорушень, окрім тих, що відносяться до підслідності інших органів, що здійснюють досудове розсліду-

вання; слідчі органів безпеки – щодо кримінальних правопорушень передбачених статтями 109-114-1, 201, 258-258-5, 265-1, 305, 328, 329, 330, 332-1, 333, 334, 359, 422, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447 КК України; слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства – щодо кримінальних правопорушень, передбачених статтями 204, 205, 205-1, 212, 212-1, 216, 218-1, 219 КК України; слідчі ДБР – щодо злочинів, вчинених вищими посадовими особами держави, проти встановленого порядку несення військової служби; детективами НАБУ; слідчими ДКВС України – щодо злочинів, що були вчинені на території ДКВС України. Досудове слідство обмежене в часі, і його строк не може бути більше 2 місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. Однак згідно з ч.2 ст. 219 КПК України, такий строк може бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 глави 24 Кодексу. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати: шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості; дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину [6]. Досудове слідство, з огляду на те, що на нього покладено завдання встановлення істини за фактом вчинення злочину, котрий є більш тяжким по відношенню до кримінального проступку, є провідною формою досудового розслідування.

У свою чергу дізнання – це така форма досудового розслідування, що передбачена кримінальним процесуальним законодавством, здійснюється компетентними на те органами та полягає у реалізації завдань кримінального провадження при вчиненні кримінальних проступків, тобто того, що не віднесено до категорії злочинів. При дізнанні строк досудового розслідування – 1 місяць з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку. Однак згідно з ч. 2 ст. 219 КПК України, строк досудового розслідування може бути продовжений у порядку,

передбаченому параграфом 4 глави 24 Кодексу. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку [6]. Отже, виходячи з тяжкості вчиненого суспільно небезпечного діяння, законодавцем було диференційовано строки та особливості досудового розслідування відповідно до форм його процесуальної реалізації.

Отже, проведене дослідження дозволило нам підсумувати, що досудове розслідування пройшло тривалий шлях становлення та розвитку, беручи свій початок з кінця IX століття. У 2012 році досудове розслідування було диференційовано на дві форми: досудове слідство та дізнання. Основними завданнями досудового розслідування є: 1) своєчасне реагування на повідомлення про вчинення суспільно небезпечного діяння; 2) встановлення факту наявності ознак кримінального правопорушення та його тяжкості; 3) вчинення дій, спрямованих на збирання доказів або перевірку вже отриманих доказів; 4) встановлення та вивчення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 5) закінчення досудового розслідування шляхом здійснення однієї з дій, передбачених ч. 2 ст. 283 КПК України; 5) забезпечення захисту прав та свобод фізичних та юридичних осіб, суспільства та держави.

Література

1. Кримінальний процес: підручник. М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Право, Харків, 2010. 606 с.
2. Павловський В.В. Загальні положення досудового розслідування: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 246 с.
3. Фойницький І. А. Курс уголовно-судопроизводства: [в 2 т.] СПб. Наука; Альфа, 1996. Т. 1. 1996. 552 с.
4. Глобенко Г.І. Досудове розслідування: ретроспективний погляд

та шляхи подальшого реформування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. № 4 (80). С. 50-58.

5. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС України): моногр. Міністерство внутрішніх справ України. Донецьк: Промінь, 2012. 640 с

6. Кримінальний процесуальний кодекс України: URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran387#n387>

7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

SUMMARY

In the article the author considers the peculiarities of the development of pre-trial investigation as a stage of the criminal process. It is pointed out that the first stage dates back to the primitive communal system, and it can be said that this stage is the first, primitive attempt to resolve the relationship that arose in connection with the commission of a criminal offense in his then understanding. It is noted that at this stage it is not possible to talk about the emergence of pre-trial investigation, but it is possible to summarize the desire of primitive society to form a algorithm to respond to violations of rules and prohibitions, and systematize measures and means to find the truth quite important for that time) type of punishment. The author points out that an interesting aspect is that the regulations adopted in 1960 (both criminal and criminal procedural legislation) created a "legal framework" on which the current value-based legislative approaches to understanding the basic principles of justice in modern law were built. Ukraine. It should be noted that this period was characterized, on the one hand, by attempts to move away from the openly "inquisitorial" provisions of the Stalinist period, and on the other - to maintain the accusatory nature of "preliminary investigation" of authoritarian and dictatorial systems of government. It is noteworthy that in 2008 the Concept of Criminal Justice Reform of Ukraine was adopted, which defined the main criteria and requirements for the development and adoption of new criminal procedure legislation of Ukraine. The main goal of the Legislator in this Concept was that the pre-trial investigation should be free from unnecessary formalization and duplication of functions. Thus, 2008 marked the start of the emergence in 2012 of a fundamentally new, structured and integrated system of criminal proceedings, the first stage of which was the pre-trial investigation, updated in forms appropriate to the modern legal framework. At the same time, this period can be called quite contradictory - on the one hand, previous ideas (standards) were preserved for a long time in the criminal process, but democratic approaches were gradually emerging.

Key words: pre-trial investigation, investigation, inquiry, normative legal act, criminal procedural legislation, genesis.

НАЦИСТСЬКА СИМВОЛІКА ЯК ПРЕДМЕТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ.436-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

ЛАБА Святослав Володимирович - керівник апарату Франківського районного суду міста Львова

DOI 10.32782/NP.2022.1.12

У статті розглядається проблема одного із основних питань кримінальної політики – конкретизація предмета складу злочину, передбаченого ст. 4361 Кримінального кодексу України. Стверджується, що на сучасному етапі розвитку держави бракує адекватного механізму протидії пропаганді комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Короткий огляд кримінально-правової літератури засвідчив, що кримінальна відповідальність за пропаганду комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів ще не достатньо вивчена.

Ключові слова: тоталітарна ідеологія, комуністичний тоталітарний режим, націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим, пропаганда.

Постановка проблеми

У ХХ столітті народ України зазнав страждань за двох тоталітарних режимів: радянського (1917-1991р.) та нацистського (1941-1945 р.). Під час Другої світової війни Україна втратила значну частину населення, і ще більше людей померло внаслідок організованого комуністичним режимом Голодомору 1932-1933 р. Утім доводиться констатувати, що після здобуття Україною незалежності окремі політичні партії схвально оцінювали комуністичний режим, а його злочини заперечувались. А тому проблема просування тоталітарної ідеології не залишилась у далекому минулому. В окремій думці судді Конституційного Суду України О.О.Первомайського зазначено, що кому-

ністична ідеологія не зникла, а істотно впливала на суспільне життя і політику, а члени Комуністичної партії України тривалий час були представлені в українському парламенті та інших органах державної влади. Більше того, за цією ідеологією виправдувались посягання Російської Федерації на незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також анексія та окупація країною-агресором частини території нашої держави [1].

9 квітня 2015 р. Верховною Радою України було прийнято закони про декомунізацію: ЗУ «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», ЗУ «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р., ЗУ «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». Унаслідок прийняття відповідних законів в Україні була розпочата реформа декомунізації, метою якої було відхід від комуністичної ідеології та переосмислення радянського минулого.

Стан дослідження

Власне перша група робіт охоплює праці з міжнародного права, конституційного права, політології, історії, психології, філософії, оскільки в рамках цих галузей знань

висвітлюються питання виникнення комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, їх розвитку і динаміки, розглядаються концепції фашизму, його ознаки, прояви та похідні від нього рухи тощо. Ці праці представлені такими вченими як: Г.В. Берченко, В.В. Бушанський, І.Р. Вітик, О.Г. Данильян, О.Ф. Іванов, В.В. Левицький, О.А. Ліщинська, О.І. Майборода, С.Рябенко, О.А. Феоктистова, М.В. Чабанна та інші. Відтак їх внесок у формування теоретичних уявлень про сутнісні риси тоталітарних режимів та їх вплив на суспільство важко переоцінити. Так, вартою уваги є праця П.І. Соболя, у якій автор простежує об'єктивні і суб'єктивні передумови зародження та еволюції радянського тоталітаризму, показує ролі голодомору як засоби радянської тоталітарної влади щодо здійснення колонізації етнічного простору України [2]. Слід віддати належне праці А.В. Пехник, у якій описується поняття та причини виникнення тоталітаризму, проведено всебічний аналіз різновидів тоталітарних режимів, особливостей процесу їх формування та функціонування, а також визначено фактори, які сприяли утвердженню тоталітарної політичної системи [3].

Друга група наукових праць присвячена проблемам кримінально-правової охорони миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Вагомий внесок у вивченні цього питання зробили такі вчені як О.М. Броневицька, М.М. Гуменюк, В.О. Навроцький, В.О. Поповичук, Ю.С. Резнік, Б.В. Романюк, Е.Н. Трикоз, А.В. Шамара, К.С. Юртаєва та інші. Слід віддати належне праці А.А. Маєвської, у якій проаналізовано тексти статутів міжнародних трибуналів, а також спеціальну наукову літературу щодо визначення, сутності та змісту злочинів проти людяності, досліджено їх правову природу та надано юридичну характеристику [4]. Важко переоцінити значення роботи С.М. Мохончука, де охарактеризовано місце злочинів проти миру та безпеки людства у системі міжнародних правопорушень, виявлено особливості сучасної конвенційної регламентації відповідальності за відповідні посягання і специфіку, розкрито становлення системи злочинів проти миру і безпеки людства у

кримінальному законодавстві зарубіжних держав [5].

Науковий здобуток цих авторів мав небиякий вплив на розвиток третьої групи досліджень, які безпосередньо присвячені окремим питанням кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів. Так, одні вчені вивчали особливості кримінально-правової охорони національної та історичної пам'яті [6], інші розглядали питання криміналізації пропаганди тоталітарних режимів [7; 8], треті здійснили кримінально-правову характеристику складу злочину, передбаченого ст.436-1 КК України [9; 10; 11], четверті аналізували кримінально-правовий механізм протидії пропаганді тоталітаризму [12]. Позитивно оцінюючи науковий доробок учених, все ж доводиться констатувати, що у кримінально-правовій літературі відсутнє комплексне дослідження, присвячене питанням кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, а окремі публікації авторів не в змозі задовольнити потреб практики правозастосування. З огляду на зазначене, є підстави вважати, що наукознавче дослідження складу злочину, передбаченого ст.436-1 КК України, є неповним.

Основною метою цієї статті є вивчення предмета складу злочину, передбаченого ст.436-1 КК України.

Виклад основних положень

Відповідно до п.4 ч.1 ст.1 ЗУ «Про застосування комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р. №317-VIII символіка нацистського тоталітарного режиму включає:

- державний прапор, державний герб нацистської Німеччини 1939-1945 років;
- символіку, найменування НСДАП, зображення, написи, присвячені подіям, пов'язаним з її діяльністю;
- зображення гасел НСДАП, цитат осіб, які обіймали в ній керівні посади, вищих органів влади та управління нацистської Ні-

меччини та на окупованих нею територіях 1935-1945 роках [13].

Загальновідомо, що офіційним символом Третього Рейху була свастика. Так, державним гербом нацистської Німеччини був орел з розпростертими крилами та свастикою у лапах, який дивиться на праве крило, що символізує безсмертя, силу та мужність [14, с.12]. Щодо державного прапора, то він мав вигляд прямокутного червоного полотнища з розташованою в центрі чорною похилою свастикою на білому колі [15]. Як приклад притягнення до кримінальної відповідальності за пропаганду нацистської символіки у виді державного прапора нацистської Німеччини слід навести вирок Лисянського районного суду Черкаської області від 19 липня 2019 р. М., знаходячись за місцем свого мешкання, закріпив із зовнішнього боку будинку на металевій трубі, прапор Третього рейху, прямокутне червоне полотнище з розташованою у центрі на білому колі чорною похилою правосторонньою свастикою, який відповідно до положень п.1 ст.4 Закону від 09.04.2015 року є символікою націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму. Продовжуючи реалізовувати свій умисел на публічне використання, шляхом публічної демонстрації широкому загалу людей символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, М. протягом п'яти годин демонстрував оточенню символіку націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму. У подальшому, приблизно о 13 годині 00 хвилин, його протиправні дії були припинені працівниками поліції [16].

Так, емблемою НСДАП, як і державного герба нацистської Німеччини, був орел зі свастикою у лапах, однак ця символіка вирізнялась від останньої тим, що орел дивиться на ліве крило, тоді як на державному гербі його погляд був направлений у протилежний бік [14, с.12]. У сучасності досить поширеним є використання лише самого орла як символу, що не становить кримінально-правової заборони. Його використання вважатиметься злочинним, якщо таке зображення чітко відповідатиме емблемі НСДАП. Ще одним символом нацистської Німеччини, який використо-

вувався 3-ою Танковою дивізією СС, що входила до складу НСДАП, був череп та кістки. Він був зображений на обмундируванні підрозділу СС (на перстні, кинджалі) та символізував готовність віддати своє життя заради фюрера [14, с.16]. Серед відомих нацистських символів, який використовувався злочинною організацією СС, що займалася депортацією населення та покаранням так званих «порушників» нацистського расового законодавства, була також руна «Отала», яка трактувалася як «кров та ґрунт» [14, с.19].

Закон від 9 квітня 2015 р. №317-VIII, який власне засуджує два види тоталітарних режимів, повинен в однаковій мірі визначати обсяг та описовість символіки, яка заборонена для виготовлення, поширення та публічного використання. Про це, зокрема, йдеться у Спільному проміжному висновку Венеціанської комісії від 25 грудня 2015 р. №823/2015, у якому вказується, що, на відміну від переліку символіки комуністичного тоталітарного режиму, перелік символіки пов'язаної з націонал-соціалістичною ідеологією, є коротший і чіткіший, а також обмежений лише символами, пов'язаними з Німеччиною 1939-1945 років [17, с.22]. Зокрема, у вищенаведеному Законі не передбачено заборони зображень, пам'ятників, пам'ятних знаків, написів, присвячених особам, які обіймали керівні посади в НСДАП та у вищих органах влади (Адольф Гітлер, Рудольф Гесс, Мартін Борман, Генріх Луйдрольд Гімлер, Йозеф Гоббельс, Герман Герінг та інші). Окрім того, відомо, що до складу НСДАП входили такі злочинні організації, як СС (Schutzstaffeln), відомі як так звані «Охоронні загони», «Гітлерюгенд», «Штурмові загони», які причетні до вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людства [18, с.143]. Також до складу нацистської символіки не включено гімн нацистської Німеччини, хоча відомо, що у 1933-1945 рр. ним визнавалася «пісня Хорста Весселя» [19, с.101].

Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що на сьогодні наукова база боротьби з пропагандою комуністичного та нацистського

тоталітарних режимів належним чином не сформована. Відтак вивчення питання щодо оптимального формулювання елементів комуністичної символіки як предмета відповідного складу злочину потребує ретельного аналізу.

Література

1. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Електронний ресурс. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb09d710-19>

2. Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933). Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», ТОВ, 2010. — 368 с.

3. Пехник А.В. Поняття, типологія та причини виникнення тоталітаризму: автор. дис.. к.ю.н. Спец.: 23.00.04. - Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Одеська державна юридична академія. Одеса. 2000. 18 с.

4. Маєвська А.А. Злочини проти людяності: міжнародно-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 182 с.

5. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі [Текст] : монографія / С. М. Мохончук ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : Право, 2013. 526 с.

6. Комарницький В.М., Письменський Є.О. Підстава кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (загальна характеристика). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім.Е.О. Дідоренка*. 2015 р. №3. С.122-131

7. Бабак М. А. Проблема криміналізації пропаганди тоталітарних режимів. *Тиждень науки: тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 18–12 квітня 2016*

р. / Редкол.: Ю. М. Внуков (від. ред.) та ін. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2016. С. 144-145

8. Мостепанюк Л.О., Павловська А.А. Стаття 436¹ Кримінального кодексу України: аналіз складу злочину. *Митна справа*. Спеціальний випуск. 2013 р. С.299-303

9. Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність за окремі різновиди пропаганди. *Деструктивна пропаганда: шляхи протидії та проблеми відповідальності* : матеріали науково-практичної конференції, 21 трав. 2015 р. м. Київ, 2015. С.154-156

10. Беклеміщева Ю.М. До проблеми визначення суб'єктивних ознак злочину, передбаченого статтею 436-1 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони*. Право. 2019 р. №3 (65). С.227-232

11. Бабак М.А. Кримінально-правовий механізм протидії пропаганді тоталітаризму в країнах колишнього соціалістичного табору та Радянського Союзу. *Актуальні проблеми кримінального права та процесу*: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 16 червня 2017 року). Ред. кол.: О.О. Волобуєва, О.В. Одерій, Т.О. Лоскутов, А.С. Політова. – Кривий Ріг: Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2017. С.185-188

12. Бабак М.А., Філей Ю.В. Вітчизняні новели кримінально-правового механізму протидії пропаганді комуністичного або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів з огляду на деякі конституційні права й основоположні свободи людини та громадянина. *Право і суспільство*. 2018. № 3. Ч. 2. С. 181–188.

13. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 р. №317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

14. Символи ненависті / Довідник. – К.: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2021. – 47 с.

15. Прапор Третього Рейху. Вікіпедія. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%A2%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%8C>

<https://reestr.court.gov.ua/Review/83132961>

16. Вирок Лисянського районного суду Черкаської області від 19 липня 2019 р. Справа № 700/570/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/83132961>

17. Спільний проміжний висновок Венеціанської комісії щодо Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 21 грудня 2015 р. URL: [https://www.venice.soe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)041-ukr](https://www.venice.soe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)041-ukr)

18. Organisationsbuch der NSDAP: 3 auflage / herausgeber Der Reichsorganisationleiter der NSDAP, dr. Robert Ley. München: Zentralverlag der NSDAP, 1937. XXXI, 556 с.

19. Weinert Erich. Das pasteurisierte Freudenhaus. Satirische Zeitgedichte. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1978. 146 s.

SUMMARY

The problem of one of the major issues of criminal policy – specification of the subject of the crime under art. 4361 of the Criminal Code of Ukraine. Conclusions are drawn that on the modern stage of state development there is no adequate mechanism of propaganda of the Communistic, Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regimes countering in Ukraine. A brief review of criminal literature has given an opportunity to conclude that the issue of criminal responsibility for propaganda of the Communistic, Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regimes is one of those who have not been properly resolved.

The obligatory component of the crime's object is its subject (symbols of the Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regimes).

A brief review of criminal literature has given an opportunity to conclude that the issue of criminal responsibility for propaganda of the Communistic, Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regimes is one of those who have not been properly resolved. It has been stated that certain aspects had not been studied at all, and the authors' positions on the investigated issue were controversial or diverse. Due to the relevant analysis, some of the issues that are not illuminated have been analysed, the additional arguments have been given to resolve the controversial issues.

Keywords: totalitarian ideology, the Communistic totalitarian regime, the Nationalistic and Socialistic (Nazi) totalitarian regime, propaganda.

ФОРМИ І МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (МЕДІА)

**ПАХНІН Микола Леонідович - кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ**

УДК 343.9

DOI 10.32782/NP.2022.1.13

У статті висвітлюється питання конкретизації форм і методів забезпечення кримінологічного захисту засобів масової інформації в Україні (ЗМІ). Наголошується, що в сучасних умовах форми і методи забезпечення механізму кримінологічного захисту ЗМІ повинні узгоджуватися відповідними напрямками кримінологічної діяльності уповноважених суб'єктів. Обґрунтовується, що форми і методи забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ невід'ємно пов'язані з уже наявними науковими розробками щодо форм і методів забезпечення протидії злочинності та кримінологічної безпеки. Автор розглядає правову та неправову, зовнішньоспрямовані та внутрішньоспрямовані форми забезпечення механізму кримінологічного захисту. При дослідженні правової форми звертається увага на нові стратегічні документи державного рівня, які створюють підґрунтя для функціонування механізму забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ (Доктрина інформаційної безпеки України (2017 р.), Національна стратегія у сфері прав людини (2021 р.), Стратегія інформаційної безпеки до 2025 року), а також на законопроекти про посилення відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти журналістів (№3633 від 11.06.2020), про медіа (№2693 від 27.12.2019). Зовнішньоспрямована форма забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ розглядається через запровадження механізму раннього попередження кримінальних правопорушень щодо представників медіа, у зв'язку з їх професійною діяльністю. Внутрішньоспрямована форма забезпечен-

ня кримінологічного захисту ЗМІ розглядається через забезпечення кримінологічного захисту в діяльності самих цих суб'єктів за рахунок їх внутрішнього потенціалу. Окремо в якості форм забезпечення механізму кримінологічного захисту ЗМІ виділяються: 1) організація взаємодії державних і недержавних суб'єктів, уповноважені здійснювати протидію злочинам у сфері медіа; 2) розвиток функціональної структури суб'єктів, які забезпечують кримінологічний захист ЗМІ; 3) інформаційне забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ; 4) громадський контроль.

Серед методів забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ автором виділяються методи, які застосовуються у профілактичній, адміністративній, оперативно-розшуковій, кримінально-процесуальній та в інших видах діяльності суб'єктів забезпечення протидії злочинності. Окремо акцентована увага на такі методи забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, як: організаційного впливу, інформаційного забезпечення (зокрема картографування правопорушень відносно медіа), методи громадського контролю.

Зроблено висновок, що визначені форми та методи кримінологічного захисту ЗМІ можуть трансформуватися в нові і цей процес невід'ємно пов'язаний з процесом трансформації форм і методів забезпечення протидії злочинності.

Ключові слова: кримінологічний захист, форми кримінологічного захисту, методи кримінологічного захисту, засоби масової інформації.

Постановка проблеми

У сучасних умовах розбудови правової, демократичної держави набирає актуальності проблема забезпечення захисту засобів масової інформації (далі – ЗМІ/медіа) від кримінальних правопорушень та впливу криміногенних факторів, які унеможливають їх належне функціонування та суттєво впливають на стан свободи слова в суспільстві та поширення масової інформації для населення. Безумовно, такий захист пов'язаний з необхідністю забезпечення функціонування відповідного національного механізму, що випливає з рекомендацій ряду міжнародних документів [1-3], та такої його складової як механізму кримінологічного захисту медіа та його забезпечення. Останнє представляє собою кримінологічну діяльність уповноважених та зацікавлених суб'єктів, яка здійснюється за окремими напрямками. Серед останніх доцільним вбачається виділити наступні:

1) своєчасне виявлення, зменшення або усунення впливу на діяльність ЗМІ криміногенних факторів, які фактично унеможливають або перешкоджають реалізації права на свободу слова та поширення масової інформації в суспільстві [4, с. 62]; 2) зменшення ризиків «зрощування» ЗМІ з криміналітетом (наприклад: виконання економічних, політичних замовлень, спрямованих на дискредитацію органів державної влади, поширення на замовлення інформації деформацийного характеру, підбурювання населення до групового порушення громадського порядку, масових заворушень тощо), використання їх для легалізації коштів, отриманих злочинних шляхом та унеможливлення криміногенного зовнішнього впливу на їх діяльність з боку «недружніх» до України країн, зокрема Російської Федерації, яка веде гібридну війну та може використовувати приватні ЗМІ для ускладнення криміногенної ситуації в країні; 3) недопущення вчинення кримінальних правопорушень щодо представників ЗМІ, у зв'язку з їх професійною діяльністю (своєчасне виявлення загрози); 4) відновлення порушених прав та свобод представників ЗМІ (запровадження компенсаційних механізмів); 5) удосконалення нормативно-правової бази з питань діяльності

ЗМІ та протидії кримінальним правопорушенням у сфері діяльності ЗМІ; 6) розвиток системи забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, удосконалення взаємодії державних і недержавних суб'єктів у питаннях протидії кримінальним правопорушенням у сфері діяльності ЗМІ, налагодження міжнародного співробітництва.

У той же час реалізація комплексу заходів у вище згаданих напрямках безпосередньо узгоджується з питанням форм і методів такого кримінологічного забезпечення і виступає невід'ємною їх складовою. Проте такі форми і методи забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ є малодослідженими у вітчизняній кримінологічній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід зазначити, що проблему впливу ЗМІ на злочинність вивчали такі вітчизняні вчені, як: О.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, А.С. Бондарчук, О.І. Бугера, К.М. Буряк, Є.О. Гладкова, В.О. Глушков, В.В. Голіна, Н.О. Гуторова, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, В.М. Дрьомін, О.Ю. Дроздов, М.О. Д'ячкова, В.П. Ємельянов, В.І. Женунтій, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кальман, О.М. Костенко, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, О.Р. Михайленко, В.О. Навроцький, М.М. Назаров, О.І. Напиральська, О.П. Рябчинська, А.В. Савченко, А.П. Тузов, І.К. Туркевич та інші. Однак наукових робіт присвячених проблемам кримінологічного захисту ЗМІ від впливу злочинності в Україні, не проводились.

Не вирішені раніше проблеми

У зв'язку з тим, що комплексно питання механізму забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ як цілісного інституту суспільства від злочинності в Україні в кримінологічній науці не досліджувалось, то залишається і малодослідженим специфіка форм і методів кримінологічного захисту ЗМІ. Конкретизація таких форм і методів є передумовою побудови ефективної системи кримінологічного захисту ЗМІ на національному рівні від впливу злочинності та посилення кримінологічної функції медіа.

Метою цієї статті є конкретизація форм і методів кримінологічного захисту ЗМІ в сучасних умовах, визначення їх особливостей.

Виклад осново матеріалу

Дослідження питання форм і методів забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ невід'ємно пов'язано з уже наявними науковими розробками щодо форм і методів забезпечення протидії злочинності, хоча і мають свої особливості, на яких ми зупинимось пізніше. Особливістю форм і методів забезпечення кримінологічного захисту є те, що вони перебувають у тісному зв'язку, що й дозволяє ефективно впливати як на поведінку людини [5, с. 38], так і на криміногенні загрози.

Надалі, перш за все, потребує уточнення, що саме слід розуміти під формами та методами такого забезпечення (кримінологічного захисту). Форма забезпечення дає уявлення про шляхи діяльності, якими суб'єкти забезпечення кримінологічного захисту здійснюють вплив на криміногенні фактори забезпечуючи стабільну (безпекову) діяльність ЗМІ та виконання ними покладених функцій. У той же час метод забезпечення відображає, які саме засоби та прийоми при цьому використовуються суб'єктами кримінологічного захисту.

Здебільшого в кримінологічній літературі питання форм та методів розглядається з позиції протидії злочинності, діяльності загальних та спеціальних суб'єктів протидії злочинності або забезпечення кримінологічної безпеки [6, с. 794-795]. До таких форм протидії злочинності вітчизняними вченими віднесені: виявлення, запобігання, припинення реальних та потенційних загроз, профілактика кримінальних правопорушень, індивідуальна профілактика (у тому числі і віктимологічна профілактика) та такі її види, як: рання та безпосередня профілактика [7, с. 158-161].

При дослідженні у вітчизняній кримінологічній літературі питань, пов'язаних із забезпечення кримінологічної безпеки в Україні, окремі вчені виділяють такі форми такого забезпечення, як: правова та неправова, зовнішньоспрямовані та внутрішньо

спрямовані (залежно від спрямування діяльності суб'єктів) [8, с. 294].

У подальшому під формами забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ ми будемо розуміти однорідні за характером і правовою природою групи дій, за допомогою яких відповідні суб'єкти виконують завдання й реалізують свої функції у цьому напрямі (захист ЗМІ).

Проведене нами вивчення кримінологічної літератури дає підстави вважати, що окремі види форм забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ можуть відповідати (співпадати) формам забезпечення кримінологічної безпеки, формам профілактики злочинності та/або формам профілактичної діяльності спеціальних суб'єктів. Зокрема, до таких форм ми може віднести правові та неправові.

Правові форми забезпечення пов'язані з установленням і застосуванням норм права, вдосконаленням законодавчого забезпечення діяльності ЗМІ та правоохоронних органів у частині захисту свободи слова в суспільстві. Щодо нормативно-правового забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, то, на наше переконання, фундамент уже сформований, що підтверджується наявною базою міжнародних документів [1; 9] та національним законодавством у сфері ЗМІ.

Щодо національного законодавства, яке регулює діяльність ЗМІ, то окремо слід зупинитися на тих стратегічних документах державного рівня, які виступають підґрунтям для функціонування механізму забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, зокрема, це:

1) Доктрина інформаційної безпеки України (2017 р.) [10], у якій закріплена спрямованість державної політики на: розвиток правових інструментів захисту прав людини і громадянина на вільний доступ до інформації, її поширення, оброблення, зберігання та захист; комплексну підтримку розвитку механізмів саморегуляції ЗМІ на засадах соціальної відповідальності; підвищення медіаграмотності суспільства, сприяння підготовці професійних кадрів для медіа-сфери з високим рівнем компетентності. Зазначені напрями державної політики, на наш погляд, створюють належні передумо-

ви для запровадження та функціонування механізму кримінологічного захисту ЗМІ на рівні внутрішньої самоорганізації;

2) Національна стратегія у сфері прав людини (2021 р.), у якій визначені завдання щодо забезпечення: свободи діяльності ЗМІ, що включає, зокрема, свободу редакційної політики, прозорість інформації стосовно власності та джерел фінансування ЗМІ; захисту професійної діяльності журналістів та правозахисників; ефективного розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти журналістів та правозахисників [11];

3) Стратегія інформаційної безпеки до 2025 року, яку 15 вересня 2021 року схвалив Уряд [12]. У перспективі (до 2025 року) слід очікувати реалізацію державної політики в цій сфері за сьома напрямками, які кореспондуються з основними цілями Стратегії. Щодо нашої проблематики, то до таких напрямів Стратегією віднесені: підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності; забезпечення дотримання конституційних прав особи на свободу вираження та захист приватного життя, захист прав журналістів і протидія поширенню незаконного контенту [13].

У той же час правова форма забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ пов'язана і з перспективами удосконалення чинного законодавства у сфері діяльності ЗМІ та кримінального-правового захисту представників медіасфери. Так, за результатами нашого спостереження, слід очікувати на подальше доопрацювання та ймовірно прийняття: проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти журналістів» (реєстр. № 3633 від 11.06.2020) [14]; проекту Закону України «Про медіа» (реєстр. № 2693 від 27.12.2019) [15]. Щодо останнього законопроекту, то у 2020 році були зареєстровані ще два альтернативні законопроекти (проекти Закону України «Про медіа в Україні» реєстр. № 2693-1 від 15.01.2020 та реєстр. № 2693-2 від 29.05.2020) але згодом були відкликані для доопрацювання [16]. На необхідність прийняття вище згаданих законопроектів також зазначається у Щорічній доповіді (за 2020 рік) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у на-

прямую посилення захисту свободи слова [17, с. 69].

Щодо неправових форм забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, то вони, здебільшого, стосуються відповідних форм профілактичної діяльності тих суб'єктів, які безпосередньо виконують правоохоронні функції та можуть бути реалізовані через суспільно-організаційні заходи. Останні, як зазначає Мозоль С.А. досліджуючи форми забезпечення кримінологічної безпеки, полягають у здійсненні роботи з населенням, а саме проведення роз'яснювальної роботи серед населення (зокрема, роз'яснення правових актів), мобілізації населення на забезпечення правопорядку [8, с. 295-296]. Такий підхід, на нашу думку, є притаманним і для забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ. Проте, враховуючи специфіку функціонування ЗМІ та її криміногенність (в окремих випадках), кримінологічний вплив на злочинність, а також і віктимність (особливо, що стосується посягання на життя та здоров'я журналістів та інших учасників медіа, у зв'язку з їх професійною діяльністю), то роз'яснювальна робота проводиться не тільки з населенням, у частині толерантного, неагресивного ставлення до журналістів, окремих медіа, а із самими представниками ЗМІ в частині дотримання чинного законодавства, яке регулює діяльність ЗМІ, міжнародних стандартів у сфері медіа, журналістської етики, своєчасного інформування правоохоронні органи про можливі загрози їх життю та здоров'ю, у зв'язку з професійною діяльністю.

Також форми забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ залежно від їх спрямування та повноважень суб'єктів, які забезпечують такий механізм, умовно можна поділити на зовнішньоспрямовані та внутрішньоспрямовані. Зовнішньоспрямовані форми забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ полягають у профілактичній діяльності зовнішніх суб'єктів (загальних та спеціальних) щодо недопущення криміногенного впливу на об'єкти ЗМІ, а також така діяльність спрямовані на інших суб'єктів відносин (фізичні особи, підприємства, організації тощо), які потенційно можуть становити

ти загрозу функціонуванню ЗМІ та свободи слова.

З урахуванням вимог міжнародних документів на національному рівні при цій формі забезпечення механізму кримінологічного захисту органи державної влади (виконання інституційних зобов'язань країнами-учасницями) забезпечують надання журналістам та іншим працівникам ЗМІ відповідної інформації, у тому числі щодо можливих ризиків, і проведення необхідної підготовки з усіх питань захисту, цифрової безпеки й недоторканості приватного життя, а також здійснення страхування життя, здоров'я та отримання страховки на час подорожей як частини повного й однакового для всіх пакета умов праці. Крім того, до цих інституційних зобов'язань можуть належати надання юридичної підтримки й представлення, а також посттравматичної психологічної підтримки після повернення із завдань, які виконувались на території ведення бойових дій (збройного конфлікту) [1].

Також ця форма пов'язана із запровадженням механізму раннього попередження кримінальних правопорушень щодо представників медіа, у зв'язку з їх професійною діяльністю. Зокрема, з боку правоохоронних органів, у разі загрози такого насильства, необхідно застосовувати запобіжні/попереджувальні форми тимчасового захисту. У разі реального і безпосереднього ризику життю або здоров'ю журналістів, викривачів інформації та інших медіаучасників пропонується вживати: 1) доступні механізми раннього попередження та швидкого реагування, такі як гарячі лінії¹ або онлайнплатформи; 2) організована та забезпечена ефективна співпраця з Платформою для захисту журналістики та безпеки журналістів; 3) забезпечений захист життя від реальних та безпосеред-

¹ Наприклад: 1) Гаряча лінія Комітету Червоного Хреста для журналістів під час виконання небезпечних завдань, гаряча лінія PressSOS «Репортерів без кордонів» (RSF) та гаряча лінія щодо свободи преси Комітету захисту журналістів (CPJ); 2) Європейський центр свободи преси та медіа (ЕСРМФ) у партнерстві з Європейською федерацією журналістів створив Центр оповіщення про небезпеку для журналісток, яким погрожують (Alarm Centre for Female Journalists Under Threat); 3) Горяча лінія для журналістів у середині країни.

ніх ризиків шляхом: надання ефективного та вчасного захисту з боку поліції з урахуванням специфічних гендерних загроз, із якими стикаються журналістки та інші медіаучасниці; доступності схем зі зміни місця перебування, будинків безпеки та притулків; 4) забезпечення фінансової підтримки навчання із безпеки, створеного спеціально для журналісток та інших медіаучасниць; 5) інші належні заходи, що мають на меті захист [18, с. 5].

Згідно зі стратегією реалізації Рекомендацій СМ/Rec (2016)4 країнами-учасниками передбачено, що для ефективного функціонування механізму раннього попередження в ньому передбачається механізм раннього захисту, який повинен бути автономним, функціонувати прозоро і мати визначений бюджет та достатнє фінансування. Цей механізм повинен: мати підтримку поліції та закріплюватися законодавством, щоб бути стійким до змін у політичному порядку денному; аналізувати та адаптуватися до ризиків, що існують у країні, та повинен існувати і бути активним у міській та сільській місцевості [18, с. 31-33]. Цей механізм виступає складовою частиною національного механізму кримінологічного захисту ЗМІ. У той же час, згідно з Рекомендацією СМ/Rec (2016) 4 такий механізм повинен передбачати й інші заходи, які спрямовані на захист: створення фонду безпеки, які підтримуватимуться приватними пожертвами з метою фінансування вартості переселення у безпечне місце (реституційна та компенсаційна форма забезпечення захисту); забезпечення підготовки відповідного персоналу суб'єктів забезпечення захисту (поліція, прокуратура, суд) зі стандартів прав людини; забезпечення підготовки представників медіа з питань захисту.

Що стосується внутрішньоспрямованих форм забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, то вони спрямовані на забезпечення кримінологічного захисту в діяльності самих цих суб'єктів за рахунок внутрішнього потенціалу. Щодо другої форми, то вона пов'язана з недопущенням порушення чинного законодавства у сфері діяльності ЗМІ, а також вчинення дій, які мають криміногенний вплив на злочинність, а також забезпечення внутрішньої безпеки суб'єкта у сфері медіа.

Ця форма забезпечення кримінологічного захисту також стосується і тих суб'єктів, які уповноважені здійснювати правоохоронну функцію щодо недопущення порушення права на свободу слова, а також дотримання законності при реалізації цієї функції та забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ.

Окремо в якості форм забезпечення механізму кримінологічного захисту ЗМІ слід виділити:

1) організацію взаємодії державних і недержавних суб'єктів, уповноважені здійснювати протидію злочинам у сфері медіа;

2) розвиток функціональної структури суб'єктів, які забезпечують кримінологічний захист ЗМІ. Зазначена форма організаційного забезпечення тісно пов'язана з формуванням державної системи органів протидії злочинності, визначенням їх компетенції та їх місця і ролі в загальній системі суб'єктів кримінологічного захисту ЗМІ;

3) інформаційне забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, яка включає в себе такі підвиди (складові): інформаційно-аналітичне забезпечення; інформаційно-оперативне забезпечення; науково-інформаційне забезпечення кримінологічного захисту. Такий підхід також є поширений у кримінологічних дослідженнях при визначенні підвидів інформаційного забезпечення протидії злочинності [19, с.234-235];

4) громадський контроль за забезпеченням кримінологічного захисту ЗМІ, результати якого вказують на додаткову оцінку якості (ефективності) такого захисту.

Щодо методів забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, то вони так само, як і її форми, є досить різноманітними. У загальноприйнятному розумінні методом визначають спосіб або прийом здійснення чого-небудь. Виходячи з цього, під методами будь-якої діяльності слід розуміти конкретні способи, прийоми, засоби, які використовуються для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності [20, с. 185].

У нашому випадку під методами забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ розуміються способи цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори, кримінальні правопорушення з боку відповідних суб'єктів, які виконують завдання й реалізують функції із

забезпечення права на свободу слова в медіа-сфері. Самі методи такого забезпечення головним чином повинні бути спрямовані на сприяння реалізації представниками медіа, самими ЗМІ своїх прав і свобод у професійній сфері шляхом створення відповідних умов, профілактики порушень цих прав і свобод, запобігання та припинення кримінальних правопорушень у сфері діяльності ЗМІ, своєчасного виявлення та усунення криміногенних чинників, відновлення порушених прав і свобод та притягнення винних до юридичної відповідальності за порушення цих прав і свобод.

Кожний окремий метод забезпечення кримінологічного захисту має своє призначення та застосовується у відповідних умовах, коли, наприклад, об'єктом застосування цих методів є конкретна особа, а саме: коли вона вчиняє протиправні дії щодо представників ЗМІ або коли їх права (представників ЗМІ) були порушені внаслідок протиправних дій.

На наш погляд, методи забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ можуть включати в себе методи, що застосовуються як у профілактичній [6, с. 61-64], адміністративній, оперативно-розшуковій, кримінально-процесуальній та в інших видах діяльності суб'єктів забезпечення протидії злочинності.

Використання суб'єктами забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ конкретного методу залежить від повноважень (компетенції) такого суб'єкта та конкретної ситуації та стану захищеності відповідного об'єкта ЗМІ.

У кримінологічній літературі при дослідженні методів забезпечення профілактики злочинності, методів забезпечення кримінологічної безпеки звертається увага на диференціацію методів забезпечення правопорядку на: алгоритмізовані, договірні, силові, такі, що супроводжуються введенням особливих правових режимів, гласні та негласні й такі, що реалізуються державними та недержавними структурами [8, с. 300]. Так, зокрема, до алгоритмізованих методів належать усі види планів, що розробляються для вирішення правоохоронних завдань (державні програми та план з профілактики окремим видам правопорушень). Проте, як

значає Бесчастний В.М., серед більшості науковців основними залишаються такі універсальні методи, як переконання та примус [21].

Використання цих методів є актуальним і для забезпечення механізму кримінологічного захисту ЗМІ. Переважно формами прояву методу примусу називають примус, який використовується для попередження та припинення посягань на життя, здоров'я, честь і гідність громадянина та його майно; примус, що застосовується для безпосередньо силового здійснення прав та обов'язків громадян; примус, пов'язаний з реалізацією кримінальної чи адміністративної відповідальності. Метод примусу спрямовано на забезпечення законності, охорону прав і свобод людини й ізоляцію (відповідно до кримінального законодавства²) осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень.

Такий метод забезпечення кримінологічного захисту, як переконання, є засобом впливу на свідомість та поведінку людей, комплекс виховних, пояснювальних та заохочувальних заходів, які здійснюються з метою підвищення свідомості, організованості та дисциплінованості, сумлінного дотримання громадянами всіх правових норм [22, с.133].

Методи організаційного впливу на забезпечення кримінологічного захисту залежно від видів зав'язків між ланками системи протидії злочинності можна поділити на вертикальні (субординаційні) та горизонтальні (координаційні) [23, с. 27]. Вертикальні (субординаційні) зв'язки встановлюються між ланками, які належать до різних рівнів управління, тобто між вищими і нижчими управлінськими ланками. Горизонтальні (координаційні) зв'язки встановлюються між ланками, які належать до одного рівня управління. Професійно вибудовані субординаційні відносини спрощують комунікативні відносини між керівними та підлегли-

² Якщо проаналізувати останні зміни (2015-2018 рр.), які відбулися в чинному КК України щодо посилення кримінально-правової охорони журналістської діяльності, то наявна сьогодні система кримінально-правових норм у чинному КК України (ст. ст. 171, 345-1, 347-2, 348-1, 349-1) переважно спрямована на захист тільки журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї від протиправних посягань [24].

ми, дозволяючи досягнути поставлену мету з найбільшою економією часових та матеріальних ресурсів. Комунікативні зв'язки між суб'єктами протидії злочинності, які не знаходяться між собою у відносинах підпорядкованості, наприклад між органами різних відомств (Прокуратурою, СБУ та Національної поліцією), між державними органами та недержавними організаціями, які здійснюють протидію злочинності, будуються на основі горизонтальних управлінських зав'язків – координації [19, с. 195-197]. Кінцевою метою координації у забезпеченні кримінологічного захисту ЗМІ слід визнати досягнення цілей її функціонування шляхом об'єднання внутрішніх зусиль різних її елементів (складових) з зовнішніми елементами (суб'єктами) задля недопущення її криміналізації (використання окремими суб'єктами для вчинення злочинів), мінімізації та усунення причин й умов, які обумовлюють вчинення злочинів щодо ЗМІ. Як приклад наявної координації у сфері кримінологічного захисту ЗМІ зазначимо, що Офісом Генерального прокурора України з липня 2020 року створена Міжвідомча робоча група з питань аналізу стану досудового розслідування, процесуального керівництва та судового розгляду кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, вчинені стосовно журналістів (далі – МРГ) [25].

У цілому питання організації взаємодії та координації між різними суб'єктами, які задіяні до забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, залишається актуальним і полягає в чіткому розмежуванні зон відповідальності в досліджуваній нами сфері. Якщо, наприклад, з правоохоронними органами (спеціальний суб'єкт), які забезпечують такий захист, у більшості це питання врегульовано, що стосується загальних суб'єктів такого забезпечення, то є питання щодо обсягу повноважень та визначення порядку взаємодії. Але ці питання, на наше переконання, виникають у зв'язку з відсутністю нормативного закріплення самої системи суб'єктів кримінологічного захисту ЗМІ на національному рівні, яка є актуальною сьогодні. Останнє може бути вирішено шляхом закріплення такої системи (з можливістю її розширення)

в майбутньому Законі України «Про медіа» (реєстр. №2693-д від 02.07.2020).

Методи інформаційного забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ обираються залежно від особливостей джерел кримінологічної інформації щодо ЗМІ. До них обґрунтовано можна віднести: статистичне спостереження; аналіз матеріалів кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень відносно представників ЗМІ (з 2020 року цим займається МРГ в Офісі Генерального прокурора України); аналіз звітів, аналітичної інформації (державних та недержавних суб'єктів, міжнародних організацій); опитування представників громадськості та медіа (моніторинг); контент-моніторинг інтернет-ресурсів, в тому числі публікацій ЗМІ та інтернет-ЗМІ; метод експертних оцінок; картографування правопорушень, які вчиняються щодо представників ЗМІ. Щодо останнього, то вже тривалий час функціонує платформа щодо картографування правопорушень відносно медіа (MappingMediaFreedom), яка створена за підтримки Європейського центру свободи преси та ЗМІ (ЕСPMF) [26] та Служби швидкого реагування на свободу ЗМІ (MFRR - MediaFreedomRapidResponse) [27]. На цій платформі картографія свободи ЗМІ визначає обмеження, загрози та порушення, з якими стикаються працівники ЗМІ у 43 країнах, у тому числі і в Україні [28]. Платформа MappingMediaFreedom також дозволяє ідентифікувати кількість осіб та організацій (включаючи окремих журналістів та працівників ЗМІ, а також мас-медіа загалом), яким погрозували у разі попередження. Щодо України, то таке картографування злочинності у сфері ЗМІ цілком імовірно може бути створено на основі інтерактивної карти злочинності в державі, яку в Офісі Генерального прокурора з кінця 2021 року готують до запуску на базі Єдиного реєстру досудових розслідувань [29].

Для забезпечення механізму кримінологічного захисту ЗМІ правоохоронними органами відповідно до чинного законодавство використовуються і методи оперативно-розшукової діяльності, які допомагають як оперативно реагувати на будь-які зміни щодо ймовірного вчинення кримінального

правопорушення у сфері діяльності ЗМІ, так і збирати, накопичувати, аналізувати оперативно-розшукову інформацію для здійснення оперативних прогнозів [30; 31] змін криміногенної ситуації в цій сфері на різних рівнях (у масштабах країни, окремого регіону, міста), а також протидії кримінальним правопорушенням.

Окремо слід виділити такий метод забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ, як відновлення порушених прав і свобод людини, який реалізується відповідними суб'єктами через організацію ними поновлення порушених прав їх порушниками чи іншими особами. У цьому напрямі важливу роль відіграють саме національні суди [32].

Методи громадського контролю як за діяльністю правоохоронних органів та суду, які беруть участь у забезпеченні захисту ЗМІ, так і за діяльністю інших суб'єктів державного сектору. До найбільш поширених методів громадського контролю можна віднести такі методи: регулювання, процедурний, інформаційний, просвітницький, погоджувальні, примирення, залучення, спільної діяльності, спільного прийняття рішення, проєктний, стратегічного партнерства (запровадження відповідних технік для функціонування ефективної системи) [33, с. 29; 34].

Висновки

У цілому наведені нами форми і методи кримінологічного захисту є похідним від форм та методів протидії злочинності, забезпечення кримінологічної безпеки, але мають свої особливості, які проявляються через специфіку об'єктів кримінологічного захисту (ЗМІ/медіа). Також з часом ці форми та методи кримінологічного захисту можуть трансформуватися в нові, і цей процес невід'ємно пов'язаний з процесом трансформації форм і методів забезпечення протидії злочинності. Надалі впровадження та застосування нових засобів і методів забезпечення кримінологічного захисту ЗМІ може здійснюватися після аналізу вже наявних засобів та методів, внесення в них необхідних коригувань і втілення новітніх механізмів правовідносин (влада – медіа – суспільство). За результатами цього можна буде створити необхідну правову базу відносин між правоохоронними органами,

ЗМІ та громадськими інститутами, які захищають права представників ЗМІ, вдосконалити позитивні форми й методи взаємодії та запровадити механізми партнерських відносин з урахуванням наукових рекомендацій та передового досвіду зарубіжних країн.

Література

1. Збірник документів Ради Європи. Безпека журналістів. Рада Європи, жовтень 2016 року. ТОВ "ЛІВ ПРИНТ". URL: <https://gm.coe.int/16806b5970> (дата звернення: 01.09.2021).

2. Кіотська декларація щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права: на шляху до виконання Програми сталого розвитку до 2030 року, прийнята 14 Конгресом ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя (Кіото, Японія, 7–12 березня 2021 року). ООН Нью-Йорк. 2021 рік. 22 с. URL: <https://bit.ly/31njfxd> (дата звернення: 01.06.2021).

3. Проект «Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для зміцнення свободи медіа в Україні». URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/eu-and-council-of-europe-working-together-to-support-freedom-of-media-in-ukraine> (20.10.2021).

4. Буряк К.М. Злочини проти професійної діяльності журналістів в Україні: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2018. 251 с.

5. Литвинов О. М. Організаційні засади функціонування системи протидії злочинності. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 39. С.37-44.

6. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т.2: М-Я / ркдкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. Ред. О.М. Литвинов. Харків :Факт, 2021. 870 с.

7. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів; за заг. ред. О. М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.

8. Мозоль С.А. Кримінологічна безпека в Україні : монографія. Харків: Константа, 2018. 482 с.

9. План дій ООН щодо безпеки журналістів і проблеми безкарності. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/un-plan-on-safety-journalists_ru.pdf (дата звернення: 01.09.2021).

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 01.10.2021).

11. Про Національну стратегію у сфері прав людини: указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://bit.ly/3rAZsVR> (дата звернення: 01.10.2021).

12. Уряд схвалив Стратегію інформаційної безпеки до 2025 року. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-strategiyu-informacijnoyi-bezpeki-do-2025-roku> (01.10.2021).

13. Стратегія інформаційної безпеки. URL : <http://materialy.kmu.gov.ua/d08bb830/docs/cd2d9166/Dodatok.pdf> (дата звернення: 15.10.2021).

14. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти журналістів (реєстр. №3633 від 02.2021). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69106 (дата звернення: 01.10.2021).

15. Проект Закону України «Про медіа» (реєстр. № 2693 від 27.12.2019). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67812 (дата звернення: 01.10.2021).

16. Проекти Закону України «Про медіа в Україні» (реєстр. № 2693-1 від 15.01.2020, 2693-2 від 29.05.2020). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67812 (дата звернення: 01.10.2021).

17. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. Київ, березень 2021 року. 355 с. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/>(дата звернення: (дата звернення: 01.10.2021).

18. Посібник з імплементації Основних вказівок Рекомендації СМ/Rec(2016)4 щодо захисту журналістики й безпеки журналістів та інших медіаучасників. Рада Європи, травень 2021. 72 с. URL: <https://rm.coe.int/-final-posibnyk-z-implementatsii-6/1680a28b2e> (дата звернення: 01.09.2021).
19. Бесчастний В.М. Теорія та практика кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 400 с.
20. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: підручник. Київ, 2003. 544 с.
21. Бесчастний В. М. Методи організаційного забезпечення протидії злочинності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 4/2.- С. 141–147.
22. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини : моногр. Дніпро : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 444 с.
23. Бакуменко В. Д., Кравченко С. О. Методологія системних досліджень в державному управлінні: навчальний посібник. Київ, 2011. 116 с.
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів: Закон України від 14 травня 2015 року № 421-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-19#n8> (дата звернення: 01.09.2021); Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n446> (дата звернення: 01.09.2021).
25. Наказ Генерального прокурора від 22.07.2020 № 330 «Про створення міжвідомчої робочої групи з питань аналізу стану досудового розслідування, процесуального керівництва та судового розгляду кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, вчинені стосовно журналістів». Із змінами, внесеними згідно із наказом від 29.09.2020 №467, від 20.10.2021 №328. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/ngpu2019.html?_m=publications&_t=rec&id=262782 (дата звернення: 01.11.2021).
26. European Centre for Press and Media Freedom (ECPMF). URL: <https://www.ecpmf.eu/> (дата звернення: 01.09.2021).
27. Media Freedom Rapid Response. URL: <https://www.mfrr.eu/> (дата звернення: 01.09.2021).
28. Mapping Media Freedom. URL: <https://www.mappingmediafreedom.org/> (дата звернення: 01.10.2021).
29. В Офісі Генпрокурора до 30-ї річниці української прокуратури презентували карту кримінальної протиправності (01.12.2021). URL: <https://bit.ly/3Dygm9S> (дата звернення: 01.12.2021).
30. Ортинський В. Особливості інформаційного забезпечення оперативно-розшукового прогнозування у протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів. 2017. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13118/4-9.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).
31. Албул С.В., Домніцак Р.В. Розвідувальна інформація в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції України. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (Дніпро, 20 жовт. 2017 р.): у 2-х ч – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. Ч. 1. С.10-13.
32. Актуальні питання розслідування випадків перешкоджання журналістській діяльності обговорили вчора в Києві (05.10.2021). URL: <https://bit.ly/3EYwEi> (дата звернення: 10.10.2021).
33. Кулішов В.В. Методи громадського контролю представницьких органів влади: зарубіжний та вітчизняний досвід. Державне управління та місцеве самоврядування. 2020, вип. 3 (46). С. 24-34.
34. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.10.2021).

SUMMARY

The article highlights the issue of concretizing the forms and methods of ensuring the criminological protection of the media in Ukraine (media). It is noted that in modern conditions, the forms and methods of ensuring the mechanism of criminological protection of the media should be consistent with the corresponding areas of criminological activity of authorized subjects.

It is substantiated that the forms and methods of ensuring the criminological protection of the media are inherently connected with the already existing scientific developments regarding the forms and methods of ensuring the counteraction against crime and criminological security. The author examines the legal and non-legal, external and internal forms of ensuring the mechanism of criminological protection. When studying the legal form, attention is drawn to new strategic documents of the state level, which create the basis for the functioning of the mechanism for ensuring the criminological protection of the media: Doctrine of Information Security of Ukraine (2017), National Strategy in the Sphere of Human Rights (2021), Strategy of Information Security 2025 of the year, as well as draft bills on strengthening responsibility for committing criminal offenses against journalists (No. 3633 of 06/11/2020), on the media (No. 2693 of 12/27/2019).

Externally oriented form of criminological protection of the media is considered through the introduction of a mechanism for early warning crime against members of the media, in connection with

their professional activities. The internally oriented form of providing criminological protection to the media is considered through the provision of criminological protection in the activities of these entities themselves at the expense of their internal potential. Separately, the following are singled out as forms of ensuring the mechanism of criminological protection of the media: 1) organization of interaction between state and non-state entities authorized to counteract crimes in the media sphere; 2) development of the functional structure of the subjects that provide criminological protection of the media; 3) information support of criminological protection of mass media; 4) public control.

Among the methods of ensuring the criminological protection of the media, the author singles out the methods used in preventive, administrative, operational and investigative, criminal procedure and other activities of the subjects of crime prevention.

Special attention is paid to such methods of providing criminological protection of the media as: organizational influence (coordination and interaction), information support (including mapping of offenses against the media), methods of public control.

It is concluded that certain forms and methods of criminological protection of the media can be transformed into new ones and this process is inextricably linked with the process of transformation of forms and methods of counteraction crime.

Key words: criminological protection, forms of criminological protection, methods of criminological protection, mass media.

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ

СИЗОНЕНКО Антон Степанович - кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України, перший заступник директора Департаменту
персоналу МВС України

УДК 343.85+343.915
DOI 10.32782/NP.2022.1.14

У статті надається віктимологічна характеристика жертв кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми. Вказується, що будь-який потерпілий, будь-яка жертва злочину, як потенційна, так і реальна, володіє певними якостями, що роблять її в більшій чи меншій мірі вразливою. Очевидно, що певні особистісні якості, певна поведінка, специфічне суспільне або службове становище створюють схильність до більш імовірного заподіяння цій особі фізичного, морального чи матеріальних збитків. Нереалізовані і недозволені внутрішньо-особистісні конфлікти формують пов'язані з психічними і фізіологічними реакціями організму, а також з відторгненням жертви своїм найближчим оточенням віктимних комплексів: комплекс уявної жертви (боягузтво, панікерство, припущення про наявність постійних загроз безпеці з боку оточення); комплекс перетвореної жертви (своїм ниттям і страхами притягує біду). Автор зазначає: важливе значення має також класифікація жертв за статтю, віком, посадовим становищем або професійною діяльністю, ознаками їх ставлення до особи, що завдає шкоду, і насамперед за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину «працюють» статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю та наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливість; сміливість і доброта; фізична сила та слабкість тощо. Усі перелічені якості виявляються в поведінці та за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів. Підсумовується, що, досліджуючи ві-

ктимологічні ознаки та властивості жертв кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, можна зробити висновок, що жертвою злочинів осіб, що не досягли вісімнадцяти років, є здебільшого вразливі, безпорадні та довірливі особи, які через власні психічні чи фізичні особливості та поведінку не спроможні чинити опір протиправній поведінці неповнолітніх злочинців.

Ключові слова: віктимна поведінка, неповнолітній, жертва, кримінальне правопорушення, потерпілий, внутрішні конфлікти, злочин.

Жертвою кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім, як і будь-якого іншого суспільно небезпечного протиправного діяння, можна вважати особу (певну сукупність людей у будь-якій формі їх інтеграції), якій прямо або опосередковано завдана фізична, моральна або матеріальна шкода злочином, незалежно від того, чи визнається вона потерпілою у встановленому законом порядку і чи вважає себе такою [1, с. 93]. Будь-який потерпілий, будь-яка жертва злочину, як потенційна, так і реальна, володіє певними якостями, що роблять її в більшій чи меншій мірі вразливою. Очевидно, що певні особистісні якості, певна поведінка, специфічне суспільне або службове становище створюють схильність до більш імовірного заподіяння цій особі фізичного, морального чи матеріальних збитків. Отже, враховуючи вказане, вважаємо за доцільне зупинитись детальніше на віктимологічній характеристиці

жертв кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми.

Відтак, особистісна вразливість має складну структуру, у якій суб'єктивні та об'єктивні якості актуалізуються конкретною ситуацією і перетворюються у передумови заподіяння шкоди. Багато в чому виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів має віктимологічне значення тільки тоді, коли вони переростають у життєві кризи і ведуть до віктимних поведінкових реакцій. Так, при негативному розвитку подій нездатність людини впоратися з екстремальною ситуацією, особистий досвід, боязні правопорушників, власна слабкість і безпорадність можуть акумулюватися, ховаючись від свідомості і проявляючись у змінах реакцій, постійних стресах, емоційному ступорі, необґрунтованих, неадекватних діях при попаданні в подібну ситуацію. Уміння ж впоратися з ситуацією як самостійно, так і за допомогою суспільства, друзів і близьких веде до зміцнення особистості, її морально-го вдосконалення [2].

Нереалізовані і недовзголені внутрішньо-особистісні конфлікти формують пов'язані з психічними і фізіологічними реакціями організму, а також з відторгненням жертви своїм найближчим оточенням віктимних комплексів: комплекс уявної жертви (боягузтво, панікерство, припущення про наявність постійних загроз безпеці з боку оточення); комплекс перетвореної жертви (своїм ниттям і страхами притягує біду).

Рольові міжособистісні конфлікти можуть призводити до формування наступних специфічних віктимних комплексів, при збігу обставин реалізуються у деструктивній поведінці: комплекс жертви-дитини (відтворення депресивних станів за допомогою провокування міжособистісних конфліктів своєю поведінкою при повному «дитячому» небажанні нічого виправляти, а тільки далі і далі грати роль жертви в міжособистісних відносинах – «будь ласка, не штовхайте мене, я не винна, так виходить»); комплекс жертви-підкаблучника (колекціонування депресивних станів у силу усвідомлення своєї безпорадності, немочі, неспроможності, загнаності обставинами і власними зобов'язаннями – «я не класний, я такий

слабкий»); комплекс безвинної жертви (самовиправдання, непогрішність і невинність – ось основні риси такого стану, що приводить до почуття провини з боку оточення і постійному контролю над ними – «це все через тебе») [3].

Також жертві може бути завдано шкоди внаслідок її необачних дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця. Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним способом, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця [4].

Традиційна класифікація базується на критеріях, близьких до щоденної практики: жертви умисних чи необережних злочинів, винні чи невинні, заздалегідь намічені чи випадкові, жертва-співучасник. Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки повністю не розкривають усіх механізмів взаємодії потенційної жертви та злочинця [1, с. 96-97].

Проте, більшість учених-кримінологів вважають, що основним критерієм для класифікації потерпілих від злочинів, є ступінь віктимності. На цій підставі вчені пропонують таку класифікацію жертв: 1) випадкова жертва, тобто особа стає жертвою в результаті збігу обставин. Взаємовідносини, що виникають, не залежать ані від волі чи бажання жертви, ані від волі чи бажання злочинця; 2) жертва із незначними якостями ризику, тобто особа, якій притаманні, як і всім нормальним людям, фактори ризику, віктимність якої знезацька різко підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) жертва з підвищеними якостями ризику, тобто особа, стосовно якої діє комплекс факторів ризику. До цієї групи належать два основні типи жертв:

- жертви необережних злочинів, коли характер виконуваної ними роботи або їхня поведінка у громадських місцях містить підвищену віктимність; - жертви умисних злочинів, соціальний статус яких при виконанні ними їх соціальних ролей містить підвищений ризик віктимності (працівники органів внутрішніх справ, охорони та ін.). Останніми роками до видів діяльності, що мають підвищену віктимність, додалось і зайняття бізнесом; 4) жертва з високим рівнем ризику. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою її антисоціальністю (повії, наркомани, алкоголіки тощо) [1, с. 101].

Важливе значення має також класифікація жертв за статтю, віком, посадовим становищем або професійною діяльністю, ознаками їх ставлення до особи, що завдає шкоду, і насамперед за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину «працюють» статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю та наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливість; сміливість і доброту; фізична сила та слабкість тощо. Усі перелічені якості виявляються в поведінці та за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів.

У побудові класифікації та визначенні ознак, що властиві саме жертвам кримінальних правопорушень, у тому числі вчинених неповнолітніми особами, велике значення мають відповіді на питання: 1) чому деякі особи швидше або частіше стають жертвами злочинів (потерпілими), ніж інші? 2) що саме чи які саме відносини пов'язують злочинця та його жертву; 3) якою мірою суспільна небезпека злочинця залежить від ступеня уразливості жертви (потерпілого)?

Відповідаючи на ці та інші питання, можна виділити класифікацію потерпілих від кримінальних правопорушень, які вчиняють неповнолітні, а також виокремити характерні ознаки, що присутні саме потерпілим від таких злочинців та їх протиправних дій. Отже, класифікувати жертв від кримінальних правопорушень неповнолітніх осіб можна таким чином: 1) потерпілі внаслідок своїх вікових особливостей: особи, які че-

рез свій вік не спроможні чинити належний опір і є найбільш «легкою здобиччю» для неповнолітнього злочинця (особи похилого віку, неповнолітні); 2) потерпілі за статевою ознакою: особи жіночої статі, які також за своїми фізичними особливостями не спроможні чинити активну протидію злочинцю; 3) особи, соціальні ролі і статус яких містять підвищений ризик стати потерпілим від грабежу: водії таксі, інкасатори, касири та продавці нічних магазинів, охоронці тощо; 4) потерпілі внаслідок власної провокуючої або необачної поведінки: хизування дорогими речами, презентабельний зовнішній вигляд, надмірна довірливість до малознайомих осіб; 5) потерпілі, спосіб життя яких не відповідає моральним нормам суспільства: вживання алкогольних напоїв або наркотичних засобів, розпусний спосіб життя тощо; 6) потерпілі на побутовому ґрунті: особи, які були знайомі з неповнолітнім злочинцем до вчинення злочину і внаслідок конфліктної ситуації, яка складалась, стали його жертвою; 7) випадкові (ситуативні) потерпілі [5].

Усім цим жертвам, на наш погляд, характерні такі ознаки (ті ознаки, які об'єднують усі наведені категорії жертв):

1. Безпорадність. Феномен вивченої безпорадності пов'язаний з пасивною, неадаптивною поведінкою людини. Це порушення мотивації в результаті пережитої суб'єктом невідконтрольної ситуації, тобто незалежності результату від прикладених ним зусиль («скільки не намагайся, все одно без толку») [6].

М. Селігман визначає безпорадність як стан, що виникає в ситуації, коли людині здається, що зовнішні події від нього не залежать і він нічого не може зробити, щоб їм запобігти або щось змінити. Якщо цей стан і пов'язані з ним особливості мотивації і атрибуції переносяться на інші життєві ситуації, то це значить, що в наявності вивчена безпорадність і ця безпорадність почала жити, як би мовити, власним життям, стала сама керувати поведінкою людини. На основі проведених експериментів М. Селігман зробив висновок, що безпорадність викликає не самі по собі неприємні події, а саме досвід неконтрольованості цих подій. Жива іс-

тота стає безпорадною, якщо вона зникає до того, що від його активних дій нічого не залежить, що неприємності відбуваються самі по собі і на їх виникнення впливати ніяк не можна [3].

Отже, безпорадність у людини викликається неконтрольованістю і непередбачуваністю подій зовнішнього світу. Ще у ранньому дитинстві, на думку М. Селігмана, людина вчиться контролю над зовнішнім світом. Перешкодити цьому процесу можуть три обставини: повна відсутність наслідків (депривація); одноманітність наслідків; асинхронність або відсутність видимого зв'язку між діями і їх наслідками.

Щоб уникнути песимізму і безпорадності, людина як мінімум повинна бачити наслідки. І вони повинні бути різними. У реальному житті безпорадність виникає тоді, коли людина (дитина), яка намагається розв'язати певну поведінкову проблему, не знаходить ніякої системи в тому, як реагують навколишні дії, і ніхто йому не допомагає виявити цю систему.

Ще одна причина безпорадності може полягати в тому, що між діями і наслідками проходить так багато часу (асинхронність у часі), що неможливо зв'язати реакції оточення з тими чи іншими власними діями. Людина з часом переконується у своїй нездатності вплинути на цю ситуацію, вирішити конкретну задачу, а й від сформованих у минулому досвіді очікувань. Виразність вивченої безпорадності і ступінь її поширення на різні види діяльності в сьогоденні і майбутньому визначається поєднанням психологічних установок. Найбільш важкі наслідки пов'язані з установками, за якими причина безпорадності приписується людиною своїм особистим якостям, сприймається як щось незмінне і тим самим впливає на всі форми життєдіяльності. Крім того, одна людина може вважати, що вона зазнає невдачі тільки тут і тільки зараз, а інша може припускати, що невдачі будуть переслідувати її в подальшому, причому не тільки в цій конкретній діяльності, але і в іншій.

Таким чином, безпорадність відбувається при наявності декількох факторів: індивід не має попереднього досвіду вирішення складних завдань; в індивіда сформований

недостатній рівень потреби в пошуку; індивід вважає, що з цим завданням впорається будь-яка інша, рівна йому (за фізичними, психологічними і іншими даними) людина, але не він сам; індивід тривалий час стикається з ситуаціями, коли він не бачить чіткого взаємозв'язку між своїми діями і їх наслідками [3].

2. Вразливість. Вразливість – це якість особистості, схильність у всьому помічати образливі тенденції, переживати виникле почуття образи дуже сильно і навіть розкручувати його до неадекватно великих розмірів. Характерна підвищена уразливість у тих, хто схильний прощати, і страждати від переживань, пов'язаних найчастіше з невинуватими власними очікуваннями або уявленнями, адресованими від важливого суб'єкта (образливість, як і образа, не застосовується до тих людей, які байдужі).

Виникає вразливість як властивість особистості спочатку від виниклого почуття образи, яке цілком нормально відчуває більшість людей, але лише у деяких воно набуває патологічних форм, що розтягнуті в часі і перебільшені за значимістю. Так, у момент невідповідності поведінки важливої людини нашим уявленням або очікуванням, руйнування надій призводить до виникнення образи. Народжується це почуття з потреби контролювати як навколишню дійсність, так і близьких людей, що теоретично дає відчуття спокою і визначеності, прибирає зайву тривогу, але не на постійній основі [7].

Підвищена уразливість нагадує хронічний негативний стан, але при цьому сам носій цієї якості не прагне позбавлятися від нього, оскільки існує багато вторинних вигод, одержуваних внаслідок подібної маніпулятивної поведінки. Представляє така поведінка інфантильну взаємодію зі світом і характерна для дітей або незрілих особистостей, що прагнуть натиснути на почуття провини опонента (без виникнення почуття провини у відповідь образа залишається безглуздою і може розкручуватися аж до стану помсти, оскільки носить у собі агресивний характер). Готовність ображатися практично постійно, при наявності приводу чи без, відрізняє образливість від образи, яка ситуативна і покликана для регуляції людських

відносин шляхом демонстрації власного невдоволення діями іншого (при конкретній ситуації з метою уникнути їх повторення, а не отримання емоційних поблажок) [7].

Такі якості, як образливість, плаксивість, чутливість, з'являються ще в дитинстві, особливо у тих дітей, чия нервова система влаштована за нестабільним типом, або тих, кого часто ображали. Для дитячого віку реагувати образою є нормальним, оскільки людина недостатньо сильна і самостійна, щоб вступати у відкриту конфронтацію з дорослим світом, відповідно, знаходяться інші способи вираження невдоволення. Це своєрідний психологічний захист від неприйнятних умов, зі збереженням безпеки, оскільки виключає відповідну агресію (відповідь на образу – завжди почуття провини). Потурання подібної поведінки з боку батьків призводить до розвитку егоїстичної особистості, що стає емоційним маніпулятором і пам'ятає, що для досягнення будь-яких своїх примх потрібно «надути» губи і піти в глуху оборону, демонструючи оточенню, наскільки вони безсердечні у своїх вчинках. Закладені характеристики можуть зменшуватись, а можуть знайти свій розвиток у дорослому віці, що користуються заниженою самооцінкою, невпевненістю. Подібні стани вбивають у людині прагнення боротися і розвивають сприйняття себе як жалюгідного і недостойного, сприяють тому, щоб завжди вибирати найбільш легкі шляхи, і зазвичай це – саможаління і звинувачення оточення, замість прохань допомоги або спроб змінити ситуацію. Може розвиватися в інфантильних особистостей, які зберегли дитячий спосіб взаємодії зі світом, які прагнуть піти від відповідальності, вони не можуть зайняти чітку позицію і відстоювати свою думку, зате успішно користуються допомогою інших, намагаються уникнути почуття провини, навпаки, бажають образитися [7].

Трапляється, що людина, яка не проявляє себе як образливу, у певні моменти стає такою. Подібні тимчасові стани можуть бути пов'язані з об'єктивними причинами – коли надто багато труднощів сталося в один момент, і ніхто не може допомогти, або коли важкий стан здоров'я, що впливає на емо-

ційний фон. Але ті, у кого не було закладених передумов до розвитку цієї якості, навряд чи стануть образливими. Але, незважаючи на всі ситуації, трапляються моменти, які неможливо або не хочеться прощати, у такі моменти людиною рухає помста, жага справедливості і образливість роздувається на очах. Чим довший цей стан, тим важчий з нього вихід: якщо в перший день було досить вибачень, то на другий уже покаюння на колінах можуть не нагодувати уражену душу, що прагне помсти.

Вразливість, як постійна риса, зазвичай є звичним і зручним способом викликання уваги інших, при цьому, не звертаючись безпосередньо і не озвучуючи свою справжню потребу в участі – подібна поведінка маніпулятивна, хоча в багатьох джерелах зустрічаються саме подібні поради щодо залучення уваги іншої людини. Основний механізм, який об'єднує всі окремі випадки виникнення уразливості, – це неконтрольовані стани образи, що виникають часто та є тривалими (відбувається це в силу обставин чи людина штучно роздуває проблему – немає істотного значення для вкорінення якості характеру). Свідома образливість, коли людина навмисно демонструє всі ознаки образи, також з часом призводить вже до істинного розвитку цієї якості. Наш мозок влаштований таким чином, що підлаштовується під зовнішні сигнали, які ми надсилаємо дійсності, і якщо змусити себе посміхатися – настрої підвищаться, а якщо зображати образу, то людина, якій вона адресована, стане сприйматися негативно.

Вважається, що образливість, плаксивість – жіночі якості, а у чоловіків у подібних ситуаціях виникають агресивні і гнівні реакції, проте останні дослідження показали, що розвиток цієї якості не прив'язаний зі статтю, а залежить від емоційності людини. Також формування образливості залежить від прикладів у батьківській родині або значущим дорослим, коли дитина переймає стереотипну поведінку, підсвідомо відзначаючи цю модель як природну, або ж свідомо вибирають подібний шлях взаємодії, оскільки він успішний для застосування (наприклад, коли мати могла домогтися виконання своїх бажань, показавши образу) [7].

3. Довірливість. Довірливість – це тенденція приймати будь-які відомості на віру без критичного обмірковування або аналізу, постійна готовність вірити словам, обіцянкам оточення. Це моральна особистісна риса, якою виражено апріорі позитивне сприйняття людей і окремого суб'єкта, переконаність у порядності людей, щирості і вірності дій. Проблема довірливості складається в її обумовленості фанатизму і брехливості, вона виявляє «сліпоту» сприйняття. Не прагнучи критично пізнавати дійсність, бути рухливим у власних поглядах і оцінках, надмірно довірлива людина встає на егоїстичний щабель, сприймати істину вона не здатна.

Довірливість має на увазі несвідому віру, відсутність досвіду, нерозуміння буття, ідеалізацію, нездатність визначити неправду, дезінформацію, відсутність інтуїції, незнання себе, дитячу позицію, опору на зовнішню складову. Довірливість означає, що людина довіряє іншому власну персону. З чого випливає, що той інший відповідає за людину, що довірилася йому. Якщо людина помилилася, то відбувається крах ілюзій, що є досить болючим і травматичним процесом. Тут спостерігається неготовність суб'єкта прийняти відповідальність за подію на себе [8]. Довірливість – це схильність до надмірної, необґрунтованої довіри, легковірність. Проявляється вона в довірі, що є нічим іншим як передачею іншому суб'єкту будь-яких особистих таємниць, секретів, а також матеріальних цінностей та прав. Крім того, довірливість виявляється і в беззастережній вірі на слово всього вимовленого, обіцяного.

При цьому довірливість не можна однозначно віднести до категорії негативних властивостей або позитивних сторін. Його полюс обумовлюється ситуацією або обставинами, а також внутрішньої складової людини. Якщо воно породжене лише порожніми емоціями, то є проявом інфантилізму і дитячістю, отже, носить негативне забарвлення. Якщо основою його виступає відкритість, добросердечність, усвідомлений моральний ризик, то можна сказати, що вона зараховується до категорії позитивних. Однак слід враховувати, що надмірна довірливість йде всупереч інстинкту самозбере-

ження. Крайнім виявом довірливості вважається легковірність. Легковірна людина часто не замислюється про можливі негативні наслідки, негативні підсумки свого необачного ставлення до оточення, беззастережно вірить усім. А довіра, у свою чергу, означає фундамент взаємозв'язків між рідними і добре знайомими індивідами [8].

Непомірною довірливістю, як правило, більше страждають жінки, оскільки звикли слухати поклик власного серця і слідувати йому, а також довіряти своїм відчуттям, емоціям і вірити беззастережно словам, особливо приємним. Згубні наслідки довірливості відображаються в особистому житті, громадській взаємодії, а також професійній та матеріальній сферах. Занадто довірливого індивіда легко провести – саме в цьому полягає головна небезпека аналізованої риси. Довірливий суб'єкт не схильний перевіряти людей, з якими збирається вести справи, наприклад, з продавцем, роботодавцем, бізнес-партнером або фірмою, яка надає певні послуги; знайомим, який попросив у борг, тощо. Це обумовлено тим, що такі індивіди, перш за все, судять по собі. Їм здається, що раз вони чесні, отже, і навколишні відверті. Крім того, вони бояться видатися надто недовірливими або недовірливими, якщо попросять певних запевнень, що гарантують відсутність обману. Наслідком стає непомірний ризик бути обдуреним.

Довірливі суб'єкти в основній масі характеризуються добротою, тому вони рідко будуть суперечити оточенню, внаслідок чого останні розцінюють подібну поведінку як дозвіл переступити межу. Порушуючи кордони, вони намагаються виміряти глибину податливості легковірної людини. Найчастіше, якщо надмірно довірливі особи починають обурюватися зухвалою поведінкою окремих суб'єктів, то отримують у відповідь, що сталося непорозуміння або нерозуміння, тим самим збивши з пантелику «простака». Надмірна довірливість часто перетворює людей у невдах, оскільки вони не вміють відстояти себе, особисту позицію, власні права. Такі люди стають легкою «здобичкою» злочинців, зокрема, тих, хто займається шахрайством. Тому від зайвої довірливості необхідно позбавлятися, однак це не озна-

чає, що потрібно бути надмірно підозрілим і перестати довіряти абсолютно всім. Позбавлення від надмірної наївності має привести до розсудливості і тверезої оцінки оточення, дій та слів інших людей, а також інформації, що надходить ззовні [8].

Отже, досліджуючи віктимологічні ознаки та властивості жертв кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, можна зробити висновок, що жертвою злочинів осіб, що не досягли вісімнадцяти років, є здебільшого вразливі, безпорадні та довірливі особи, які через власні психічні чи фізичні особливості та поведінку не спроможні чинити опір протиправній поведінці неповнолітніх злочинців.

Література

1. Кримінологія : підручник. За заг. ред. Л.С. Сміяна, Ю.В. Нікітіна. – К. : НАУ, 2010. 496 с.
2. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірка наукових праць. Харків: НУЦЗУ, 2017. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/6062>
3. Малкина-Пых И.Г. Виктимология. Психология поведения жертвы : учебное пособие. URL: <https://shelter-tranzit.ru/wp-content/uploads/2018/06/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0...>
4. Александров Ю.В., Гель А.П., Семанов Г.С. Кримінологія : курс лекцій. МАУП, 2002. URL: <http://textbooks.net.ua/content/category/8/38/11/>
5. Особливості розслідування окремих видів злочинів : мультимедійний навчальний посібник. НАВС, Київ. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/orovz/lections/lection9.html>
6. Беспомощность: психологические исследования феномена. URL: <https://psyfactor.org/lib/helplessness.htm>

SUMMARY

The article provides a victimological description of victims of juvenile delinquency. It is stated that any victim, any victim of a crime, both potential and actual, has certain qualities that make her more or less vulnerable. It is obvious that certain personal qualities, certain behavior, specific social or official position create a tendency to more likely to cause this person physical, moral or material damage. Unrealized and unresolved intra-personal conflicts are formed related to mental and physiological reactions of the body, as well as the rejection of the victim by his immediate environment victim complexes: imaginary victim complex (cowardice, panic, suspicion of constant security threats from others); the complex of the transformed victim (with its whining and fears attracts trouble). The author notes that the classification of victims by sex, age, position or professional activity, signs of their attitude to the person causing harm, and especially by moral and psychological characteristics is also important. The mechanism of the crime "works" sexual depravity and addiction to alcohol and drugs; greed and despotism; aggression and cruelty; brutality and cowardice; courage and kindness; physical strength and weakness, etc. All these qualities are manifested in behavior and in certain circumstances may contribute to or prevent the commission of crimes. It is concluded that examining the victimological characteristics and characteristics of victims of juvenile delinquency, we can conclude that the victims of crimes of persons under eighteen years of age are mostly vulnerable, helpless and trusting persons who due to their own mental or physical characteristics and behavior are not able to resist the illegal behavior of juvenile offenders.

Key words: victim behavior, juvenile, victim, criminal offense, victim, internal conflicts, crime.

7. Вразливість: причини, як позбутися. URL: <https://wlife.pp.ua/vrazlivist-prichini-yak-pozbutisya.html>

8. Доверчивість: психологія и психіатрія. URL: <https://psihomed.com/doverchivost/>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НАЙМАНСТВО

МАРТЬЯНОВ Сергій Сергійович - аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/NP.2022.1.15

Аналізуються питання кримінальної відповідальності за найманство в історії кримінального законодавства; досліджуються тенденції застосування вказівки на термін «найманець» у пам'ятках кримінального законодавства; встановлено, що кримінально-правова заборона найманства не була забезпечена на всіх етапах розвитку суспільства.

Ключові слова: історія, найманство, найманець, кримінальна відповідальність, суб'єкт злочину.

Постановка проблеми

Пильний інтерес науковців до питання кримінальної відповідальності за найманство не є випадковим, а зумовлений, власне, складністю цього злочинного явища, яке не знає територіальних меж та несе серйозну загрозу міжнародній стабільності. У різних куточках планети, де мають місце збройні протистояння, міжнародні спостерігачі фіксують присутність спеціально завербованих іноземців професіоналів, які беруть участь у насильницьких акціях із метою дестабілізації громадської безпеки тієї чи іншої держави або зміни її конституційного ладу.

У міжнародному праві є ціла низка документів загального характеру, які регламентують питання боротьби із найманством, а зокрема: Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни від 18 жовтня 1907 р., Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р., Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту

Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., Резолюції Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (Резолюція 419 (1977) від 24 листопада 1977 р., Резолюція 36/103 від 9 грудня 1981 р. тощо).

Приміром, у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. вказано, що держави мають утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її використання як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і як будь-яким іншим способом, несумісним із цілями ООН. Окрім того, вони повинні утримуватись від організації чи заохочення організації іррегулярних сил чи озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію іншої держави. Відповідно до ст.3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН №3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. засилання державою або від імені держави озброєних банд чи найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави слід розглядати як прояв агресії.

Суспільна і соціальна небезпека найманства полягає в тому, що всупереч сучасним принципам і нормам національного і міжнародного права існує особлива «каста» людей, для яких професією стає здійснення вбивств, завдання шкоди здоров'ю іншої людини або групи

людей під час воєнних дій, збройних конфліктів, терористичних актів, знищення об'єктів економіки, культури, майна цивільного населення тощо [1, с.227]. До недавнього часу правова природа проявів найманства розглядалася, як правило, у міжнародно-правовій площині, що, вочевидь, зумовлено великою кількістю фактів участі найманців у збройних конфліктах та насильницьких діях у різних куточках світу. Втім у зв'язку з Російською збройною агресією проти України набули поширення випадки злочинної діяльності іноземців-професіоналів, яких використовують спецслужби РФ для ескалації бойових дій на Сході України. Так, у 2016 р. член робочої групи ООН з питань використання найманців зазначила про участь 176 іноземних найманців на боці так званих «ЛНР» та «ДНР» з таких держав, як Сербія, Білорусія, Франція, Бразилія тощо [2]. Результати опитування 94 військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону на Сході України, засвідчили, що під час їх допиту бойовики залучали найманців, з причини зняття відповідальності з себе та свого підрозділу за скоєння військових злочинів. Допит професійними найманцями характеризувався тортурами та вбивствами військовополонених з метою демонстрації сили. Характерною особливістю такого допиту була нажива, а для прискорення викупу або обміну полоненого до нього найманцями застосовувалися знущання та шантаж [3, с.316-317].

Таким чином, сьогодення та світова практика засвідчують, що прояви найманства є рушійною силою агресії, що веде до дестабілізації міжнародного правопорядку та разючим прикладом нехтування правами і свободами людини. Проблема загострюється ще й тим, що найманська діяльність «переплітається» з іншими формами злочинних проявів, зокрема, такими, як участь у складі непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань чи терористичній групі або організації, що ускладнює процес кримінально-правової кваліфікації. З огляду на це пошук шляхів кримінально-правової протидії проявам найманства є необхідним та затребуваним. А тому необхідно зупинитись на здійсненні пошуку та аналізу наукових доробок, що, власне, дасть змогу упорядкувати джерела та окреслити практично значущі аспекти у цьому напрямку.

Важливою складовою вивчення будь-якого правового поняття є аналіз його розвитку, що передбачає звернення до пам'яток права. Таке дослідження, власне, дає змогу краще зрозуміти сутність явища, що розглядається, використати накопичений століттями юридичний досвід, допомагає оцінити тенденції розвитку сучасних правових інститутів, а відтак має істотне значення для наступності правових норм [4, с.240]. З огляду на зазначене, значимість історико-правового аналізу не викликає сумнівів, оскільки таким чином можна простежити розвиток кримінального законодавства, з'ясувати реальні умови становлення конкретного об'єкту, на який здійснюється посягання, а також виявити переваги окремих законодавчих конструкцій, які варто врахувати у сучасності. Не є винятком у цьому випадку і вивчення генезису розвитку кримінальної відповідальності за найманство.

Стан дослідження

Загалом дослідження проблеми найманства носить міжгалузевий характер, оскільки здійснювались з позицій міжнародного права, політології, теорії та історії держави і права, а також кримінального права. З огляду на зазначене вивчені джерела необхідно згрупувати у дві групи. Перша група теоретичних напрацювань стосується міжнародно-правової регламентації боротьби з найманством, а також правового регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств. Мова йде про роботи таких вчених, як К.В. Громовенка, І.О. Колотухи, І.А. Невзорова, Л.О. Павлової, П.І. Репешка, О.О. Скрильника та інших. Друга група наукових досліджень охоплює праці, які стосуються кримінально-правової характеристики найманства. Деякі аспекти цієї проблеми розглядали у працях А.О. Купріянова, С.М. Мохончука, Т.І. Нікіфорова, К.В. Юртаєва та інші. Слід віддати належне монографічному дослідженню О.В. Наден, у якому автор розглядає найманство як соціальне та кримінально-правове явище, аналізує сучасні проблеми розвитку протиправної військової служби та найманства як його складової частини. Втім доводиться констатувати, що ніхто з авторів не здійснював історичного аналізу кримінально-правової протидії найманству, не оцінював ефективність відповідної норми того періоду.

Таким чином, основною метою цієї статті є розгляд історії кримінальної відповідальності за найманство.

Виклад основних положень

Кримінально-правова заборона найманської діяльності протягом тривалого часу не була встановлена. Такий стан речей є свідченням того, що найманство в історії людства не вважалось злочинним явищем, а навпаки було затребуваним з огляду на велику чисельність воєн, а відтак використання найманців було поширеною практикою. З цього приводу П.І. Репешко справедливо зауважує, що найманство з'явилося в історії людства у відповідь на попит на людей, які обрали своїм ремеслом вбивати собі подібних у ході ведення війни. Таких людей війна годувала і стала їм за спосіб життя, у зв'язку з чим їх чисельність зростала [5, с.799].

Використання найманців було звичним явищем ще з часів Київської Русі. У різні часи київські князі мали наймані військові загони варягів, угорців, печенігів, кочівників, поляків та ін. [6, с.73]. Служба найманців зводилась до охорони кордонів князівства та виконання завдань князя. У зв'язку з найманською діяльністю сторони укладали договір на певний строк (зазвичай 12 місяців), після чого він міг бути розірваний чи поновлений [7, с.120]. Таким чином, можна констатувати, що дії найманців за часів Київської Русі не лише не розглядались як злочинні, але й були цілком закономірні. Така практика продовжувалась протягом тривалого часу, оскільки у пам'ятках права не міститься жодної згадки про кримінально-правову заборону найманської діяльності («Руська Правда», Литовські статuti 1529, 1566, 1588 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Уложення про покарання кримінальні і виправні» 1845 р., «Кримінальне Уложення» 1903 р., КК УРСР 1922 та 1927 р.).

Втім доводиться констатувати, що попит на найманців усе ж поступово зменшувався. Такий стан речей, власне, можна пояснити тим, що, по-перше, використання найманців у збройних конфліктах дорого обходилося казні, по-друге, вони не викликали довіри, оскільки при невиплаті винагороди, могли перейти на бік противника. Скажімо, при царі Михайлі 1630 р. почалось формування полків

нового строю. Однак набір солдатів-іноземців виявився невдалим з огляду на затребування найманцями надмірно високої платні за свої «послуги». Тому в подальшому на службу приймали тільки офіцерів із патентами і рекомендаціями [8, с.94].

Втім розвиток цивілізації вимагав правового врегулювання цього соціального явища, яке мало як позитивну, так і негативну сторони. Поступово сформувався міжнародно-правовий механізм регулювання цієї сфери відносин [9, с.151]. У зв'язку з цим найманство було вперше визнано злочином на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» від 11 листопада 1993 р. №3582-ХІІ. Так, КК 1960 р. було доповнено ст.63-1, у якій регламентувалась кримінальна відповідальність за найманство. Стаття складалася з двох частин. Власне, в основному складі злочину кримінально-караним визнавалось вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання у збройних конфліктах інших держав або у насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності, а так само використання найманців (ч.1 ст.63-1). Такі дії карались позбавленням волі на строк від трьох до десяти років. Кваліфікованою ознакою найманства визнавалась участь найманця без дозволу відповідних органів державної влади у збройних конфліктах інших держав з метою отримання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди (ч.2 ст.63-1). За вказані дії передбачалась більш суворі міра покарання – позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років [10].

У порівнянні із чинною нормою (ст.447 КК України) зазначена стаття мала декілька відмінностей, а зокрема: 1) у нормі попередниці участь найманця у збройних конфліктах виступає більш суспільно небезпечною у порівнянні з їх вербуванням, фінансуванням, матеріальним забезпеченням, навчанням чи використанням; 2) звужена мета здійснення найманської діяльності, оскільки у ст.63-1 КК УРСР описано, що такі дії спрямовані на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності, тоді як у чинній нормі цей перелік є ширшим; 3) у ст.63-1 КК УРСР законодавець встановив кримінально-правову заборону

використання найманців у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, натомість, у ст.447 КК України кримінально-карним визнається ще й участь у воєнних діях.

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що кримінально-правова заборона найманства триває протягом відносно невеликого періоду часу, а відтак відповідну норму не можна вважати достатньо апробованою. З огляду на це вона продовжує розвиватись і сьогодні. Втім, пильний інтерес науковців до питання кримінальної відповідальності за найманство не є випадковим, а зумовлений власне складністю цього злочинного явища, яке не знає територіальних меж та несе серйозну загрозу міжнародній стабільності. З огляду на це необхідно зупинитись на здійсненні пошуку та аналізу наукових доробок, що власне дасть змогу упорядкувати джерела та окреслити практично значущі аспекти у цьому напрямку.

Література

1. Мохончук С. Юридичний склад найманства та його особливості в системі злочинів проти миру та безпеки людства. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вісник №2 (69). 2012 р. С.227-236
2. Preliminary findings by the UN Working Group on the use mercenaries on his Mission to Ukraine. URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=18492&LangID=E>.
3. Широбоков Ю.М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Вип. 20. 2016 р. С.313-322.
4. Яциніна М.-М. Історія розвитку кримінально-правової регламентації відповідальності за службові зловживання в Україні. Підприємництво, господарство і право. №3. 2017 р. С.240-243
5. Репешко П.І. До питання боротьби з найманством правовими засобами. Актуальні проблеми політики. 2009 р. Випуск 38. С.798-803.
6. Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII века. Вопросы истории. – 1962. № 4. С.70-78.
7. Викинг. Исторический путеводитель по эпохе князя Владимира / Сергей Цветков. 216 р. 208 с.

SUMMARY

The specific issues of criminal liability for mercenarism in the history of criminal law and the tendency to apply the term of a «mercenary», are addressed; been found that criminal legal interdiction to the separatism do not was provided at stages of the society development. We researched of writing documents of Kyiv`s Rus, Lithuanian Regulations, normative acts of tsar`s Russia, criminal codes and decisions of soviet period, projects of the Criminal code, geared-up in independent Ukraine is conducted, and maintenance and place of criminal-legal norm «mercenarism» in Criminal Code of Ukraine today.

Exactly through the prism of retrospective analysis of criminal liability for mercenarism establishment a real content and purpose of the criminal law prohibition are opened. The article deals with a problem of historical establishment of criminal liability for mercenarism and analysing law instructions, that were operated on the territory of Ukraine, traces tendetions of development of criminal liability for mercenarism. Through the prism of retrospective analysis of criminal liability for mercenarism establishment a true content and purpose of the criminal law prohibition are opened. The author has searched the prototypes of such a crime and formulated conclusions that may be useful for the legislative regulation of criminal liability for the crime in the current Criminal Code of Ukraine.

The main characteristics these legislation in different historical epochs have been defined. Certain conformities of regulation of this problem in main historic events of our country are determined. It is investigated that at each stage of society development the improvement of standards, which included responsibility for the joint mercenarism, and which were gradually transformed.

Key words: history, mercenarism, mercenary, criminal responsibility, subject of the crime.

8. История. Универсальный справочник / И.В. Курукин, В.А. Шестаков, М.Н. Чернова, В.А. Клоков. Москва. Эксмо. 2019 р. 432 с.
9. Шестопал Т.П. Военное наемничество: современные правовые аспекты проблемы. *Правова держава*. 2014 р. №18. С.151-155
10. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України: Закон України від 11 листопада 1993 р. №3582-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3582-12/ed19931111>

КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: НАУКОВО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

БУТЕНКО Віктор Борисович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.85

DOI 10.32782/NP.2022.1.16

У статті здійснено науково-методологічний аналіз підходів до класифікації суб'єктів протидії злочинності. Визначено, що у роботах вітчизняних і зарубіжних кримінологів другої половини ХХ сторіччя – початку ХХІ сторіччя відсутня одностайна позиція щодо позначення діяльності, спрямованої на зменшення тиску криміногенних факторів та негативного впливу злочинності, а також суб'єктів зазначеної діяльності. Для проведення науково-методологічного аналізу обрано використання терміна «суб'єкти протидії злочинності» та надано його авторську дефініцію. Визначено, що правильне окреслення складових елементів системи протидії злочинності та визначення їхньої відповідності поставленим завданням є необхідною методологічною основою здійснення кримінологічних досліджень. Акцентовано увагу, що класифікація суб'єктів протидії злочинності дозволяє більш рельєфно визначити роль та специфіку функціонування окремих суб'єктів протидії злочинності, що, у свою чергу, надає органам управління протидією злочинності можливість здійснювати комплексне планування протидії злочинності, уникнення дублювання окремих функцій або повноважень, забезпечити належний рівень взаємодії під час вирішення загальних завдань протидії злочинності. Проаналізовано ступінь наукової розробленості питання класифікації суб'єктів протидії злочинності, на основі чого запропоновано авторський підхід щодо вказаного питання. Визначено основні критерії класифікації суб'єктів протидії злочинності: 1) функціональна ознака; 2) спеціалізація;

3) масштаб функціонування; 4) періодичність (режим) здійснюваної діяльності. На основі цього проведено класифікацію суб'єктів протидії злочинності. Визначено, що класифікація суб'єктів протидії злочинності за заявленими критеріями формує методологічну основу до розгляду статусу і функціональних ознак суб'єктів протидії злочинності та має обов'язково враховуватися при внесенні змін до чинних нормативно-правових актів, що визначають діяльність суб'єктів протидії злочинності.

Ключові слова: протидія злочинності, суб'єкт протидії злочинності, система суб'єктів протидії злочинності, класифікація.

Постановка проблеми

На сьогодні протидія злочинності є однією з найбільш актуальних і запитуваних сфер соціального управління. Саме ефективність досягнення цілей, поставлених перед системою протидії злочинності, є важливою умовою забезпечення прав людини, розвитку держави і нації за всіма іншими напрямками. При цьому найправильніше визначення та формування змісту складових елементів системи протидії злочинності та засад їхньої діяльності визначає ефективність функціонування системи протидії злочинності в цілому. Відповідно, дослідження методологічних основ функціонування системи протидії злочинності слід визнати актуальним.

**Аналіз останніх досліджень
і публікацій**

Аналізуючи вітчизняні і зарубіжні наукові джерела другої половини ХХ сторіччя – початку ХХІ сторіччя, що стосуються зменшення тиску криміногенних факторів та негативного впливу злочинності, слід зазначити, що дослідники притримуються доволі різних позицій щодо поняття самого процесу протидії злочинності і, відповідно, щодо системи суб'єктів такої протидії, засобів і методів досягнення зазначеної магістральної цілі. Звернемо також увагу, що поряд з терміном «протидія злочинності» (О. Балобанова, О. М. Бандурка, В. М. Бесчастний, Л. М. Давиденко, **А. П. Закалюк**, О. М. Ігнатів, В. М. Куц, **М. І. Мельник**, Ю. В. Орлов, Ю. А. Пономаренко, Г. В. Форос, О. Ю. Шостко) паралельно або інклюзивно використовуються такі термінологічні конструкції, як «запобігання злочинності», «попередження злочинності», «превенція» (Г. В. Дашков, В. В. Голіна, В. М. Кудрявцев, О. Б. Сахаров, В. П. Шупілов), «боротьба зі злочинністю» (В. К. Звирбуль, І. І. Карпець, Б. В. Коробейніков, М. П. Косоплечев, Г. М. Мінковський, К. Ф. Скворцов, **П. Л. Фріс**), «контроль над злочинністю» (**Р. Кларк**, Н. Кріті, **В. В. Лунєєв**, **М. А. Погорецький**, В. Фокс, **В. П. Шеломенцев**) тощо. Різними є позиції науковців щодо змісту протидії злочинності, суб'єктів такої протидії, можливості об'єднання їх у єдину систему, а також їх класифікації. Правильне окреслення складових елементів системи протидії злочинності та визначення їх відповідності поставленим завданням є основою здійснення кримінологічних досліджень практично за будь-яким напрямом. Враховуючи відсутність консолідованої наукової позиції щодо класифікації суб'єктів протидії злочинності, **метою цієї статті** є вироблення авторського підходу до класифікації суб'єктів протидії злочинності як методологічної основи дослідження закономірностей та вдосконалення функціонування системи протидії злочинності в Україні.

Виклад основного матеріалу

У найбільш загальному значенні під класифікацією розуміють систему розподілу

предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями [1, с. 544]. Відповідно, під класифікацією суб'єктів протидії злочинності слід розуміти їх поділ за певними критеріями, що визначають їх місце, функції, взаємовідношення або інші властивості в межах визначеної вище системи суб'єктів протидії злочинності. Під суб'єктами протидії злочинності пропонуємо розуміти державні органи, державні й недержавні установи та організації, фізичних осіб, які здійснюють обумовлені їхньою компетенцією, правами або громадянським обов'язком заходи щодо організації протидії злочинності, припинення або попередження кримінальних правопорушень. При чому, на нашу думку, яку зокрема розділяють такі вчені, як О. М. Бандурка, Є. О. Гладкова, В. В. Голіна, В. К. Звирбуль, О. М. Литвинов, В. Д. Малков, суб'єкти протидії злочинності слід розглядати як цілісну систему. Під системою суб'єктів протидії злочинності, на нашу думку, слід розуміти сукупність суб'єктів, об'єднаних за функціонально-структуровою ознакою, що здійснюють цілеспрямований взаємоузгоджений вплив, спрямований на зниження інтенсивності кримінально протиправних проявів, усунення причин та умов злочинності.

Говорячи про класифікацію суб'єктів протидії злочинності, слід відзначити, що вона має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Зокрема, класифікація суб'єктів протидії злочинності дозволяє більш рельєфно визначити роль та специфіку функціонування окремих суб'єктів протидії злочинності, що, у свою чергу, надає органам управління протидією злочинності можливість здійснювати комплексне планування протидії злочинності, уникнення дублювання окремих функцій або повноважень, забезпечити належний рівень взаємодії під час вирішення загальних завдань протидії злочинності.

У науковій літературі відступній єдиний підхід до класифікації суб'єктів протидії злочинності. Окрім того, як уже зазначалося, фахівці використовують різні терміни для позначення цілеспрямованого впливу на злочинність (протидії злочинності) і, відповідно, суб'єктів, які реалізують вказану ді-

яльність. Під час аналізу наукових підходів щодо класифікації суб'єктів протидії злочинності припустимо рівнозначність термінів суб'єкти протидії злочинності, суб'єкти запобігання злочинності, суб'єкти превентивної діяльності тощо.

Так, наприклад, А. П. Закалюк зазначає, що існують різні підстави диференціації суб'єктів запобігання злочинності, зокрема, згідно з класифікацією виконуваних запобіжних заходів або видів запобіжної діяльності, а саме: її рівнів, масштабу, спеціального цільового призначення, застосовуваних засобів тощо. Найбільш практично орієнтованим дослідник вважає поділ суб'єктів запобігання злочинності за функціональною ознакою, насамперед реальним впливом виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів. Відповідно, за функціональною ознакою А. П. Закалюк поділяє суб'єктів запобігання злочинності на наступні групи:

а) органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування);

б) органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності та злочинних проявів віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціалізовані громадські організації);

в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо) [2, с. 346].

Аналогічний підхід поділу суб'єктів протидії злочинності та попередження злочинів було обрано й Г. В. Форос. Дослідниця також вказує, що можливо виділення й інших підстав класифікації названих суб'єктів, наприклад, за рівнем, масштабом, спеціальним цільовим призначенням застосову-

ваних засобів тощо, проте, як вона цілком вірно зазначає, всі вони мають відповідати загальним принципам класифікації, передусім однопорядковості, і проведення за єдиною підставою тощо [3, с. 180].

О. М. Бандурка і Л. М. Давиденко під час здійснення класифікації суб'єктів запобігання злочинам також обрали за основу функціональний фактор, на основі якого вчені визначали наступні групи суб'єктів запобігання злочинам:

1) суб'єкти, які визначають основні напрями, завдання, форми й методи запобігання та протидії злочинності в країні;

2) суб'єкти, що здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання та протидії злочинності;

3) суб'єкти, які виявляють криміногенні фактори і сигналізують про них;

4) суб'єкти, що безпосередньо реалізують заходи з реагування на окремі злочини, а також заходи щодо послаблення або нейтралізації криміногенних факторів, зокрема щодо корекції особистісних деформацій та усунення обставин, що їх сформували [4, с. 100].

В.К. Звирбуль вказує, що класифікація суб'єктів запобігання злочинів може бути здійснена за різними підставами і пропонує поділити їх на наступні три базових групи: 1) суб'єкти, які безпосередньо ведуть індивідуальні профілактику; 2) суб'єкти, які здійснюють профілактику в ході виконання своїх контрольних і правоохоронних функцій; 3) суб'єкти, що реалізують переважно керівництво або координацію діяльності з попередження злочинів [5, с. 73]. Вбачається, що здійснена дослідником класифікація суб'єктів запобігання злочинів більш відповідає ознакам типологічного поділу, оскільки вона фактично базується не лише на функціональній засаді, а й враховує рівневу організацію діяльності останніх.

В. В. Голіна здійснює поділ суб'єктів запобігання злочинності за специфікою запобіжної діяльності, розрізняючи суб'єкти, які: 1) визначають її основні напрями, завдання, форми (політику боротьби зі злочинністю), планують, спрямовують та контролюють її, забезпечують її правове регулювання; 2) здійснюють безпосереднє управління і ко-

ординацію окремими напрямками і учасниками запобігання злочинності; 3) виявляють та пізнають об'єкт запобіжного впливу та інформують про них інших суб'єктів; 4) виконують запобіжні заходи щодо випередження, обмеження, усунення криміногенних явищ та процесів, захисту соціальних благ і особи; 5) реалізують заходи щодо відвернення і припинення злочинів і злочинності. Множинність суб'єктів запобіжної діяльності становить систему суб'єктів, що зумовлено різноманітністю об'єктів запобіжного впливу [6, с. 166].

О. М. Джужа і А. В. Кирилюк під час дослідження теоретичних основ запобігання злочинам окремо не зупиняються на класифікації суб'єктів такої діяльності, проте аналіз вказаних положень дозволяє визначити їх умовний поділ на державні органи та недержавний акторів, до яких дослідники відносять громадські організації, трудові колективи і громадян [7, с. 202-203].

П. М. Кобець поділяє суб'єктів попередження злочинності на суб'єктів загально-го попередження злочинності, до яких він перш за все відносить державу і всі інститути громадянського суспільства, і суб'єкти спеціального попередження злочинності. До останніх автор відносить як державні, так і не державні, спеціалізовані та неспеціалізовані інститути, наприклад, голову держави, органи законодавчої і виконавчої влади, багаточисленні органи державного контролю тощо [8, с. 108].

В. В. Василевич, провівши дослідження кримінологічної політики України, запропонував наступну структуру суб'єктів запобігання злочинам, а саме:

1) державні органи, які визначають державну політику у сфері боротьби зі злочинністю;

2) державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері запобігання злочинам;

3) державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері запобігання злочинам;

4) органи, установи, організації та окремі громадяни діяльність яких безпосередньо не пов'язана із запобіганням злочинів, водночас реалізація повноважень чи виконан-

ня громадянського обов'язку безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів [9, с. 141].

У той же час дослідник вказує, що наведеним суб'єктам запобігання злочинам бракує ознаки системності і віднесення їх до суб'єктам запобігання злочинам відбувається головним чином з огляду на те, як вони визначені в нормативних актах [9, с. 142].

Дослідивши наукові підходи до класифікації суб'єктів протидії злочинності, слід зазначити, що хоча більшість дослідників використовують відмінні підстави щодо їх поділу, всі вони відображують особливості сучасного стану й особливості системи протидії злочинності та мають практичну значимість. У межах здійснюваного науково-методологічного аналізу та базують на результатах досліджень інших науковців, пропонуємо розглянути власну спробу класифікації суб'єктів протидії злочинності. З метою здійснення системно-структурної характеристики суб'єктів протидії злочинності вважаємо доцільним визначити наступні критерії їх класифікації: 1) функціональна ознака; 2) спеціалізація; 3) масштаб функціонування; 4) періодичність (режим) здійснюваної діяльності.

Відповідно до функціональної ознаки, тобто за специфікою виконуваних функцій в системі протидії злочинності, пропонуємо наступний поділ суб'єктів протидії злочинності:

1) суб'єкти протидії злочинності, що формують кримінологічну політику (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування);

2) суб'єкти протидії злочинності, що здійснюють загальну організацію та координацію протидії злочинності, а також її інформаційно-аналітичне забезпечення (Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади);

3) суб'єкти протидії злочинності, що здійснюють правоохоронну діяльність та/або превентивну діяльність щодо кримінально-протиправних проявів (правоохоронні органи, інші державні та недержавні органи, громадяни).

Відповідно до спеціалізації суб'єктів протидії злочинності, враховуючи покладені на них цілі та завдання, доцільно виділити:

1) неспеціалізованих суб'єктів протидії злочинності. Як відомо, у системі протидії (профілактики) злочинності виділяється три основні рівні функціонування – загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний [10, с. 159-161]. Неспеціалізовані суб'єкти протидії злочинності діють на всіх рівнях протидії злочинності. Функція протидії злочинності для них не є основою чи професійно обумовленою і виконується супутньо зі їхніми основними функціями або повноваженнями. До неспеціалізованих суб'єктів протидії злочинності слід, зокрема, віднести суб'єктів, що здійснюють загальносоціальний вплив на злочинність. До останніх, передусім, відносять державні і недержавні заклади, установи і організації, що функціонують у соціально-культурній та економічній сферах, діяльність яких спрямована на усунення, послаблення та нейтралізацію процесів і явищ, які детермінують злочинність. Крім того, до неспеціалізованих суб'єктів слід віднести й діяльність громадян, які за власною ініціативою і в межах наданих законом повноважень реалізують функції щодо протидії злочинності в найбільш широкому розумінні такої діяльності. Діяльність неспеціалізованих суб'єктів реалізує та всебічно сприяє виконанню функцій протидії злочинності, забезпечує гнучкість усієї системи, надає додаткові імпульси для її розвитку і самокорегування діяльності;

2) спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності. До них слід віднести державні органи, а також різноманітні державні та недержавні установи і організації, основна функціональна ознака яких пов'язана з протидією злочинності. До спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності насамперед слід віднести правоохоронні органи та органи кримінальної юстиції, а також організації, основною функцією яких є здійснення цілеспрямованого впливу на злочинність та її прояви. Так, до останніх можна віднести правозахисні організації, громадські організації з охорони громадського порядку і державного кордону, загони з охорони громадського порядку, створені органами

місцевого самоврядування, тощо. Вони також діють на всіх рівнях системи протидії злочинності, складаючи її стрижень, що забезпечує виконання стратегічних цілей протидії злочинності, стійкість всієї системи та прогнозованість її функціонування. У той же час слід відзначити, що закладений в основу системи протидії злочинності принцип подвійного підпорядкування, коли суб'єкти протидії злочинності одночасно знають управлінського впливу як з боку відповідних координаційних органів у системі протидії злочинності (наприклад, РНБО, місцевих державних адміністрацій), так і з боку своїх відомств, центральних апаратів, обумовлює певну дисфункцію в роботі спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності, оскільки часто їх пріоритети й поставлені завдання не збігаються. Як цілком влучно зауважує О. М. Литвинов, у найбільшому обсязі це проявляється на рівні конкуренції рішень органів влади та відомчих директив, наказів, вказівок і розпоряджень. Звідси впливає необхідність постійного узгодження діяльності всіх суб'єктів протидії злочинності на основі ретельно організованої взаємодії, що виключає і дублювання, і суперечність [11, с. 572].

За масштабом функціонування суб'єктів протидії злочинності можна поділити на:

1) суб'єктів протидії злочинності, що здійснюють свої функції на загальнодержавному рівні;

2) суб'єктів протидії злочинності, що здійснюють свої функції в межах окремого регіону/місцевості;

3) суб'єктів протидії злочинності, що здійснюють свої функції в межах певного підприємства, установи або організації, щодо певної групи людей або колективу;

4) суб'єктів протидії злочинності, що здійснюють свою діяльність щодо конкретного індивіду або певного кримінально протиправного прояву.

За режимом або періодичністю здійснюваної діяльності у сфері протидії злочинності слід визначити:

1) суб'єктів, що здійснюють протидію злочинності системно, постійно й безперервно. До цих суб'єктів слід насамперед віднести правоохоронні органи, діяльність

яких відповідно до правових та організаційних основ їх діяльності здійснюється на постійній основі. Так, наприклад, у ст. 12 Закону України «Про Національну поліцію», яка має назву «Безперервність», встановлено: «Поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського. 2. Поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань з посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня» [12]. Вимога постійної оперативної готовності та невпинності діяльності щодо низки ключових правоохоронних органів і агенцій обумовлена необхідністю ефективного функціонування системи протидії злочинності та припинення кримінально протиправних проявів у будь-який час, що є основою суспільної стабільності та забезпечення громадської безпеки і правопорядку в країні;

2) суб'єктів, що здійснюють протидію злочинності періодично. При цьому така діяльність може здійснюватися відповідно до затвердженого графіку чи плану або реалізовуватися у зв'язку з виникненням специфічних подій, що потребують здійснення функцій протидії злочинності. Так, зокрема, заклади освіти відповідно до затвердженого графіку здійснюють профілактичні бесіди щодо додержання правил дорожнього руху, булінгу, інформаційної безпеки в мережі Інтернет; у той же час виникнення ситуацій, що підвищують ризик здійснення певних видів кримінально протиправної діяльності може вимагати посилення профілактичних зусиль у цій сфері.

3) суб'єктів, що здійснюють протидію злочинності разово або епізодично. До таких суб'єктів відноситься діяльність неспеціалізованих суб'єктів протидії злочинності, виконання функцій протидії злочинності, щодо яких обумовлено певною криміногенною ситуацією або ж їх ініціативною діяльністю, яка не має планового або періодичного характеру. До суб'єктів, що здійснюють протидію злочинності епізодично,

можна віднести проведення разових акцій щодо усунення криміногенних факторів, підвищення резистентності соціуму до кримінально протиправних проявів, загальнокультурного рівня населення тощо. У той же час врахування можливостей і потенціалу нерегулярних суб'єктів протидії злочинності під час реалізації різноманітних заходів протидії злочинності є суттєвим важелем підвищення ефективності діяльності постійних суб'єктів протидії злочинності та залучення широкого загалу на виконання завдань протидії злочинності.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Представлені критерії класифікації суб'єктів протидії злочинності, звичайно, не є вичерпними. У той же час вважаємо, що здійснення поділу суб'єктів протидії злочинності саме за заявленими критеріями формує методологічну основу до розгляду статусу і функціональних ознак суб'єктів протидії злочинності. На нашу думку, класифікація суб'єктів протидії злочинності має обов'язково враховуватися при внесенні змін до чинних нормативно-правових актів, що визначають діяльність суб'єктів протидії злочинності, з метою удосконалення окремих напрямів функціонування системи протидії злочинності та взаємодії її окремих складових. Подальшого дослідження потребують питання адаптації та удосконалення функціонування системи протидії злочинності в умовах гібридних кримінально-правових загроз.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. К. 2005. 1728 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. К. 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Форос Г. В. Суб'єкти діяльності щодо попередження злочинів та протидії злочинності. *Правова держава*. 2012. № 14. С. 179-184.
4. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противо-

действие: монографія. Харьков: Основа, 2003. 368 с.

5. Криминология: Учебник/Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. М., 1997. 512 с.

6. Криминологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б. М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 440 с.

7. Криминологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Чернеї, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф.В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац.акад. внутр. справ, 2020. 612 с.

8. Кобец П. Н. О субъектах предупреждения преступности. Международный научный журнал «Символ науки». 2015, №9. С. 107-108.

9. Василевич В. В. Криминологічна політика України [Текст] : монографія / В. Василевич. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 434 с.

10. Криминологія. Академічний курс / Кол. авторів ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.

11. Литвинов О. М. Суб'єкти протидії злочинності (ознаки). Велика українська криминологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова),- О. М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 570-572.

12. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 р № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 01.07.2021).

SUMMARY

The article provides scientific and methodological analysis of the approaches to the classification of the crime combating subjects. It indicates that in the works of the national and foreign criminologists of the second half of the XX century - the beginning of the XXI century there is a lack of consolidated position on defining specific activity aimed at the decrease of the pressure produced by criminogenic factors and negative impact of crime. The author chooses the term "subjects of crime combating" to carrying out scientific and methodological analysis and works out his own definition of the term. It has been determined that the correct characteristic of the constituent elements of the crime combating system and defining their conformity of the set of specific tasks should be referred as an essential methodological basis for criminological research. Emphasis is placed on the fact that classification of the subjects of crime combating provides more transparent understanding the role and specifics of functioning of a separate crime combating subjects, which in turn facilitate managing crime combating authorities in carrying out comprehensive anti-crime planning, avoid duplication of functions or powers, provide a proper level of intercommunication in solving common problems of combating crime. The article defines the degree of scientific elaboration of the issue of classification of combating crime subjects. On the bases of this, the author elaborates his own approach to the issue. The main criteria for classification of combating crime subjects are determined as following: 1) functional feature; 2) specialization; 3) the scale of operation; 4) frequency (mode) of activities. Based on the defined criteria, the classification of combating crime subjects was carried out. The article defined that the classification of combating crime subjects according to the stated criteria forms a methodological basis for considering the status and functional characteristics of combating crime subjects and should be considered in providing amendments to current normative-legal acts regulating activity of combating crime subjects.

Key words: crime combating, subject of crime combating, the system of crime combating subjects, classification.

СТАН ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

ШУГАЛО Алоїза Ярославівна - аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
DOI 10.32782/NP.2022.1.17

На виконання вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210) до національного законодавства були внесені суттєві зміни. У результаті цих змін Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 126-1 «Домашнє насильство». Поява якісно нової статті одразу викликало жвавий інтерес з боку наукової спільноти, результатом якого стала низка публікацій. Аналіз цих публікацій дозволяє зробити висновок про наявність ряду проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 126-1 Кримінального кодексу України.

Введення до Кримінального кодексу України (КК України) ст. 126-1 потребує її ґрунтовного наукового осмислення, оскільки діяння, які описані у цій нормі, охоплюються суміжними із нею статтями закону про кримінальну відповідальність. Констатовано, що окремі аспекти є взагалі недослідженими, а позиції авторів щодо окресленого питання – суперечливими. Завдяки відповідному вивченню частину досі не висвітлених питань піддано аналізу, щодо вирішення спірних – наведено додаткові аргументи.

Ключові слова: домашнє насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, економічне насильство.

Постановка проблеми

На підставі ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою ре-

лізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. КК України було доповнено статтею, яка встановлює кримінально-правову заборону домашнього насильства (ст.126-1), а також запропоновано ввести обмежувальні заходи щодо осіб, які вчинили домашнє насильство (ст.91-1). У Пояснювальній записці до проекту цього закону вказується, що за останні три десятиліття домашнє насильство привертає підвищену увагу з боку міжнародної спільноти, що знаходить своє відображення у міжнародному праві. А тому введення запропонованих змін дозволить запровадити додаткові заходи, спрямовані на створення запобіжних, захисних та каральних кримінально-правових механізмів боротьби з домашнім насильством, чим буде забезпечено відповідність законодавства України сучасним європейським стандартам у цій сфері та нагальним потребам українського суспільства.

Втім, такі нововведення були сприйняті неоднозначно. Так, В.В.Голіна звертає увагу на те, що сам факт криміналізації домашнього насильства в Україні заслуговує позитивної оцінки, незважаючи на певні застереження щодо відповідності такої криміналізації вимогам законодавчої і юридичної техніки [1, с.45]. Натомість, С.Г. Киренко вважає, що наявність норми про домашнє насильство у КК Украї-

ни дублює положення інших статей, що ускладнює адекватну кримінально-правову оцінку вчиненого діяння [2, с.50]. Розвиваючи цю думку, А.А. Вознюк пише, що відповідна кримінально-правова норма породжує більше запитань, аніж відповідей, оскільки фізичне, психологічне або економічне насильство охоплює цілу низку кримінальних протиправних діянь, які криміналізовані в інших складах кримінальних правопорушень. З огляду на це вчений не заперечує можливості виключення норми про домашнє насильство з КК України [3, с.9]. Дещо схожу позицію займає І.З. Сень, вважаючи, що поняття домашнього насильства є комплексним явищем, окремі найбільш суспільно небезпечні прояви якого вже криміналізовані законодавцем. З огляду на це відстоює позицію щодо необхідності виключення з КК України зазначеної норми та натомість передбачення як кваліфікуючої ознаки у ст.121, 122, 125, 126, 127, 146 КК України вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває у сімейних або близьких відносинах [4, с.141].

Не вступаючи у дискусію з приводу окресленого питання, все ж зауважимо, що правозастосовні органи стикаються з труднощами щодо кваліфікації проявів домашнього насильства, що, передусім, зумовлено наявністю законодавчих огріхів при конструюванні відповідної кримінально-правової норми. Адже не випадково якість закону вважається одним із елементів ефективного правозастосування. З огляду на це у науці звучать позиції щодо необхідності конкретизації форм об'єктивної сторони складу злочину «домашнє насильство» [3, с.10]. А тому нагальність наукового осмислення питань кримінальної відповідальності за домашнє насильство не викликає сумнівів, оскільки «без аналізу розвитку науки кримінального права не можна розвивати і рухати саму науку, а відповідно, вдосконалювати законодавство, виправляти недоліки правозастосовної практики» [5, с.46].

Аналіз останніх досліджень

Вивчені джерела можна поділити на так звані три групи. Перша група наукових досліджень охоплює праці авторів, які спеціалізуються в області психології, психіатрії, криминології, міжнародного права, адміністративного права та кримінального процесуального права, оскільки розгляд та вирішення питань кримінально-правової протидії домашньому насильству є можливим лише з позиції різних дисциплін. Такий висновок ґрунтується на тому, що домашнє насильство є, так би мовити, комплексною проблемою, для запобігання та протидії якій існує необхідність в об'єднанні зусиль чи не всіх соціальних інституцій. А тому розгляд окресленої проблематики необхідно здійснювати на засадах міждисциплінарного підходу. Мова йде, зокрема, про праці Ю.М. Антоняна, М.Т. Гаврильціва, А.О. Галая, Б.В. Головкина, К.А. Гурковської, К.М. Данченка, О.Ю. Дроздова, О.М. Ігнатова, Д.І. Йосифович, О.В. Казновецької, О.В. Ковальової, Ю.В. Кузьменка, Л.М. Легенької, Г.Ю.Лук'янової, С.В. Родіна та інших. Цінність їхніх робіт зумовлена тим, що в них вивчаються феномен насильства щодо жінок у соціально-психологічному вимірі, види його вчинення в сім'ї, особливості протидії насильству та криминологічного забезпечення охорони особи від домашнього насильства тощо.

Не можна також не згадати про криминологічні доробки А.Б. Благі, у яких авторка проаналізувала криминологічний вимір, детермінацію та запобігання насильства в сім'ї, здійснила криминологічний аналіз особи сімейного кривдника та надала криминологічну характеристику злочинних проявів насильства в сім'ї. Вартим уваги є дослідження М.Г. Кузнєцова, праця якого присвячена криминологічній характеристиці домашнього насильства та заходам його запобігання в Україні. У дослідженні О.М. Гуміна розглянуто основні теоретико-прикладні аспекти кримінальної насильницької поведінки особи, виокремлено ознаки кримінально-правового та криминологічного поняття насильства, а також здійснено класифікацію його видів.

Питанням кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони особи від насильства приділена увага у праці О.М. Храмцова. Окремі питання протидії насильству також розглядаються у межах нових галузей знань, зокрема, агресіології (теорії агресії).

Слід також вказати на праці Г.О. Горбової та О.Д. Коломоєць, у яких проаналізовано адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї. Адміністративно-правовому забезпеченню діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї щодо дітей присвячене дослідження О.М. Ткаленка.

Проблематика домашнього насильства також висвітлена у працях з кримінального процесуального права (Р.Ф. Кифлюк (Особливості розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних з насильством у сім'ї, 2020 р.), Т.В.Іщенко (Розслідування домашнього насильства, 2021 р.).

Друга група наукових досліджень присвячена питанням протидії насильству як способу вчинення окремих видів кримінальних правопорушень. Мова йде про праці Н.В. Довгань-Бочкової, О.А. Вакулук, В.К. Грищука, І.І. Гуні, О.М. Ігнатова, М.В. Карпюк, В.О. Навроцького, Т.М.Хомича, О.М. Храмцова та інших. Не можна оминати увагою дисертаційне дослідження Л.А. Наконечної, у якому авторка розглянула насильство як наскрізне кримінально-правове поняття, розкрила його зміст та обсяг, вивчила питання кваліфікації кримінальних правопорушень, ознакою складів яких є насильство [6]. Аналізу поняття психічного насильства у кримінальному праві України присвячена праця О.Л. Гуртовенка, у якій здійснено класифікацію видів кримінального насильницького психічного впливу за елементами структури особистості потерпілого, класифікацію видів психічного насильства за видами психічної шкоди [7]. Варто також згадати дослідження Л.І. Скrekлі, у якому розкрито жорстокість як наскрізне кримінально-правове поняття. За твердженням

цієї авторки, усі злочини, ознакою складів яких є жорстокість, є насильницькими, а тому «насильство» та «жорстокість» є взаємопов'язаними, оскільки друге поняття походить від першого, втім жорстокість за ступенем суспільної небезпеки є більш небезпечною [8, с.30].

Врешті третя група теоретичних розробок безпосередньо присвячена питанням кримінальної відповідальності за домашнє насильство. І.О. Бандурка, О.Біловол, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Ю.С. Кіцул, Т.М.Малиновська, В.С. Мельянков, О.І. Степаненко, М.І. Хавронюк та інші.

Постановка завдання

Метою цієї статті є визначення стану теоретичного дослідження питань кримінальної відповідальності за домашнє насильство.

Виклад основного матеріалу

Аналіз стану теоретичного дослідження питань кримінальної відповідальності за домашнє насильство передбачає виокремлення в окремі групи наступних питань: щодо яких не спостерігається дискусій (є загально визнаними); які неоднозначно висвітлені у теорії кримінального права (є дискусійними); які є невирішеними чи малодослідженими.

Так, до питань, які знайшли єдине бачення, належать такі. По-перше, поняття «насильство» визнається одним із наскрізних та, водночас, оцінних понять. По-друге, усталеною є теза, що діяння, які утворюють фізичне насильство у складі злочину, передбаченого ст.126-1 КК України, повністю охоплюються іншими складами кримінальних правопорушень. По-третє, не викликає заперечень той факт, що домашнє насильство може вчинятися у формі як активних дій, так і бездіяльності. По-четверте, «систематичність», як ознака домашнього насильства, характеризується науковцями як вчинення трьох і більше актів насильства. По-п'яте, вчені погоджуються, що потерпілим від домашнього насильства може бути один із подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, з якою винний перебуває (перебував)

у сімейних або близьких відносинах (малолітній, неповнолітній чи повнолітній). Пошосте, єдиними є підходи, що суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину характеризується умисною формою вини, щоправда, одні автори вважають, що має місце лише прямий умисел [9, с.106], натомість, інші – як прямий, так і непрямий [10, с.78].

Більш значущими для теорії кримінального права є питання, щодо яких спостерігаються дискусії, оскільки вони поживають науковий інтерес та водночас несуть загрозу виникнення правозастосовних труднощів. Зокрема, не знайшло єдиного бачення питання щодо об'єкта складу злочину «домашнє насильство», а саме: здоров'я людини [11, с.201; 12, с.86], фізичне чи психологічне здоров'я [3, с.8], здоров'я людини і нормальний психологічний стан особи [10, с.68; 13, с.382].

Дискусійним залишається питання щодо визначення обсягу поняття фізичного насильства. З цього приводу можна виокремити три підходи. Так, представники першого пропонують відносити лише ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання [3, с.10]. Натомість, представники другого стверджують, що окрім вищевказаних дій до фізичного насильства також відносяться заподіяння удару, побоїв, мордування, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, жорстоке поводження, незаконне позбавлення волі та інші подібні діяння насильницького характеру, якщо їх вчинено систематично [10, с.71]. Зрештою, представники третього підходу схиляються до думки, що до фізичного насильства необхідно відносити побої, мордування та легкі тілесні ушкодження, а спричинення середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень повинно отримати кримінально-правову оцінку за сукупністю злочинів [14, с.90; 15, с.46; 16, с.49-50].

Неоднозначно вирішується питання щодо окремих різновидів психологічного насильства, а саме: чи включає лише словесні образи [17, с.216], чи також може бути таким, що полягає у невербальних образах [13, с.383].

Цікавими є висловлені у теорії кримінального права позиції окремих авторів з приводу досліджуваної проблеми. Зокрема, М.І. Панов та В.В. Гальцова вважають, що поняття «домашнє насильство» орієнтує, скоріш за все, на місце вчинення злочину – дім чи домашні умови, тоді як «сімейне насильство» може бути вчинене за їх межами. При цьому головним є те, що насильство вчиняється членом сім'ї щодо подружжя, батьків, дітей та інших осіб [18, с.24]. Своєю чергою, А.А. Вознюк звертає увагу на те, що відповідна кримінально-правова норма породжує більше проблем, ніж вирішує, оскільки, по-перше, є не чітко визначена диспозиція, яку можна тлумачити по-різному; по-друге, ст.126-1 КК України не охоплює переважну більшість випадків домашнього насильства, яке криміналізоване в інших статтях закону; по-третє, для визначення злочину домашнім насильством необхідно, щоб відповідні дії вчинялися систематично, що не дає можливість цій кримінально-правовій нормі ефективно виконувати функцію запобігання цим посяганням [3, с.9]. Лише Н.Довгань-Бочкова зауважує, що насильство, як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст.126-1 КК України, повинно за змістом збігатися з поняттям насильства, що є ознакою об'єктивної сторони інших складів кримінальних правопорушень. Вказівка на те, що таке насильство є «домашнім», уточнює особу потерпілого, однак за жодних умов не може міняти змісту поняття загального насильства, яке застосовує законодавець [19, с.195].

Необхідно також виокремити питання, які є недослідженими чи такими, що зумовлюють потребу у більш ретельній розробці, зокрема щодо:

- співвідношення поняття психічного та психологічного насильства;
- питання доцільності поділу домашнього насильства на фізичне, психологічне та економічне;
- випадків кваліфікації домашнього насильства за сукупністю кримінальних правопорушень;
- розмежування аналізованого складу злочину із суміжними посяганнями та

кримінальними правопорушеннями, передбаченими конкуруючими нормами;

- виокремлення розмежувальних ознак домашнього насильства як злочину та домашнього насильства як адміністративного правопорушення;

- призначення покарання за домашнє насильство.

Висновки

Отож, аналіз наукових праць засвідчує, що питання кримінальної відповідальності за домашнє насильство є недостатньо чи неоднозначно висвітленими у теорії кримінального права, що загострює необхідність вивчення цієї проблематики. З огляду на це першочергового розгляду потребують питання щодо об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину «домашнє насильство», розмежування аналізованого складу злочину із суміжними посяганнями та кримінальними правопорушеннями, передбаченими конкуруючими нормами, а відтак виведення положень, які б могли слугувати формуванню єдиної правозастосовної практики в цій частині та удосконаленню КК України.

Література

1. Голіна В.В. Деякі зауваження і пропозиції щодо концептуальних засад нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. – Харків : Право, 2019. С.42-47

2. Киренко С. Проблеми кримінально-правової охорони особи в Україні. *Слово Національної школи суддів України*. 2020.- № 2 (31). С. 55. С.50–57

3. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права*. 2019. № 55 (2). С. 6–14.

4. Сень І. З. Спеціальні норми у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 280 с.

5. Хиліук С. В. Наука кримінального права України (Особлива частина): характерні риси та перспективи розвитку. *Життя і право*. 2005. № 3. С. 45–50.

6. Наконечна Л.І. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття: дис. канд. юрид. наук. Спец. – 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2016. 210 с.

7. Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : дис... канд. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 231 с.

8. Скрекля Л.І. Жорстокість як наскрізне кримінально-правове поняття: дис. канд. юрид. наук. Спец. – 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2014. 232 с.

9. Бондаренко О.С. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство в Україні. *Правові горизонти. Legal horizons*. 2019. С.102-107

10. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2019. 288 с.

11. Іващенко В.О. Домашнє насильство: аналіз складу злочину. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхих вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 200–203

12. Тараніченко Ю.І., Зінченко І.О. Домашнє насильство: аналіз складу злочину за ст.126-1 Кримінального кодексу України. *Реформування правової системи держави*. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26-27 червня 2020 р.). – Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 2020. С.86-88

13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.

14. Книженко О. До питання кримінальної відповідальності за домашнє насильство. *Новели законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству*: матеріали міжнародного кру-

глого столу (Київ, 27 вересня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 90–92

15. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ : АртЕк, 2015. 380 с.

16. Книженко О. Домашнє насильство: проблеми кваліфікації. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 45–52.

17. Біловол О. Психологічне насильство як вид домашнього насильства. *Підприємництво, господарство і право*. №1. 2021. С.215-221.

18. Панов М.І., Гальцова В.В. Проблеми кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї. *Юридична Україна*. 2019.- № 3. С. 19–28.

19. Довгань-Бочкова Н. Домашнє насильство: аналіз об'єктивної сторони складу злочину. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2018. Вип. 66. С. 187–197.

SUMMARY

Substantial changes have been made to the requirements of the Council of Europe Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence (CETS No. 210), the national legislation has been substantially amended. As a result of these changes, the Criminal Code of Ukraine has been supplemented by Article 126-1 "Domestic Violence". The appearance of a qualitatively new article immediately aroused great interest from the scientific community, which resulted in a number of publications. An analysis of these publications leads to the conclusion that there are a number of problematic issues related to the interpretation of the crime under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine. Introduction to the Criminal Code of Ukraine, Article 126-1, requires its in-depth scientific comprehension, since the acts described in this provision are covered by other criminal liability law articles which are contiguous to it. The article explores the ways to improve legal mechanisms that counter and prevent domestic violence, taking into account specific traits of such offense. The article analyzes criminal liability for physical violence in Ukraine as one of the types of domestic violence. The article also states that the unsuccessful formulation of the disposition of domestic violence has not only led to different interpretations of the features of this crime in the legal literature but also contributed to different judicial practice of prosecuting perpetrators of physical violence as a form of domestic violence.

It has been stated that certain aspects had not been studied at all, and the authors' positions on the investigated issue were controversial or diverse. Due to the relevant analysis, some of the issues that are not illuminated have been analysed, the additional arguments have been given to resolve the controversial issues.

Key words: domestic violence, physical violence, psychological violence, economic violence.

СУЧАСНИЙ СТАН ВЧИНЕННЯ ШАХРАЙСТВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ (АНАЛІТИЧНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

ЧАЙКА Ірина Миколаївна - аспірантка кафедри кримінального права та кримінології Донецького державного університету внутрішніх справ

УДК 343.985 : 343.53

DOI 10.32782/NP.2022.1.18

У науковій статті здійснено аналітичну презентацію результатів емпіричного дослідження сучасного стану вчинення шахрайств в Одеській області. Відмічається, що Одеська область має свою специфіку стану та динаміки вчинення шахрайств, однак їм властиві і загальнонаціональні тенденції. Зменшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень за фактами шахрайських дій в Одеській області стало можливим внаслідок проведення постійної профілактичної роботи поліції з населенням, впровадженню принципу відкритості поліції перед суспільством та громадою.

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень усі кримінальні правопорушення, пов'язані із вчиненням шахрайських дій, було умовно поділено на п'ять категорій. Перша – кримінальні правопорушення за фактами зловживання злочинцями довірою літніх людей, внаслідок чого вони заволодівали їх гроши-ма (ювелірними виробами) під приводом обміну старих купюр на нові, відведенням «порчі» та інших чаклунств. Друга – здійснення неправдивих телефонних дзвінків потерпілим з приводу нещасного випадку, тяжкої хвороби та інших подій з їх близькими (в окремих випадках зловмисники ведуть діалог від імені близького) з метою термінового пересилання значних сум коштів для вирішення вигаданих проблем. Третя – побутове шахрайство. Четверта – вчинення шахрайських дій у фінансовій сфері та сфері землеустрою. П'ята – шахрайські дії в мережі Інтернет та пов'язані із банківськими рахунками громадян.

Відмічається, що структура кримінальних правопорушень за фактами шахрайств може

змінюватися під впливом певних подій, соціально-економічних, політичних та інших факторів, або навіть викликів. Зазначене твердження обґрунтовується на прикладі поширення коронавірусної інфекції COVID-19 та процедурах закупівлі оттових партій медичних масок та антисептичних засобів за допомогою мережі Інтернет.

Ключові слова: шахрайство, кримінологія, регіон, Одеська область, стан, динаміка.

Шахрайство для багатьох кримінально-правових систем (у тому числі й для української) є традиційним видом кримінального правопорушення проти власності. Як зазначають фахівці, «збитки, завдані такими злочинами, обчислюються десятками та сотнями тисяч гривень. З огляду на тенденцію до збільшення кількості розкрадань, здійснених шляхом шахрайства, можна стверджувати, що боротьба з такими протиправними діями є одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів» [1, с. 185]. Безумовно, шахрайство є кримінальним правопорушенням проти власності, яке ставить під загрозу не тільки власність окремих осіб, але й функціонування економічної системи нашої держави.

Маємо відмітити, що у 2021 році в Україні було обліковано 23847 шахрайств, 9406 особам повідомлено про підозру за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 190 КК України [2]. Слід зазначити, що шахрайство є одним з найрозповсюдженіших майнових кримінальних правопорушень. Ми переконані, що регіональний підхід до пізнання шахрайства

надасть можливість виявити більш конкретні тенденції їх вчинення, розробити заходи запобігання як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні. Тому серед усіх регіонів країни ми обрали Одеську область. У загальній статистиці Одеська область займає приблизно 6-те або 5-те місце за показником реєстрації вчинення кримінальних правопорушень (приблизно 4000 шахрайств на рік) [3]. Випереджають її м. Київ, Київська, Дніпропетровська та Харківська область. За своїм географічним розташуванням, динамікою соціально-економічного розвитку, культурними традиціями зазначений регіон представляє неабиякий інтерес для проведення кримінологічного дослідження.

Тому **метою цієї статті** є аналітична презентація результатів емпіричного дослідження сучасного стану вчинення шахрайств в Одеській області.

Слід зазначити, що матеріали, викладені у статті, мають більш аналітичний або звітний характер. Це пов'язано із тим, що під час узагальнення було опрацьовано великий масив матеріалу. Тому такий виклад матеріалу вважаємо найбільш доцільним.

Нами було здійснено аналіз облікових територіальними підрозділами ГУНП в Одеській області протягом 2016-2021 років кримінальних правопорушень за фактами шахрайств. За результатами встановлено не досить чітко виражену тенденцію до зменшення кількості зареєстрованих злочинів вказаної категорії. Так, у 2016 році обліковано 1873 такі кримінальні правопорушення, у 2017 – 1932, у 2018 – 1310, у 2019 – 1347, у 2020 – 1295 та у 2021 – 999. При цьому, неможливо стверджувати про досягнення позитивних результатів роботи по профілактиці шахрайств шляхом штучного зниження їх кількості внаслідок закриття кримінальних правопорушень у відповідності до ст. 284 КК України. Це, в першу чергу, підтверджується зниженням кількості закритих кримінальних правопорушень, з 5244 у 2016 році до 3440 у минулому. Натомість, слід зауважити, що зменшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень за фактами шахрайських дій стало можливим внаслідок проведення постійної профілактичної роботи поліції з населенням, впровадженню принципу відкритості поліції перед суспільством та громадою.

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень усі кримінальні правопорушення, пов'язані із вчиненням шахрайських дій нами було умовно поділено на декілька категорії.

Перша – кримінальні правопорушення за фактами зловживання злочинцями довірою літніх людей, внаслідок чого вони заволодівали їх грошима (ювелірними виробами) під приводом обміну старих купюр на нові, відведенням «порчі» та інших чаклунств.

Як характерний приклад, 06.01.2021 о 16:54 год. до відділу поліції № 2 (Приморський) ОРУП-№ 1 ГУНП надійшло повідомлення зі служби 102 від Діхтярьова М.В. про те, що цього ж дня о 13:54 год. за адресою: м. Одеса, Приморський район, вулиця Катерининська, буд.70, кв.7 до матері заявника (у віці 84 років) прийшла невідома молода жінка слов'янської зовнішності, яка начебто перебуває у стані вагітності, і обманним чином заволоділа коштами у розмірі 22500 грн. Навзаєм надала потерпілій якусь біжутерію. За вказаним фактом 07.01.2021 відомості внесено до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України.

Друга – здійснення неправдивих телефонних дзвінків потерпілим з приводу нещасного випадку, тяжкої хвороби та інших подій з їх близькими (в окремих випадках зловмисники ведуть діалог від імені близького) з метою термінового пересилання значних сум коштів для вирішення вигаданих проблем. Як правило, дзвінки надходять у нічний час доби, коли потерпілий не може миттєво правильно, реагувати та дезорієнтований.

Так, 13.05.2021 о 14:02 год. до відділу поліції № 3 (Суворовський) ОРУП № 1 ГУНП надійшло повідомлення зі служби 102 від гр-ки Кіртоки А.В., 1939 р.н. про те, що 13.05.2021 о 13:02 год. до заявниці зателефонувала жінка, представилась її донькою та повідомила, що знаходиться в хірургічній клініці, у зв'язку з чим їй потрібні гроші, за якими приїде водій. Також з цього ж приводу гр-ці Кіртоці А.В. телефонував чоловік, який представився лікарем. Після чого Кіртока А.В. на порозі своєї квартири за адресою м. Одеса, проспект Добровольського, 151/1, кв. 203 під приводом лікування доньки віддала невстановленому злочинцю грошові кошти у сумі 1000 доларів США та 8000 грн.

За вказаним фактом 13.05.2021 відомості внесено до ЄРДР за ознаками кримінального пра-

вотопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України.

Третя – так би мовити, побутове шахрайство. Такі злочини пов'язані із заволодінням злочинцями грошовими коштами чи майном потерпілих при наданні завідомо неправдивих обіцянок про надання послуг, здійснення робіт, придбанні товару тощо.

Як приклад, 15.09.2021 о 17:09 год. до Роздільнянського РВП ГУНП надійшло повідомлення зі служби 102 від гр-на Лучнікова І.І., мешк. Роздільнянський район, с. Кучурган, про те, що мало-знайомий чоловік на ім'я Володимир, шляхом зловживання довірою, біля місяці тому заволодів його грошовими коштами в сумі 87 тис. грн. на покупку кондиціонерів та до теперішнього часу не виходить на зв'язок та не повертає кошти.

За вказаним фактом 16.09.2021 відомості внесено до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України.

Четверта – вчинення шахрайських дій у фінансовій сфері та сфері землустрою. У більшості випадків такі злочини пов'язані також із підготовкою фіктивної документації, внесення несанкціонованих виправлень до документів, їх піддробкою тощо. Внаслідок цього, до ЄРДР, окрім кримінальних правопорушень за ст. 190 КК України, також вноситься інформація за ст. 358 КК України.

Так, 07.07.2021 о 12:05 год. до чергової частини УОАЗОР ГУНП надійшов рапорт слідчого СУ ГУНП Алексеєнко А. про те, що під час досудового розслідування кримінального провадження № 42020160000000835 від 13.10.2020 було встановлено, що 23.03.2020 Мусієнко Лариса Олексіївна, за попередньою змовою з нестановленими на цей час досудовим розслідуванням особами, шляхом обману, використовуючи підроблене рішення № 10 сесії 23-го скликання Таїровської селищної ради Овідіопольського району Одеської області від 21.10.1999 «Про безкоштовну передачу в приватну власність Мусієнко Ларисі Олексіївні раніше наданої в постійне користування земельної ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель» заволоділа земельною ділянкою площею 0,10 га, розташованою за адресою: Одеська область, Овідіопольський район, с. Лиманка (Мізікевича), ж/м «Чорноморка-2», що є комунальною власністю Таїровської селищної ради Овідіопольського району Одеської області на підставі ст. 83 Земельного кодексу України.

За вказаним фактом 07.07.2021 відомості внесено до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 190 КК України.

П'ята – шахрайські дії в мережі Інтернет та пов'язані із банківськими рахунками громадян. Як правило, злочинна схема доволі банальна: покупець в інтернет-магазинах (при ознайомленні з оголошеннями, через соціальні мережі) здійснює придбання того чи іншого товару за передоплатою, але замовлений товар йому не надсилається. Можливі й інші варіанти протиправних таких протиправних дій (надсилання товару невідповідної кількості чи якості та інш.).

В інших випадках на мобільні телефони потерпілих надходять дзвінки невідомих зловмисників, які, представляючись працівниками банків, під приводом службової необхідності отримують інформацію про реквізити банківських карт, після чого кошти з них знімаються. При цьому, у багатьох випадках слід зазначити характерну особливість – не володіючи інформацією про таке, який саме банк обслуговує клієнта, зловмисники починають спілкування з фраз «шановний клієнте, ваш банківський рахунок заблоковано чи потребує оновлення, надаємо пропозицію збільшення ліміту кредитної лінії тощо» [4], не говорячи назву банку, від імені якого вони звертаються.

Як приклад, 09.06.2021 р. до чергової частини відділу поліції № 5 (Шевченківський) Одеського районного управління поліції № 1 ГУНП в Одеській області із заявою звернулася гр. Корса Ірина Борисівна, 07.01.1965 р.н., у якій вона просить прийняти міри правового характеру до нестановленої особи, яка 08.06.2021 р. біля 17:00 год., шахрайським шляхом, під виглядом працівника банку, заволоділа грошовими коштами з 2 банківських карток «Приватбанк» у розмірі 19400 гривень.

За вказаним фактом 10.06.2021 відомості внесено до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України.

При цьому, слід зазначити, що останнім часом злочинці для реалізації своїх протиправних намірів постійно вдосконалюють уже напрацьовані злочинні схеми. Так, останнім часом усе частіше обліковуються кримінальні правопорушення, де заявник також повідомляє, що раз чи декілька разів уже переводив кошти на банківські рахунки продавця (як правило, у невеликих обсягах) та отримував

замовлений товар належної якості та по обговореній ціні. Після проведення таких операцій, покупець, повіривши в порядність продавця, уже замовляв товар на значну суму, але після переводу коштів зв'язок з ним зникав.

Однак, структура кримінальних правопорушень за фактами шахрайств може змінюватися під впливом певних подій, соціально-економічних, політичних та інших факторів або навіть викликів.

Зокрема, з початку поширення коронавірусної інфекції COVID-19 весною 2020 року значного поширення набули кримінальні правопорушення, пов'язані із вчиненням шахрайських дій під час закупівлі оптових партій медичних масок та антисептичних засобів за допомогою мережі Інтернет [5]. Такі правопорушення вчинюються за стандартною схемою, коли довірливі громадяни на інтернет-ресурсах (у деяких випадках за допомогою мобільних додатків типу Viber) замовляють оптові партії медичних масок та розраховуються із замовниками по передоплаті, після чого зловмисники не надсилають замовлений товар на адресу, вказану покупцем. При цьому, середня сума замовлення складає близько 2000 грн.

Разом з цим, протягом другої половини грудня 2021 року набула поширеності злочинна схема, пов'язана із нібито наданням громадянам допомоги в отриманні 1000 грн., що надаються Урядом за проходження щеплення від COVID-19 [6]. У цих випадках невідомі телефонують на номери громадян, представляючись працівниками тих чи інших банківських установ та пропонують перевести вказані 1000 грн. з так званої «віртуальної» банківської картки на їх основну картку для виплат. Отримавши інформацію про необхідні банківські реквізити, злочинці знімають наявні кошти з банківських рахунків громадян.

Щодо встановлення осіб, причетних до вчинення шахрайств та повідомлення їм про підозру, слід вести мову про деяке підвищення ефективності цієї діяльності. Так, якщо в 2016 році із 1873 цих кримінальних правопорушень особам про підозру повідомлено за 425 та їх питома вага склала 22,7%, у 2017 році з 1932 злочинів про підозру повідомлено по 702 (36,3%), то в 2021 році – по 372 з 999, їх питома вага підвищилась до 37,2%. Винятком є період 2018-2019 років, коли питома вага ша-

райств, за якими особам повідомлено про підозру, знизилась до 29,3% та 24,5%, але в 2020 році підвищилась уже до 34,4%.

Фактично аналогічна ситуація відслідковується також із направленням кримінальних правопорушень до суду з обвинувальними актами (2016 – 587, 2017 – 624, 2018 – 422, 2019 – 385, 2020 – 502 та 2021 – 480). При цьому деяке зменшення показника кількості направлених до суду кримінальних проваджень за ст. 190 КК України у 2021 році (за абсолютними цифрами) обумовлено, відповідно, зменшенням кількості облікованих злочинів.

Проведеним аналізом кримінальних правопорушень вказаної категорії, за яким особам повідомлено про підозру встановлено, що мають місце факти вчинення однією особою значної кількості епізодів шахрайських дій, у деяких випадках більше 15-20 епізодів. У цих випадках злочинець діє по одній і тій же самій протиправній схемі. Як правило, додаткові злочинні епізоди виявляються слідчими вже під час розслідування перших кримінальних правопорушень, вчинених зловмисниками, після чого слідчі реєструються до ЄРДР уже нові інформації за ст. 190 КК України. У результаті таких дій на території того чи іншого територіального підрозділу поліції може стрімко збільшуватися кількість облікованих шахрайств.

Так, згідно з оперативними даними, протягом вересня 2021 року на території Ізмаїльського РВП обліковано 18 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 190 КК України, що в 2,6 р. більше, ніж у вересні 2020 року (7). На перший погляд, вказане свідчить про погіршення криміногенної обстановки у районі. Однак, вивченням фактів облікованих злочинів встановлено, що в 10 випадках ЄРДР порушувались за фактом незаконного заволодіння коштами гр-ки Булавицької Н.Г. шляхом зловживання довірою з боку громадянина Куликова О.П. у відповідності до рапортів слідчих та листів місцевої прокуратури. У ході досудового розслідування встановлено, що гр-н Куликов О.П., керуючись корисливим мотивом, неодноразово заволодів грошовими коштами потерпілої у сумі 300-3000 грн. з приводу купівлі зерна та надання інших послуг. Зловмиснику повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень та їх направлено з обвинувальними актами до суду.

Таким чином, слід зробити деякі висновки. Одеська область має свою специфіку ста-

ну та динаміки вчинення шахрайств, однак їм властиві і загальнонаціональні тенденції. Зменшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень за фактами шахрайських дій в Одеській області стало можливим внаслідок проведення постійної профілактичної роботи поліції з населенням, впровадження принципу відкритості поліції перед суспільством та громадою.

Усі кримінальні правопорушення, пов'язані із вчиненням шахрайських дій, можна поділити на п'ять категорій. Перша – кримінальні правопорушення за фактами зловживання злочинцями довірою літніх людей, внаслідок чого вони заволодівали їх грошима (ювелірними виробами) під приводом обміну старих купюр на нові, відведенням «порчі» та інших чаклунств. Друга – здійснення неправдивих телефонних дзвінків потерпілим з приводу нещасного випадку, тяжкої хвороби та інших подій з їх близькими (в окремих випадках зловмисники ведуть діалог від імені близького) з метою термінового пересилання значних сум коштів для вирішення вигаданих проблем. Третя – побутове шахрайство. Четверта – вчинення шахрайських дій у фінансовій сфері та сфері землеустрою. П'ята – шахрайські дії в мережі Інтернет та пов'язані із банківськими рахунками громадян.

Структура кримінальних правопорушень за фактами шахрайств може змінюватися під впливом певних подій, соціально-економічних, політичних та інших факторів або навіть викликів.

Література

1. Трач С. С. Деякі аспекти оперативнорозшукової профілактики шахрайств у сфері кредитних операцій банків. Актуальні питання виявлення, досудового розслідування та попередження корупційних правопорушень: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 24 квіт. 2015 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 185-187.

2. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за грудень 2021 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yakivchিনিli-kriminalni-pravoporushennya-2>

3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

SUMMARY

The scientific article provides an analytical presentation of the results of an empirical study of the current state of fraud in the Odessa region. It is noted that the Odessa region has its own specifics of the state and dynamics of fraud, but they are also characterized by national trends. Reduction of the number of registered criminal offenses on the facts of fraud in Odessa region became possible due to the constant preventive work of the police with the population, the introduction of the principle of openness of the police to society and the community.

According to the results of the study of the materials of criminal proceedings, all criminal offenses related to the commission of fraudulent acts were conditionally divided into five categories. The first is criminal offenses of criminal misconduct of elderly people, as a result of which they seized their money (jewelry) under the pretext of exchanging old banknotes for new ones, removing “damage” and other sorcery. The second is making false phone calls to victims about accidents, serious illnesses and other events with their relatives (in some cases, perpetrators have a dialogue on behalf of a relative) in order to urgently send large sums of money to solve imaginary problems. Third – household fraud. Fourth – committing fraud in the financial sector and land management. Fifth, fraudulent activities on the Internet and related to citizens' bank accounts.

It is noted that the structure of criminal offenses based on fraud may change under the influence of certain events, socio-economic, political and other factors, or even challenges. This statement is based on the example of the spread of coronavirus infection COVID-19 and procedures for purchasing wholesale batches of medical masks and antiseptics via the Internet.

Key words: fraud, criminology, region, Odessa region, state, dynamics.

4. Як уберегтися від мобільного шахрайства. URL: <https://minjust.gov.ua/m/yak-uberegtisya-vid-mobilnogo-shahraystva>

5. Кіберполіція викрила шахраїв, які видурили 3,5 млн грн на продажі масок та ліків. URL: https://zaxid.net/kiberpolitsiya_vikrila_shahrayiv_yaki_vidurili_35 mln_grn_na_prodazhi_masok_ta_likiv_n1501733

6. Шахраї виграли нову схему з 1000 грн за вакцинацію. URL: <https://finclub.net/ua/news/shahrai-vyhadaly-novu-skhemu-z-kovidnoiu-tysiacheiu.html>

УМОВИ ДІЙСНОСТІ ЕЛЕКТРОННОЇ ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ

ХАТНЮК Наталія Сергіївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права, Київський університет імені Бориса Грінченка,

ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0003-3064-7510>

ПОБІЯНСЬКА Неллі Борисівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватно-правових дисциплін, Університет сучасних знань

ORCID Id: <https://orcid.org/0000-0001-5872-9281>

ЛЕВИЦЬКА Анастасія Андріївна - студентка III курсу денної форми навчання Факультету права та міжнародних відносин, Київський університет імені Бориса Грінченка

DOI 10.32782/NP.2022.1.19

Стаття посвячена дослідженню законодавчих положень визначення електронної форми господарського договору та прикладних питань її використання в господарському обороті. Розкрито поняття електронної комерції, визначено характеристики електронної форми господарського договору, описано умови дійсності господарських договорів та роз'яснені ймовірні умови дійсності та основи недійсності господарського договору, укладеного в електронній формі. Авторами зосереджено увагу на законодавчих принципах та актуальності електронної форми договору в господарському обороті. В статті автори досліджують вітчизняну договірну практику застосування електронної форми договору в господарській діяльності та використовують позитивний досвід для визначення умов дійсності та основи недійсності електронного договору. Також проаналізовані проблеми застосування в договірній практиці електронної форми договору, електронних ключів, довірливих послуг та запропоновані шляхи їх вирішення.

Ключові слова: електронна комерція, електронні документи, електронна форма господарського договору, умови дійсності господарського договору, електронні ключі, довірливі послуги, сертифікати, умови дійсності електронної форми договору, основи недійсності договору.

Постановка наукової проблеми

Для полегшення товарообігу та оперативності надання послуг і виконання робіт у різних сферах господарської діяльності запроваджено електронну форму договірних відносин. Проте, електронна форма господарського договору залишається більш уразливою для його сторін, оскільки не достатня правова урегульованість, невизначеність умов дійсності такої форми договору дають підстави для зловживань контрагентами та визнання таких договорів недійсними. Таким чином, актуальність законодавчого визначення та досконала правова регламентація умов дійсності електронної форми господарського договору є фундаментом легітимності угоди та настання обумовлених сторонами правових наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивчення поняття електронної комерції, електронних документів, електронної форми господарського договору у господарському та цивільному праві було предметом дослідження таких науковців? як Борисова А.О., Мілаш В.С., Пилипенко С.С., Черкашин С.В., питаннями дійсності договору та правових підстав недійсності угоди займалися такі відомі науковці як Давидова І. В., Длугош О. І., Новицький І. Б., Кучер В. О., Потопальський С. С., Перова О. В., Рабінович Н. В., Романюк Я.М., Хатнюк Н.С., Хейфец Ф. С.

Проте, аналіз законодавчих положень, наукових праць та сучасних публікацій свідчить про те, що питання умов дійсності господарських договорів, укладених в електронній формі, є актуальним та малодослідженим і потребує глибших та більш ґрунтовних фахових досліджень із урахуванням практичного досвіду.

Метою публікації є аналіз правових засад визначення електронної форми господарського договору, прикладних питань її використання у господарському обороті, поняття електронної комерції та дослідження умов дійсності такої форми договору, а також виявлення проблем при застосуванні електронної форми договору у господарській діяльності та пропозиція шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Цивільне законодавство, переймаючи позитивний досвід інших країн та впроваджуючи свої інновації, поступово удосконалювалось та сформувало вітчизняне цивільне законодавство. Договірні відносини розвивались і покращувались як у частині правозастосування, так і в частині законодавчого регулювання. Суттєвий вплив на договірні відносини здійснюють інформаційно-комунікаційні технології та інновації у сфері господарської діяльності. Тепер звичні форми укладення договорів вимушено трансформуються під впливом нових технологій, тим самим забезпечуючи більш раціональні способи ведення суб'єктами своєї господарської діяльності [1]. Тому саме запровадження електронної форми договору стало інструментом для врегулювання договірних відносин, прискорення взаємовідносин між сторонами договору та спростило процедуру укладення господарських договорів.

Пункт 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію» визначає електронний договір як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі [2].

Положеннями ч. 1 ст. 205 ЦК України передбачено, що правочин може вчинятися в усній або в письмовій (електронній) формі. Згідно з ч. 1 ст. 207 ЦК України, правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку [3].

Також, згідно з ч. 2 ст. 639 ЦК України, якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, він вважається укладеним у письмовій формі [3]. Таким чином, законодавством передбачена можливість укладення договорів у спрощеному порядку через:

- ділову переписку – шляхом обміну документами, у тому числі електронними;
- у вигляді конклюдентних дій (прийняття замовлення до виконання).

При цьому договори, укладені зазначеними способами, вважаються такими, що вчинені у письмовій формі.

Укладення договору має місце, якщо зі змісту документів можливо встановити:

- виражений намір особи укласти конкретний договір та розуміння цією особою своїх зобов'язань у разі прийняття її пропозиції іншою особою;
- істотні умови майбутнього договору;
- адресата (адресатів) відповідної пропозиції;
- прийняття пропозиції на запропонованих умовах другою стороною або вчинення нею в межах строку для відповіді на оферту дій відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантаження товари, надала послуги, виконала роботи, сплатила відповідну суму грошей тощо) [3].

Пропонуємо більш детально розглянути кожен вищезазначену умову. Виражений намір зазвичай викладається у вигляді оферти та акцепту. Тобто з листування має бути зрозуміло пропозицію укладення

договору та прийняття цієї пропозиції. Це може бути лист на електронну пошту з вираженням наміру укласти договір, пропозиція у діловому листуванні або записаний телефонний дзвінок. Також важливо, щоб з листування були зрозумілі контактні особи, тобто переписка має здійснюватись або з корпоративних поштових адрес, або зі зазначенням відповідальної особи у самому тексті листа. І повинен бути акцепт, тобто прийняття цієї пропозиції.

Істотними умовами договору є домовленості щодо предмета (можуть також бути вимоги до якості), ціни, строку дії договору та інші умови, які визнаються істотними щодо певного виду контракту. Щодо істотних умов договору, то вони можуть бути надіслані файлом із проектом договору, де будуть прописані умови договору, сторони та інші важливі складові. Або ж може бути таке, що просто у діловому листуванні будуть обговорюватись умови та контрагенти йтимуть на компроміс. Важливо, щоб з цього листування можна було чітко встановити ці істотні умови.

Закон України «Про електронну комерцію» передбачає три шляхи прийняття пропозиції укласти договір. Перший спосіб – це надсилання повідомлення особі, яка надіслала оферту, підписану за допомогою електронного підпису або електронного цифрового підпису, відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис», за умови використання засобу електронного цифрового підпису всіма сторонами електронного правочину; електронного підпису одноразовим ідентифікатором або аналога власноручного підпису [5]. Другим способом є заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі, що підписується в тому ж порядку. Третім є вчинення дій, що вважаються прийняттям пропозиції укласти електронний договір, якщо зміст таких дій чітко роз'яснено в інформаційній системі, у якій розміщено таку пропозицію, і ці роз'яснення логічно пов'язані з нею [2].

Умови дійсності договору у господарській діяльності наділяють договір належною юридичною силою договір, у теорії

та практиці зустрічаються юридичні, які передбачені законодавством, і факультативні, які обумовлені практикою, умови дійсності угоди. Традиційно в юридичній літературі більшість авторів називає чотири умови дійсності угоди. До них належать умови щодо: 1) змісту угоди; 2) форми; 3) суб'єктного складу; 4) єдності волі та волевиявлення [6]. У разі не відповідності одній із вимог законодавства є передумови визнати такий договір недійсним. При цьому, закон передбачає презумпцію правомірності правочину, якщо тільки його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Спочатку варто визначити умови дійсності звичайного цивільного договору:

1) законність змісту, тобто зміст договору не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;

2) здатність фізичних та юридичних осіб, що його укладають до участі в договорі, тобто особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) відповідність волі та волевиявлення у договорі, тобто волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) дотримання форми договору, тобто правочин повинен бути вчинений у формі, що передбачена в законі;

5) реальність та здійсненність договору, тобто правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Розглянуті обов'язкові умови дійсності угоди є необхідними для укладення будь-якої угоди, оскільки порушення їх тягне або може потягнути за собою недійсність угоди. У той же час укладення окремих договорів пов'язано з необхідністю сторін дотримуватися додаткових, так званих, факультативних вимог договору, наприклад, згода іншого співвласника підприємства на відчуження спільного майна і обов'язковість повідомлення співвласника про надане йому право привілеєвої купівлі тощо. Виникла необхідність цих та інших

факультативних умов дійсності угоди, у перспективі доцільно визначити в окремій статті ЦК України.

Аналіз умов дійсності договору надає сторонам можливість чітко визначитися з метою, яку вони переслідують, строками, змістом договору, а також уникнути несприятливих наслідків, пов'язаних із визнанням договору недійсним. Тому варто звернути увагу на те, що для господарського договору, укладеного в електронній формі, має значення визначення його умов дійсності.

Щодо правового регулювання укладання електронних договорів, то важливу роль відіграють Цивільний та Господарський кодекси України, а також Закони України «Про електронну комерцію» та «Про електронні документи та електронний документообіг», які визначають порядок укладення, зміни та припинення дії договорів, укладених в електронній формі [2, 3, 4, 5].

Електронні договори та електронні правочини можуть укладатися в інформаційно-телекомунікаційних системах (системи, які виконують обробку інформації під час укладення електронного правочину, наприклад, Інтернет-магазин) чи за допомогою обміну електронними документами та листами (ст. 207 ЦК України) [2].

Щодо господарських договорів, то ч. 1 ст. 181 ГК України допускає їх укладення у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення такого виду договорів [4].

Сторони електронного договору мають можливість створювати його у вигляді окремого електронного документа. Також враховується воля кожної зі сторін щодо здійснення правочину за допомогою засобів електронної комунікації (надсилання електронних листів та повідомлень).

Важливе значення для чинності договору має факт дотримання передбаченої законом форми його вчинення. У Європейській практиці чинність електронних

договорів була визнана ще в 2005 році Конвенцією Організації об'єднаних націй про використання електронних повідомлень у міжнародних договорах. Згідно з ч.1 п.5 Конвенції, повідомлення або договір не можуть бути позбавлені дійсності або позовної сили лише на тій підставі, що вони складені у формі електронного повідомлення [7].

Однією з умов належного укладення електронного договору є його підписання. Так, у сфері електронної комерції, відповідно до ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію», підписати електронний правочин можна за допомогою:

- електронного підпису (може відобразитись у вигляді натискання на віртуальну кнопку «Згоден», «Підтверджую», «Так» тощо);

- електронно-цифрового підпису (слід згадати, що Закон України «Про електронний цифровий підпис» втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про електронні довірчі послуги»);

- електронного підпису одноразовим ідентифікатором (комбінація букв та чисел, яка надходить на мобільний номер телефону або e-mail, яку в подальшому необхідно ввести у відповідне віртуальне поле);

- аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису) за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідних аналогів власноручних підписів [2].

З прийняттям у 2017 р. змін до процесуальних кодексів електронні договори стало можливо використовувати в судах. Оформлювати електронні докази можна як у письмовому вигляді (копія) за допомогою візуального відображення електронного документа на папері, так і в електронному вигляді на матеріальних носіях із накладенням електронного цифрового підпису (наприклад, на флешці, жорсткому диску та інших носіях інформації) [9].

Щодо судової практики, то в Україні існує досить різна позиція суддів. Іноді електронні документи приймають як до-

кази, а іноді суд визнає їх неналежними. Наприклад, у справі № 908/2373/13 відповідач надав суду на підтвердження своєї позиції акт відкриття та перегляду електронної пошти та диск з технічною відеофіксацією цього процесу і це було прийнято судом до уваги, що було підтримано Вищим господарським судом України у постанові від 14.01.2014 року. Водночас, у судовій практиці є випадки, коли суди не беруть до уваги скриншоти як докази надіслання електронних повідомлень. Зокрема, про це зазначає Вищий господарський суд України у постанові у справі № 924/473/16 від 17.01.2017 року: «Доказів надсилання повідомлень за вказаними адресами відповідачем не надано, а надані відповідачем скриншоти не є належними та допустимими доказами у розумінні статей 32-34 Господарського процесуального кодексу України» [10, 11].

Хорошим прикладом судової практики використання електронних договорів є справа № 524/5556/19. У цій справі позивачка звернулась до суду з проханням визнати електронний договір про надання кредиту недійсним, оскільки умови є не вигідними для неї та вона взагалі не знала про цей договір. Суд першої інстанції не задовольнив позовні вимоги, мотивувавши це тим, що позивачка сама ініціювала укладення цього договору, підписавши договір з використанням електронного цифрового підпису. Паспортні дані позивачки співпадають із даними, вказаними у договорі [12].

В апеляційній інстанції суд залишив рішення першої інстанції без змін, мотивувавши це тим, що спірний договір про надання фінансового кредиту підписаний позивачкою, як позичальником, за допомогою одноразового паролю-ідентифікатора, який був надісланий відповідачем на номер телефону, зазначений позивачкою при реєстрації на сайті. Позивачка отримала лист на електронну пошту, увійшла в особистий кабінет за допомогою логіну та паролю. Тобто без її відома договір не був укладений. Позивачка також вказувала, що не відбувалось жодних виплат, проте ТОВ «Платежі онлайн» надало інформа-

ційну довідку, де вказано, що 13 травня 2019 року була проведена успішна транзакція типу «виплата» на суму 6 700 грн. на картку позивачки [12].

У касаційній скарзі позивачка надала доводи, у яких вона зазначила, що пропозиція укласти договір не була прийнята у форматі, який визначений у частині 6 статті 11 Закону України «Про електронну комерцію», а саме не був заповнений формуляр згоди. Проте ця стаття визначає і інші способи акцепту [2]. Також відсутні докази, що позивачка була ідентифікована належним чином. Одноразовий ідентифікатор, яким начебто був підписаний договір від 13 травня 2019 року, складається тільки з цифрової послідовності, що суперечить положенням Закону України «Про електронну комерцію». Товариство з обмеженою відповідальністю «КУ «Європейська кредитна група» незаконно встановлено пеню у розмірі 693,5 % річних, чим порушено положення Закону України «Про захист прав споживачів» [12].

Верховний суд у мотивувальній частині постанови зазначає наступне: «Електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 цього Закону, вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі. Кожний примірник електронного документа з накладеним на нього підписом, визначеним статтею 12 цього Закону, є оригіналом такого документа. Електронний договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти такий договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції в порядку, визначеному частиною шостою цієї статті. Відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти електронний договір, про її прийняття (акцепт) може бути надана шляхом: надіслання електронного повідомлення особі, яка зробила пропозицію укласти електронний договір, підписаного в порядку, передбаченому статтею 12 цього Закону; заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі, що підписується в

порядку, передбаченому статтею 12 цього Закону; вчинення дій, що вважаються прийняттям пропозиції укласти електронний договір, якщо зміст таких дій чітко роз'яснено в інформаційній системі, у якій розміщено таку пропозицію». Верховний Суд залишив позов без задоволення [12].

Електронна комерція внесла свої корективи до оплати послуг, робіт та товарів. За допомогою Інтернету у суб'єктів підприємницької діяльності відсутні кордони, це розширює доступ споживачів до товарів, послуг, робіт та знижує ціни. Саме тому зараз кожна компанія бореться за кожного клієнта та старається залучити якнайбільше людей.

Електронні договори зараз тільки набувають популярності та забезпечують мобільність суб'єктів господарювання. Контракти укладаються не просто з різних міст, а навіть із різних куточків світу, і такий формат договорів значно спрощує підприємницьку діяльність, адже тепер не треба витратити час, а можна просто зв'язатись у листуванні або по відеозв'язку і домовитись про співпрацю [13].

Електронна комерція дуже широко використовується українськими банками. Наприклад, можна отримати карту через додаток у телефоні. Саме так зараз працює програма від уряду «ЄПідтримка». Потрібно подати заявку на отримання карти та підписати договір з банком тоді, коли вам зручно через ваш смартфон за допомогою пінкоду, FaceID або TouchID.

Окрім того, Monobank пішов ще далі. Тепер через спеціальний додаток можна інвестувати свої кошти у криптовалюту. Спочатку банк проводить оцінку кваліфікації клієнта. Потім між клієнтом та банком укладається генеральний договір і банк надає споживачу субброкерські послуги. Після цього клієнт поповнює свій рахунок з доларової карти цього ж банку, потім банк реєструє для клієнта e-limit НБУ, після чого гроші потрапляють на рахунок. Особа сама вирішує куди інвестувати свої кошти, стежить за ринком та отримує з цього свій пасивний дохід. Окрім того, банк допомагає зі сплатою податків. Тобто фізична особа може інвестувати і

отримати пасивний дохід дистанційно, не виходячи зі свого будинку.

Висновки

Таким чином, електронний договір став інструментом вітчизняного договірного права, метою якого є полегшення взаємовідносин між суб'єктами господарювання та спрощення порядку укладення договорів. Для легітимності та дійсності електронного договору повинні бути дотримані усі як основні, так і факультативні умови дійсності, які застосовуються до звичайного правочину.

Звертаємо увагу, що загальновідомими умовами дійсності є: 1) законність змісту, тобто зміст договору не може суперечити актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; 2) здатність фізичних та юридичних осіб укласти договір, тобто особа повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; 3) відповідність волі та волевиявлення у договорі, тобто волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; 4) дотримання форми договору, тобто у формі, що передбачена в законі; 5) реальність та здійсненість договору, тобто правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Проте, окрім вищезазначених умов дійсності для електронного договору варто додати ще такі: 1) належне підписання електронного договору за допомогою цифрових технологій; 2) виражений у змісті договору намір особи укласти конкретний договір; 3) адресата (адресатів) відповідної пропозиції та прийняття цієї пропозиції.

Важливим при укладенні електронного договору є саме етап підписання договору. Правильне підписання дає можливість ідентифікувати особу, яка укладає угоду та засвідчити її конкретне волевиявлення. Закон визначає декілька способів підписання – це використання електронного цифрового підпису, згідно із Законом України «Про електронний цифровий підпис», за умови використання засобів електронного цифрового підпису всіма сторонами електронної угоди, електронного

підпису одноразовим ідентифікатором, або використанням аналога власноручного підпису. З цього моменту юридично договір вже існує, але йому ще потрібне удосконалення інструмента електронної комерції.

Окрім того, що електронні договори мають ряд переваг, серед яких зручність та оперативність укладання, вони несуть і багато ризиків. Тому важливо постійно перевіряти їх зміст, коли приймаєте певні умови використання, або погоджуєтесь в Інтернеті на надання послуг онлайн, адже невідомі умови можуть бути вписані дрібним шрифтом і це можна просто випадково пропустити.

Важливим етапом є верифікація особи при вході в особистий кабінет. Важливо не зберігати паролі в нотатках телефону, щоб злоумисники не отримали доступ до вашої інформації. Потрібно обирати надійні паролі. Спеціалісти радять використовувати паролі-речення з великими літерами, цифрами та іншими символами, щоб забезпечити себе від кібератак. Якщо є можливість налаштувати подвійну аутентифікацію, це варто зробити, щоб знали про всі входи в акаунти.

Література

1. Пилипенко С. Особливості правового регулювання відносин за договором, укладеним в електронній формі [Електронний ресурс] http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/8/8_2020.pdf.

2. Про електронну комерцію: Закон України №675-VIII від 3 вересня 2015 року // Відомості Верховної Ради. 2015.- № 45. ст.410.

3. Цивільний кодекс України №435-IV від 01.01.2022 [Електронний ресурс] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

4. Господарський кодекс України № 1962-IX від 15.12.2021 [Електронний ресурс] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

5. Про електронний цифровий підпис: Закон України № 852-IV від 22 травня 2003 року втратив чинність на підставі Закону № 2155-VIII від 05.10.2017 // Відомості

Верховної Ради України, 2003. № 36. ст.276.

6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / [за ред. О. В. Дзери (пер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця]. [2-е вид., перероб. і доп.]. К. : Юрінком Інтер. Т. 2. 2006. Ст.215-216.

7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах від 23.11.2005 [Електронний ресурс] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e71.

8. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України №851-IV від 22 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. ст.275.

9. Найман Н. Юридична сила e-contracts [Електронний ресурс] <http://jurblog.com.ua/2017/10/yuridichna-sila-e-contracts/>.

10. Постанова Донецького апеляційного господарського суду від 15.10.2013 р. у справі №908/2373/13 [Електронний ресурс] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/34180725>.

11. Постанова Вищого господарського суду України від 17 січня 2017 року у справі № 924/473/16 [Електронний ресурс] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/64199703>.

12. Постанова Верховного Суду України від 12 січня 2021 року у справі №524/5556/19 [Електронний ресурс] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94102130>.

13. Черкашин С.В., Мілаш В.С. Окремі аспекти укладення електронного договору // Право і суспільство. 2016. №3 ч. 2. С.87-90.

TERMS OF REALITY OF ELECTRONIC FORM OF ECONOMIC CONTRACT

The article is devoted research of statutory provisions of decision of electronic form of economic contract and applied questions of its use in an economic turn. The concept of electronic commerce is exposed, certainly descriptions of electronic form of economic contract, outlined terms of reality of economic contracts and the credible terms of reality and foundation of unreality of economic con-

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню законодавчих положень визначення електронної форми господарського договору та прикладних питань її використання у господарському обороті. Розкрито поняття електронної комерції, визначено характеристики електронної форми господарського договору, окреслено умови дійсності господарських договорів та роз'яснено ймовірні умови дійсності та підстави недійсності господарського договору, укладеного в електронній формі. Автори зосередили увагу на законодавчих засадах та актуальності електронної форми договору у господарському обороті. У статті автори досліджують вітчизняну договірну практику застосування електронної форми договору у господарській діяльності та використовують позитивний досвід для визначення умов дійсності та підстав недійсності електронного договору. Також проаналізовано проблеми використання у договірній практиці електронної форми договору, електронних ключів, довірчих послуг та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: електронна комерція, електронні документи, електронна форма господарського договору, умови дійсності господарського договору, електронні ключі, довірчі послуги, сертифікати, умови дійсності електронної форми договору, підстави недійсності договору.

tract, celled in an electronic form are explained. By authors concentrated attention on legislative principles and actuality of electronic form of contract in an economic turn. In the article authors probe domestic contractual practice of application of electronic form of agreement in economic activity and use positive experience for the decision of terms of reality and grounds of unreality of electronic contract. The problems of the use are also analysed in contractual practice of electronic form of contract, electronic keys, confiding services, and the ways of their decision are offered.

Key words: *electronic commerce, electronic documents, electronic form of economic contract, condition of reality of economic contract, electronic keys, confiding services, certificates, terms of reality of electronic form of contract, foundation of unreality of contract.*

ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА: МІЖНАРОДНЕ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

РУДАНЕЦЬКА Оксана Стефанівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права факультету управління, економіки та права Львівського національного університету природокористування

ХОМКО Леся Василівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/NP.2022.1.20

Статья посвящена определению особенностей правового регулирования увольнения работников в процедуре банкротства посредством анализа международных, региональных (европейских) и национальных норм.

Констатируется, что углубление кризиса в многочисленных хозяйствующих субъектах связано с макроэкономической и внутривнутриполитической нестабильностью, осложненным кризисом потребительского кредита, а также налоговым и административным давлением. Сегодня такая ситуация дополнительно усложнена пандемическими угрозами и проблемами военного характера, что снижает потребительскую способность населения.

Доказано, что правовой статус работников при процедуре банкротства урегулирован на тройном уровне. К первому относятся международные акты Конвенция МОТ о защите заработной платы № 95, Конвенция МОТ об исках (неплатежеспособность работодателя) № 173, Рекомендация МОТ о защите требований работников в случае неплатежеспособности работодателя N 180. Второй уровень - региональной нормы мягкого права и сконцентрированы на общем регулировании процедуры банкротства (Директиве Европейского парламента и Совета ЕС 2019/1023, Директива (ЕС) 2017/1132 (Директива о реструктуризации и неплатежеспособности). Национальный уровень отражает третью группу - кодифицированный характер и содержащиеся в законода-

тельстве о банкротстве и трудовых нормативно-правовых актах.

Особенности увольнения работника при процедуре банкротства проявляется в следующем: дня признания должника банкротом и открытия ликвидационной процедуры ликвидатор уведомляет работников банкрота об увольнении; первоочередности удовлетворения требований по выплате задолженности по заработной плате работающим и уволенным работникам банкрота; функционирование дополнительного института гарантирования прав работников – представителя работников должника.

Ключевые слова: банкротство, должник, увольнение, работник, хозяйственное право, трудовое право.

Постановка проблеми

Усю економічну історію людства супроводжують проблеми платежів і проблеми банкрутства, які збігаються з цим явищем. Навіть у новітній історії проблема банкрутства залишається найгострішою, так за офіційною статистикою за 2012-2020 роки ліквідовано майже 26,5 тисяч підприємств. Нині банкрутство є важливим правовим інститутом у ринковій економіці. Це дає можливість ринковій системі легітимно ліквідувати неефективні суб'єкти господарюючих фірм і перерозподілу активів неплатоспроможних боржників. У правовому регулюванні банкрутства закладена чітка економічна раціональність для державної фінансово-соціальної політики.

Поглиблення кризи в численних суб'єктах господарювання пов'язане з макроекономічною та внутрішньополітичною нестабільністю, ускладненою кризою споживчого кредиту, а також податковим та адміністративним тиском. Однак сьогодні така ситуація додатково ускладнена пандемічними загрозами та проблемами військового характеру, що зменшує споживчу спроможність населення. Виникнення економічних криз та глобалізація міжнародних відносин висувають питання збереження життєздатних підприємств незалежно від фінансових труднощів і ризиків порушення судової процедури банкрутства. Створення оновленого законодавства нерозривно пов'язане з розбудовою теоретичної концепції неспроможності на основі сучасних доктринальних досягнень і практики. Тому гостро постає проблема банкрутства суб'єктів господарювання різного розміру та необхідності врегулювання цього питання на державному рівні. Неприбутковість суб'єктів господарювання спричиняють негативні наслідки для вітчизняної економіки. У цьому сенсі виникає тенденція до застосування єдиного законодавчого підходу, пов'язаного з концепцією нового старту добросовісних підприємців та можливістю оздоровлення їх підприємств до початку офіційного провадження у справі про банкрутство на основі взаємних поступок і досягнутих компромісів з кредиторами. Разом з цим усе більш актуальним стає подолання бюрократичних, фінансових та інших бар'єрів для реалізації прав та законних інтересів кредиторів у цій сфері.

Одним із суб'єктів, що найбільше потерпають при механізмі неплатоспроможності, є працівники підприємства, тому важливим методологічним питанням є оновлення правової політики підприємницького права відповідно до міжнародних стандартів щодо особливостей звільнення працівників у процедурі банкрутства.

Стан дослідження

Питання правового регулювання банкрутства вже ставала предметом дослідження національних та закордонних фахівців. Ґрунтовне дослідження теоретичних та практичних питань, що пов'язані

з банкрутством, здійснювали такі науковці: І. А. Бутирська, Я. З. Гаєцька-Колотило, ЛМ. А. Дроздова, О. М. Зубатенко, Л. О. Кравченко, Р. Б. Поляков, П. Б. Ратушна, І. Є. Рибка та інші.

Зокрема, Т. Степанова аналізує проблеми реалізації ефективної комунікації між учасниками справи про банкрутство за новим законодавством про банкрутство [1]; В. В. Кудрявцева, Ж. П. Бернацька зосереджувалися на реформуванні системи неплатоспроможності [2]; внутрішні та зовнішні, що передують банкрутству суб'єктів господарювання, також ставали об'єктом уваги дослідників [3]; аналізувалося також питання правового регулювання проблем неплатоспроможності страховиків та правила провадження у справі про банкрутство для пом'якшення та запобігання наслідків банкрутства та збереження активів страхових компаній [4]; в іноземній доктрині піднімалося питання розробки правових режимів неспроможності суб'єктів господарювання [5].

Однак загалом залишається ціла низка проблем, що потребує додаткового доктринального аналізу, тому акцент на трудових аспектах правового регулювання у процедурі банкрутства є особливо актуальним. Методологічною основою дослідження є комплікативний аналіз проблеми, зокрема шляхом комплексного аналізу норм цивільного, підприємницького, господарського, трудового та міжнародного права.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання звільнення працівників у процедурі банкрутства через аналіз міжнародних, регіональних (європейських) та національних норм.

Виклад основних положень

Відповідно до концепцій правової теорії, країни з різними правовими традиціями використовують різні інституційні технології для соціального контролю бізнесу. Уніфікація норм права є важливим завданням Міжнародної та європейської системи права.

Створено правові основи захисту прав працівників при банкрутстві підприємства на міжнародному рівні. Першочергову роль

тут відіграють акти Міжнародної організації праці. Конвенцією МОП про захист заробітної плати № 95 ратифікованою 96 країнами. У міру необхідності відповідно до цієї Конвенції гарантії заробітної плати, повинні бути розроблені гарантії забезпечення повної виплати належної заробітної плати та захисту працівників від несправедливого зниження їх винагороди (наприклад, за рахунок надмірних відрахувань або наказів про арешт або внаслідок банкрутства компанії). Ст. 11 вказує, що у разі банкрутства підприємства або працівники матимуть становище привілейованих кредиторів щодо заробітної плати, яку вони мають одержати за послуги, надані в період, що передував банкрутству, котрий буде визначено національним законодавством [6].

Працівники мають пріоритет перед іншими класами кредиторів. Найвищим рівнем такого пріоритету є абсолютний або так званий суперпріоритет, про який говорилося вище – специфічний механізм забезпечення, що вимоги працівників є першими на черзі (у тому числі щодо забезпечених кредиторів) для задоволення будь-яких фінансових проблем компанії [7]. Нині у більшості юрисдикцій статус пріоритетного кредитора є основною формою захисту, яка надається працівникам у разі неплатоспроможності підприємства.

Пізніше Конвенція № 95 була переглянута в 1992 році органом захисту прав працівників. Конвенція МОП про позови (неплатоспроможність роботодавця) № 173 має незначну ратифікацію (всього 19), проте вона значно зміцнює систему привілеїв і покращує міжнародні стандарти. У цьому контексті варто згадати статтю 6 частини II Конвенції, що окреслює мінімальний обсяг вимог робітників, на які поширюються пільги. Є чотири групи вимог: (а) вимоги, що стосуються встановленого строку (не менше ніж за три місяці до настання неплатоспроможності або припинення трудових відносин); (б) вимоги щодо виплати відпускних у результаті роботи, яка виконана протягом року неплатоспроможності або припинення та попереднього року; (с) заявки на оплачувану відпустку (наприклад, лікарняний чи декрет), пов'язані зі встановленим строком

не менше трьох місяців); та (d) вихідна допомога. Важливою є також ст.7 про те, що сума виплат не повинна опускатися нижче соціально прийнятного рівня [8].

І остання - Рекомендація про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця N 180 [9] визначає у п.1 ст. 2 Розділу II, що захистом за допомогою привілею повинні охоплюватися такі вимоги, як заробітна плата (не менше 12 місяців), виплат за оплачувані відпустки, виплат, належних щодо інших видів оплачуваної відсутності на роботі, премій у кінці року та інших премій, передбачених національним законодавством, компенсаційних виплат, які належать працівнику замість попередження про звільнення, вихідної допомоги, компенсації у зв'язку зі звільненням без поважної причини, компенсації у зв'язку з виробничою травмою чи професійним захворюванням.

Регіональні європейські стандарти репрезентовані нормами м'якого права. Цілісні узгоджені еталони у сфері банкрутства репрезентовані в оновленій Директиві Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023 від 20 червня 2019 року про систему превентивної реструктуризації, про погашення заборгованості та дискваліфікації, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення заборгованості та внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність) [10]

Вона має загальний характер та стосується всіх питань, що стосуються процедури банкрутства. Правовий статус працівників у цьому регіональному акті визначено тільки в межах однієї статті. Ст. 13 вказує на зобов'язання держави забезпечувати індивідуальні та колективні права працівників, особливо акцентуючи на:

- праві на колективні переговори та виробничі дії;
- праві на інформацію та консультації відповідно до Директиви 2002/14/ЄС та Директиви 2009/38/ЄС, зокрема: інформування представників працівників про недавній і ймовірний розвиток діяльності підприємства або установи та економічну ситуацію,

що дає їм змогу донести до боржника занепокоєння щодо стану бізнесу та щодо необхідності розглянути механізми реструктуризації; інформація для представників працівників про будь-яку процедуру превентивної реструктуризації, яка може вплинути на зайнятість, наприклад, на здатність працівників отримувати заробітну плату та будь-які майбутні виплати, включаючи професійні пенсії; інформування та консультація представників працівників щодо планів реструктуризації до їх подання на прийняття;

- правах, гарантованих Директивами 98/59/ЄС (щодо колективного звільнення), 2001/23/ЄС (що стосуються захисту прав працівників у разі передачі підприємств, підприємств або частин підприємств або бізнесу; 2008/94/ЄС (про захист працівників у разі неплатоспроможності їх роботодавця).

Таку незначну увагу з боку норм уніфікованого права ЄС пояснюємо тим, що різні держави мають різні підходи та правове регулювання провадження у справі про банкрутство, трудове законодавство, правові традиції, поєднують різні види пріоритетів та переваг із системами страхування заробітної плати чи пенсій або гарантійними фондами, які проєктують професійні виплати та виплати, пов'язані зі звільненням. Вказане спричиняє надзвичайну складність при розробці та впровадженні універсальної міжнародної (або багатонаціональної) моделі, яка буде прийнятним для широкого кола країн і достатнім для підтримки гармонізації в усіх країнах-членах.

Через особливості відповідних національних законів держав-членів відповідно до Регламенту (ЄС) 2015/848 було визнано «непрактичним» представлення процедури банкрутства з універсальним кодексом поведінки в усьому ЄС. Отже, розірвання трудових договорів, захист працівників, вимоги за переважними правами, статус таких переважних прав тощо має бути визначено законодавством держави-члена, у якій відбувається провадження у справі про банкрутство [11].

Національне законодавство у досліджуваній сфері репрезентовано новим комплексним актом. У 2019 році нормотворець прийняв Кодекс України з процедур бан-

крутства (далі – КУзПБ) [12], який встановив умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи. Також процедура звільнення регулюється трудовим законодавством. Отож перший проміжний висновок, що стосується національного права, – це комплексне галузеве правове регулювання досліджуваного питання.

Отож можна виокремити дві групи норм.

До першої віднесемо положення, що висвітлені в законодавстві про банкрутство. Вони визначають особливості звільнення. Так, у статті 66 КУзПБ зазначено, що звільнення працівників боржника може здійснюватися після відкриття провадження у справі про банкрутство та призначення господарським судом розпорядника майна відповідно до вимог законодавства про працю.

Ст. 61 КУзПБ визначено, що з дня визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури ліквідатор повідомляє працівників банкрута про звільнення та здійснює його відповідно до законодавства України про працю. Виплата вихідної допомоги звільненим працівникам банкрута провадиться ліквідатором, у першу чергу, за рахунок коштів, одержаних від продажу майна банкрута, або отриманого для цієї мети кредиту.

Позитивно оцінюємо й правову політику національного законотворця щодо першочерговості задоволення вимог кредиторів (ст. 64 КУзПБ) відповідно до якої до них належать вимоги щодо виплати заборгованості із заробітної плати працівникам та звільненим працівникам банкрута. Однак, ця норма повною мірою імплементувала вище цитовані міжнародні та європейські стандарти і, окрім звичайної заробітної плати, першочерговому відшкодуванню підлягають грошові компенсації за всі невикористані дні щорічної відпустки та додаткової відпустки працівникам, які мають дітей, інші кошти, належні працівникам у зв'язку з оплачуваною відсутністю на роботі, а також вихідна допомога, належна працівникам у зв'язку з припиненням трудових відносин,

та нараховані на ці суми страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інше соціальне страхування.

Норми щодо першочерговості характерні не для всіх держав. Зокрема, ст 78 Закону Таджикистану «Про неспроможність (банкрутство)» розрахунки з виплати вихідної допомоги та оплати праці з особами, які працюють за трудовим договором, у тому числі за контрактом, а також щодо виплати винагород за авторськими договорами проводиться у другу чергу [13].

Законодавство про банкрутство у сфері захисту прав працівників містить певні інституційні гарантії. Зокрема, нині введено таку гарантію, як функціонування представника працівників боржника. Нею визначають особу, котра уповноважена загальними зборами (конференцією), на яких присутні не менш як дві третини штатної чисельності працівників боржника, або відповідним рішенням первинної профспілкової організації боржника (а за наявності кількох первинних організацій - їх спільним рішенням) представляти інтереси працівників боржника під час провадження у справі про банкрутство з правом дорадчого голосу.

Тут слід розуміти, що вказана особа має повноваження лише у сфері захисту працівників, тобто тих осіб, що перебувають у фактичних трудових відносинах, тобто ця особа покликана віднайти консенсус між робітником та працівниками в контексті недопущення надмірної кількості звільнень працівників. Ця інституційна гарантія не стосується вже звільнених працівників, вони не є членами трудового колективу. Законні інтереси тут особа захищає особисто шляхом подачі відповідної заяви до господарського суду, який розглядає справу про банкрутство.

До другої групи норм віднесемо положення трудового законодавства. Звільнення здійснюється на підставі пункту 1 частини першої статті 40 Кодексу законів про працю України (далі - КЗпП) [14]. Згідно з цим пунктом трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом у випадку змін в організації виробництва і праці, у тому чис-

лі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників. Вказана норма фактично розширює тлумачення ст. 61 КУзПБ, тобто ще до визнання банкрутом. Роботодавець з метою реорганізації як фактор стримування можливого гіпотетичного банкрутства може використовувати звільнення працівників як чинник відновлення платоспроможності. Власник може звільнити працівників на підставі цього пункту статті 41 КЗпП і до порушення провадження у справі про банкрутство, посилаючись на «зміни в організації виробництва і праці», спрямовані на відновлення платоспроможності роботодавця, а також пов'язане з цим скорочення чисельності або штату працівників.

Термін попередження про звільнення – два місяці (ст. 49 КЗпП) і нормотворець не передбачив винятку з цього правила для працівників при процедурі банкрутства. Якщо звільнення носить масштабний характер, то виникає обов'язок з боку роботодавця повідомлення про це службу зайнятості. При звільненні працівників враховується переважне право на збереження роботи. У той же час звільнення окремих категорій працівників (зокрема, вагітних жінок, одиноких матерів) допускається тільки у разі повної ліквідації підприємства. Звільнення не допускається, за винятком випадку повної ліквідації підприємства, у період тимчасової непрацездатності працівника, а також у період перебування працівника у відпустці. При припиненні трудового договору на підставі пункту 1 частини першої статті 40 КЗпП працівникові виплачується вихідна допомога у розмірі не менше середнього місячного заробітку. Для порівняння, у республіці Білорусь виплачується вихідна допомога у вигляді щонайменше 3-кратного середньомісячного заробітку (ст. 48 Трудового кодексу) [15].

Висновок

Правовий статус працівників при процедурі банкрутства врегульований на потрійному рівні: 1) Міжнародний (міжнародні акти Конвенція МОП про захист заробітної плати № 95, Конвенція МОП про по-

зови (неплатоспроможність роботодавця)- № 173, Рекомендація МОП про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця N 180); 2) регіональний рівень вміщує норми м'якого права та сконцентровані на загальному регулюванні процедури банкрутства (Директиві Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023, Директива (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність); 3) національні норми мають кодифікований характер та містяться в законодавстві про банкрутство та трудових нормативно-правових актах.

Особливості звільнення працівника при процедурі банкрутства проявляється в наступному: дня визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури ліквідатор повідомляє працівників банкрута про звільнення; першочерговості задоволення вимог щодо виплати заборгованості із заробітної плати працівникам та звільненням працівникам банкрута; функціонування додаткової інституції гарантування прав працівників - представника працівників боржника.

Література

1. Степанова Т. В. Проблеми реалізації ефективної комунікації між учасниками справи про банкрутство за новим КзПБ *Юридична Україна*. 2020. № 3. С. 58-60.
2. Кудрявцева В. В., Бернацька Ж. П. Кодекс України з процедур банкрутства, як спроба антикорупційного реформування системи неплатоспроможності *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Юридичні науки. 2020. № 10. С. 38-43.
3. Tamosiuniene, R.; Demianchuk, M.; Koval, V. State Regulation of Bankruptcy Relations in the National Economy. *Economics. Ecology. Socium* 2019, 3, 19-27.
4. Patsuriia, Nino B., Radzyviliuk, Valeria V., Fedorchenko, Nataliia V., Kalaur, Ivan R. and Bazhenov, Mikhail I.. «Legal Specifics of Bankruptcy Proceedings of Insurers in Ukraine» *Issues in Legal Scholarship*, vol. 16, no. 1, 2018, pp. 20180018. <https://doi.org/10.1515/ils-2018-0018>
5. McGowan M. A., Andrews D. Design of insolvency regimes across countries OECD

Working Papers, 2018. No. 1504. 36 p. <https://doi.org/10.1787/d44dc56f-en>

6. Конвенція про захист заробітної плати N 95: міжнародний документ МОП від 01.07.1949 № 95 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_146#Text

7. Karaleu Yu. Social Responsibility Aspects of Companies' Insolvency. *Journal of Corporate Responsibility and Leadership*, 2020. 5(4), 7–26. doi: 10.12775/jcrl.2018.020.

8. Конвенція Міжнародної організації праці N 173 1992 року про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця: міжнародний документ МОП від 23.06.1992 № 173 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_286#Text

9. Рекомендація про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця N 180: міжнародний документ МОП від 23.06.1992 № 180 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_168#Text

10. European Parliament Directive (EU) 2019/1023. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32019L1023>

11. European Parliament Regulation (EU) 2015/848. Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the council of 20 May 2015 on insolvency proceedings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32015R0848>

12. Кодекс України з процедур банкрутства: закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII *Відомості Верховної Ради*. 2019, № 19, ст.74

13. О несостоятельности (банкротстве): в редакции Закона РТ от 02.01.2019 г. №1579 URL: <https://www.andoz.tj/docs/zakoni.pdf>

14. Кодекс законів про працю України: закон від 10.12.1971 № 322-VIII *Відомості Верховної Ради*, 1971, додаток до № 50, ст. 375

15. Трудовой кодекс Республики Беларусь 296-3 от 26.07.1999 г. URL: https://kodeksy-by.com/trudovoj_kodeks_rb.htm

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню особливостей правового регулювання звільнення працівників у процедурі банкрутства через аналіз міжнародних, регіональних (європейських) та національних норм.

Констатовано, що поглиблення кризи в численних суб'єктах господарювання пов'язане з макроекономічною та внутрішньополітичною нестабільністю, ускладненою кризою споживчого кредиту, а також податковим та адміністративним тиском. Сьогодні така ситуація додатково ускладнена пандемічними загрозами та проблемами військового характеру, що зменшує споживчу спроможність населення.

Доведено, що правовий статус працівників при процедурі банкрутства врегульований на потрійному рівні. До першого віднесено міжнародний рівень, зокрема міжнародні акти, Конвенція МОП про захист заробітної плати № 95, Конвенція МОП про позови (неплатоспроможність роботодавця) № 173, Рекомендація МОП про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця N 180. Другий рівень - регіональний рівень, що вміщує норми м'якого права, сконцентровані на загальному регулюванні процедури банкрутства (Директиві Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023, Директива (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність)). Національний рівень відображає третю групу - національні норми, що мають кодифікований характер та містяться в законодавстві про банкрутство та трудових нормативно-правових актах.

Особливості звільнення працівника при процедурі банкрутства проявляється в наступному: дня визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури ліквідатор повідомляє працівників банкрута про звільнення; першочерговості задоволення вимог щодо виплати заборгованості із заробітної плати працюючим та звільненим працівникам банкрута; функціонування додаткової інституції гарантування прав працівників - представника працівників боржника.

Ключові слова: банкрутство, боржник, звільнення, працівник, господарське право, трудове право.

SUMMARY

The article is devoted to determining the features of the legal regulation of dismissal of employees in bankruptcy proceedings through the analysis of international, regional (European) and national norms.

It was stated that the deepening crisis in many businesses is associated with macroeconomic and domestic political instability, complicated by the consumer credit crisis, as well as tax and administrative pressures. Today, this situation is further complicated by pandemic threats and military problems, which reduces the consumer capacity of the population.

It is proved that the legal status of employees in bankruptcy proceedings is regulated at the triple level. The first includes the international level, including international acts ILO Convention on Wage Protection № 95, ILO Convention on Claims (Insolvency of the Employer) № 173, ILO Recommendation on Protection of Workers' Claims in the Event of Employer Insolvency No. 180. The second level includes the regional level, soft law rules, and focused on the general regulation of bankruptcy proceedings (Directives of the European Parliament and of the Council 2019/1023, Directive (EU) 2017/1132 (Restructuring and Insolvency Directive)), codified in nature and contained in bankruptcy legislation and labor regulations.

Peculiarities of dismissal of an employee during the bankruptcy procedure are manifested in the following: on the day the debtor is declared bankrupt and the liquidation procedure is opened, the liquidator notifies the bankrupt's employees of the dismissal; priority of satisfaction of requirements for payment of arrears of wages to employees and dismissed employees of the bankrupt; functioning of an additional institution for guaranteeing the rights of employees - a representative of the debtor's employees.

Key words: bankruptcy, debtor, dismissal, employee, commercial law, labor law.

ПІДПИСАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ

ПОГОРІЛЕНКО Артур Васильович - Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка Кафедра економічного права та економічного судочинства

**ResearcherID AAU-1956-2021
ORCID ID 0000-0001-7246-526X
УДК 346.3; 346.7; 347.7
DOI 10.32782/NP.2022.1.21**

Исследованы виды подписей, которые могут быть использованы для заключения хозяйственного договора в сфере электронной коммерции. Выявлено, что для существующих видов подписей только квалифицированные и усовершенствованные электронные подписи выполняют функцию аутентификации подписчика. Установлено, что такие виды подписей, как подпись однофазным идентификатором, электронная подпись как набор любых данных (простая электронная подпись) и аналог собственноручной подписи путем факсимильного воспроизведения подписи с помощью средств механического, электронного или другого копирования, не выполняют ключевую функцию подписи, а именно - аутентификации подписчика. В связи с этим, их использование для подписания хозяйственного договора возможно только при условии применения дополнительных средств аутентификации, которыми могут выступать, в частности, проверка техническими приложениями биометрических характеристик лица в момент подписания хозяйственного договора или проверка подписчика через оборудование, которым он однозначно владеет. Только в таком случае может быть в полном объеме исполнена их функция фиксации согласия по содержанию хозяйственного договора.

Ключевые слова: хозяйственный договор; электронная подпись; подпись однофазным идентификатором; электронная коммерция.

Постановка проблеми

Підпис є одним з найважливіших реквізитів господарського договору (далі – ГД), а також документа, на якому він об'єктивується, та обумовлює їх юридичне значення та силу. Саме підпису належать ключові функції забезпечення встановлення особи-підписанта та фіксації його згоди щодо змісту підписаного документа [1]. До таких висновків прийшли Північний апеляційний господарський суд у постанові від 21.09.2021 по справі № 910/16954/20 [2], Господарський суд Київської області в ухвалі від 14.01.2021 по справі № 911/322/20 [3], Господарський суд м. Києва в рішенні від 14.12.2020 по справі № 910/12233/20 [4]. Аналогічні позиції викладені в ухвалі Великої Палати Верховного Суду від 14.02.2019 року у справі №9901/43/19 [5], у постановях Верховного Суду від 11.06.2019 року у справі №904/2882/18 [6] та від 24.09.2019 року у справі №922/1151/18 [7].

Загальновизнаним на міжнародному рівні видом підпису, що використовується для підписання електронних документів (далі – ЕД), є кваліфікований електронний підпис (далі – KEP). Цей вид підпису прирівнюється за юридичною силою до власноручного підпису на території Європейського Союзу (ч. 2 ст. 25 Регламенту № 910/2014 Європейського парламенту та Ради [8]) та в Україні (ч. 4 ст. 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [9] (далі – ЗУ «Про ЕДП»)). По-

ряд з удосконаленням електронним підписом (далі – УЕП), КЕП є єдиним, станом на сьогодні, видом підпису, що може використовуватися для підписання ЕД на території України. Вказане обумовлено вимогою до ЕД мати можливість довести власну цілісність (ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [10] (далі – ЗУ «Про ЕД»)), а вона, у свою чергу, перевіряється лише за допомогою електронного підпису (ст. 12 ЗУ «Про ЕД»). Вказані ж підписи є єдиними, що технічно дозволяють реалізувати таку перевірку.

Водночас, у сфері електронної комерції (далі – ЕК) господарські договори можуть укладатися і в спрощений спосіб, тобто без формування ЕД, у якому зафіксовані істотні умови такого договору [11].

У такому випадку можуть бути використані й інші види підписів, що передбачені законодавством України, зокрема підпис одноразовим ідентифікатором, аналог власноручного підпису шляхом електронного копіювання «мокрого» підпису, електронний підпис через взаємодію з функціоналом інформаційно-комунікаційної системи суб'єкта господарювання (до прикладу, натискання кнопки «Так» як підтвердження згоди з положеннями публічної оферти).

У зв'язку з цим, пропонується дослідити основні характеристики вказаних видів підписів, їх нормативно-правове регулювання за законодавством України, з метою оцінки умов, за дотримання яких їх використання при підписанні ГД у сфері ЕК буде безпечним, що і є **метою цієї статті**. Вказана мета обумовлює формування наступних **завдань**:

- 1) визначити види підписів, що можуть використовуватися для підписання ГД у сфері ЕК за законодавством України;
- 2) визначити їх основні характеристики та особливості використання при підписанні ГД за законодавством України;
- 3) встановити, чи відповідні підписи виконують функцію автентифікації як найважливішу функцію підпису, що дозволяє встановити особу-підписанта.

Стан дослідження проблематики

Н. Блажівська, Ю. Борисова, Л. Катинська, О. Кирилюк, В. Желіховський, Я. Тертичний досліджували проблематику договірних відносин у сфері ЕК. Білоцерковець Н. досліджував актуальні питання сфери електронних довірчих послуг. Особливості підписання договорів, що укладаються з використанням мереж електрозв'язку досліджували С. Дяченко, Н. Кучаковська, С. Чванкін, Л. Хомко, Н. Філатова. Чучковська А. досліджувала порядок укладення ГД за допомогою мереж електрозв'язку.

Водночас, станом на сьогодні відсутнє дослідження, що систематизувало б види підписів, що можуть використовуватися для підписання ГД у сфері ЕК, охарактеризувало б підвалини їх нормативно-правового регулювання та основні характеристики, проаналізувало б їх через призму виконання функції автентифікації особи як найважливішої функції власноручного підпису, а сучасні праці потребують актуалізації. У цьому і проявляється **наукова новизна даної роботи**.

Виклад основного матеріалу

Електронний підпис як законодавча категорія знайшов своє визначення у ЗУ «Про ЕДП». Так, відповідно до його п. 12 ч. 1 ст. 1, електронним підписом є електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис. Водночас, ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено можливість використання електронного підпису *або* підпису, прирівняного до власноручного підпису відповідно до ЗУ «Про ЕДП» для підписання ЕД (яким є КЕП). З вказаного випливає висновок, що для підписання ЕД може використовуватися **будь-який електронний підпис як набір довільних даних, що використовуються як підпис** (далі – простий електронний підпис).

Частиною 3 ст. 207 Цивільного Кодексу України [12] (далі – ЦК) встановлено можливість використання при вчиненні

правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів, або іншим чином врегульовується порядок його використання сторонами.

Отже, відповідно до ЦК, сторони ГД можуть використовувати **будь-який аналог власноручного підпису** (у тому числі факсимільне відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання):

1. у випадках, встановлених законом;
2. за письмовою згодою, у якій:
 - 2.1. мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів;
 - 2.2. іншим чином врегульовується порядок його використання сторонами.

Відповідно до п. 44 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про ЕДП», УЕП - електронний підпис, створений за результатом криптографічного перетворення електронних даних, з якими пов'язаний цей електронний підпис, з використанням засобу УЕП та особистого ключа, однозначно пов'язаного з підписувачем, і який *дає змогу здійснити електронну ідентифікацію підписувача* та виявити порушення цілісності електронних даних, з якими пов'язаний цей електронний підпис.

Технологія створення УЕП, зафіксована в ЗУ «Про ЕДП», базується на асиметричному криптографічному перетворенні даних, що включає використання пар ключів: особистого ключа, за допомогою якого зашифровуються дані та який відомий лише підписанту, та відкритого ключа, який доступний іншим учасникам електронного документообігу та який дозволяє розшифрувати документ, виявити відсутність порушення цілісності даних та встановити особу-підписанта.

Ключовою проблемою використання УЕП є довіра до відкритого ключа, за допомогою якого розшифровується документ та перевіряється електронний

підпис. Належність відкритого ключа підписанту декларується у спеціальному електронному документі – сертифікаті відкритого ключа, проте без використання послуг третій осіб неможливо перевірити його дійсне походження.

З метою вирішення цієї проблеми і була створена система електронних довірчих послуг. Електронними довірчими послугами є послуги, які надаються для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання таких послуг (п. 7 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про ЕДП»).

Саме використання послуг третіх осіб, яким довіряють сторони договору, уможливує використання технології УЕП. Водночас, така довіра є обмеженою та базується переважно на договірних засадах.

Відповідно до п. 23 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про ЕДП» КЕП - УЕП, який створюється з використанням засобу КЕП і базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа.

Ключовою відмінністю КЕП від УЕП є використання засобу КЕП та *кваліфікованого* сертифікату відкритого ключа для створення та перевірки електронного підпису. Можливість використання засобу КЕП стороною ГД та формування, перевірка і підтвердження чинності кваліфікованого сертифіката електронного підпису відбуваються виключно за участю кваліфікованих постачальників електронних довірчих послуг, які є спеціально уповноваженими на те державою особами.

З огляду на таке спеціальне уповноваження, результати надання кваліфікованих електронних довірчих послуг повинні визнаватися в усіх державних установах та іншими користувачами цих послуг (ч. 7 ст. 17 ЗУ «Про ЕДП»). У результаті, КЕП має таку ж юридичну силу, як і власноручний підпис, та має презумпцію його відповідності власноручному підпису (ч. 4 ст. 18 ЗУ «Про ЕДП»).

Таким чином, використання УЕП, на відміну від КЕП, покладає ризик визначення дійсності електронного підпису, відповідальність за його правильне фор-

мування та перевірку на сторін ГД, і за певних обставин УЕП, очевидно, може бути визнаний судом недійсний як такий, технологія створення та перевірки якого не дозволяє однозначно автентифікувати сторону-підписанта.

Закон України «Про електронну комерцію» [13] (далі - ЗУ «Про ЕК») у ч. 1 ст. 12 встановлює такий додатковий вид підпису як **підпис одноразовим ідентифікатором**.

Відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про ЕК», одноразовий ідентифікатор - алфавітно-цифрова послідовність, що її отримує особа, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір шляхом реєстрації в інформаційно-телекомунікаційній системі суб'єкта ЕК, що надав таку пропозицію. Одноразовий ідентифікатор може передаватися суб'єктом ЕК, що пропонує укласти договір, іншій стороні електронного правочину засобом зв'язку, *вказаним під час реєстрації у його системі*, та додається (приєднується) до електронного повідомлення від особи, яка прийняла пропозицію укласти договір.

З вказаного визначення (особливо другого речення) випливає, що в процесі підписання електронного правочину одноразовим ідентифікатором технічно не відбувається однозначної ідентифікації підписанта. Будь-яка особа може представитися від імені іншої особи, надати запит на одноразовий ідентифікатор та підписатися ним від імені відповідної особи. Відповідні випадки стали предметом розгляду в декількох судових провадженнях.

Так, Гайворонський районний суд Кіровоградської області в рішенні від 05.10.2020 року в справі №385/733/20 [14] визнав незаконними вимоги ТОВ «ВЕЛЛ-ФІН» до ОСОБА_1 про стягнення заборгованості за договором позики. Позивач звернувся до Гайворонського районного суду з позовом до ОСОБА_1 про стягнення заборгованості за договором позики. Позов був мотивований тим, що 22.06.2017 року між позивачем та ОСОБА_1 укладено договір позики № 211736 в електронній формі. За умовами п. 1.1. укладеного між позивачем та відповідачем договору

позики, позикодавець надає позичальникові грошові кошти в сумі 400,00 грн. на умовах строковості, зворотності, платності, а позичальник зобов'язується повернути позику та сплатити проценти за користування позикою. У свою чергу, відповідач так і не здійснив виплату за договором позики. Вивчивши матеріали справи, суд прийшов до висновку, що позов не підлягає задоволенню, виходячи з наступного.

Як вказав суд, відповідно до ч. 4 ст. 14 ЗУ «Про ЕК» ідентифікація особи за допомогою електронного підпису, визначеного статтею 12 ЗУ «Про ЕК», має здійснюватися під час кожного входу в інформаційну систему суб'єкта ЕК. У свою чергу, з аналізу положень п. п. 6, 12 ч. 1 ст. 3, ст. ст. 11, 12, ч. 4 ст. 14 ЗУ «Про ЕК» суд дійшов висновку, що клієнт має бути ідентифікований одразу при реєстрації в інформаційно-телекомунікаційній системі позивача. Зазначена в цій нормі права вимога щодо ідентифікації клієнта, на думку суду, має відбуватись у такий спосіб, який, беззаперечно, підтверджуватиме, що це є саме ця особа. Суд, таким чином, вказав, що для визначення, виконана ця вимога чи ні, слід оцінити, чи відсутні сумніви, що такий договір був укладений з відповідачем, якщо позивачем, на підтвердження зазначеної обставини, надані докази фотографії відповідача та відправка одноразового ідентифікатора на номер телефону.

Разом із тим, надана позивачем копія договору позики № 211736 від 22.06.2017 року між Товариством з обмеженою відповідальністю «Веллфін» та ОСОБА_1 в розділі 8 «Реквізити та підписи сторін» містила лише зазначення інформації про позикодавця та прізвища, ім'я та по батькові відповідача, а також надрукований запис «електронний підпис». У той же час, як зазначив суд, подана як доказ копія договору не може вважатися належним та достовірним доказом, оскільки *не підтверджує факт підписання договору позики відповідачем за допомогою одноразового ідентифікатора* або ж за допомогою електронного цифрового підпису, який би відповідав вимогам Закону України «Про електронний цифровий підпис». Відповідно до

позиції суду, надана позивачем паперова копія договору позики №211736 від 22.06.2017 року між позивачем та відповідачем не відповідає вимогам статей 79 та 80 ЦК щодо достовірності та достатності доказів, та не може бути доказом того, що особа відповідача була належним чином ідентифікована при реєстрації в інформаційно-телекомунікаційній системі ТОВ «ВЕЛЛФІН» та факту укладення договору. Як вказав суд, посилання позивача на наявність персональних даних відповідача не може вважатись належною ідентифікацією особи, оскільки *докази того, що номер телефону належить саме відповідачу, відсутні, а фотографії можуть бути надані іншою особою.*

Схожих висновків дійшов Ленінський районний суд міста Миколаєва у рішенні від 22 листопада 2019 року в справі № 489/981/19 [15]. У цій справі, ТОВ «Фінансова компанія «Преміум Актив» звернулося до суду з позовом про стягнення з відповідача заборгованості за кредитним договором у сумі 5854,00 грн., оскільки відповідач належним чином не виконав взяті на себе зобов'язання за кредитним договором та не надав своєчасно позивачу грошові кошти для погашення заборгованості за борговими зобов'язаннями, що має відображення у розрахунку заборгованості. У позовній заяві позивач зазначив, що договір №2391201764-018313 укладено в електронному вигляді шляхом реєстрації відповідача на Інтернет сайті e-groshi.com і виконання ним певних дій, які свідчать про укладення вказаного договору. Також позивач у позові зазначив, що ідентифікатором, відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про ЕК» є СМС-повідомлення з кодом 400822, який зазначений у тексті договору у розділі «Підписи сторін». Судом, відповідно до ухвали суду від 08.08.2019 року, у позивача були витребувані документи на підтвердження дійсності укладення правочину, перерахування коштів саме відповідачу, але позивачем ухвала суду не була виконана. Таким чином, суд зазначив, що позивачем не доведено факт виникнення зобов'язань між позивачем та відповідачем, не надано належних до-

казів того, що саме відповідачем було застосовано будь-яким способом ідентифікатор (СМС-повідомлення з кодом 133591), зокрема, *відсутні докази отримання відповідачем будь-яким чином цього одноразового ідентифікатора*, а також відсутні докази реєстрації відповідача в інформаційно-телекомунікаційній системі позивача. На підставі вказаного, суд повністю відмовив у задоволенні позовних вимог позивача.

Касаційний цивільний суд Верховного Суду в постанові від 12.01.2021 по справі №524/5556/19 [16] зайняв протилежних висновків та поклав тягар доведення на особу, що оспорує факт підписання нею договору одноразовим ідентифікатором. Так, суд визнав належним цей вид підпису, оскільки він передбачений чинним законодавством.

Водночас, не можемо погодитися з такою позицією Верховного Суду, оскільки вона не враховує сутнісну сторону питання, базується лише на формальних міркуваннях та, по суті, демонструє позитивістську правосвідомість. В Україні не передбачено обов'язкової ідентифікації особи при отриманні номеру телефону. Так, відповідно до ч. 5 ст. 104 Закону України «Про електронні комунікації» [17] кінцевий користувач має право отримувати послугу знеособлено відповідно до правил надання та отримання електронних комунікаційних послуг та умов надання послуг, встановлених постачальником електронних комунікаційних послуг. Саме тому вбачається, що такий вид підпису, як «підпис одноразовим ідентифікатором», має право на існування лише в разі попередньої автентифікації особи як власника технічного засобу, на який надсилається такий ідентифікатор.

Щодо простого електронного підпису, то його використання передбачає довільну генерацію стороною ГД алфавітно-цифрової послідовності, використання відображення відбитку пальця, іншого зображення чи зазначення певних ідентифікаційних даних (прізвища, імені, реєстраційного номеру облікової картки платника податку тощо) у якості підпису. Як альтернативний варіант, здійснення пев-

ної комунікації з інформаційно-комунікаційною системою суб'єкта господарювання (до прикладу натискання кнопки «Так» з метою висловити згоду щодо положень публічної оферти) також може вважатися видом простого підпису.

Щодо аналога власноручного підпису через факсимільне відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, такі види підпису є фактично візуальним відображенням підпису особи засобами *копіювання*. Внаслідок копіювання втрачається найважливіша ознака так званого «мокрого», або ж власноручного підпису, а саме можливість перевірити його біометричні характеристики з метою визначення дійсної особи-підписанта. Як результат, втрачається функція автентифікації.

Як висновок, використання простого електронного підпису, підпису одноразовим ідентифікатором та аналога власноручного підпису через факсимільне відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання при підписанні ГД у сфері ЕК саме по собі не виконує функцію автентифікації та можливе лише за умови попереднього встановлення особи-підписанта. Мається на увазі, зокрема, використання розпізнавання обличчя, візерунку пальців чи долоні відповідними технічними засобами, встановлення особи за допомогою перевірки через обладнання, над яким вона однозначно має контроль тощо. При цьому простої домовленості про використання вказаних видів підпису сторонами ГД, на нашу думку, недостатньо, оскільки їх надзвичайно легко спростувати після першого використання. Фактично, вказані види підпису виконують лише функцію фіксації згоди щодо змісту ГД, проте повнота цієї функції може бути здійснена лише за умови попередньої автентифікації.

Висновки

Чинне законодавство дозволяє використання ряду різновидів підписів для укладення ГД у сфері ЕК: УЕП, КЕП, підпис одноразовим ідентифікатором, елек-

тронний підпис як набір будь-яких даних, інший аналог власноручного підпису (зокрема шляхом факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання чи в інший спосіб, домовлений сторонами).

З вказаних видів підпису, лише КЕП та УЕП виконують, без використання додаткових технічних засобів, функцію автентифікації особи та засвідчення її згоди щодо змісту ГД. Водночас, тоді як КЕП визнається рівним за юридичною силою власноручному підпису на рівні законодавства, відповідність УЕП, за певних обставин, може бути поставлена під сумнів.

Було встановлено, що такі види підписів, як підпис одноразовим ідентифікатором, електронний підпис як набір будь-яких даних (простий електронний підпис) та аналог власноручного підпису шляхом факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, не виконують ключову функцію підпису, а саме - автентифікації особи-підписанта. У зв'язку з цим, їх використання для підписання ГД можливе лише за умови застосування додаткових засобів автентифікації, якими можуть виступати, зокрема, перевірка технічними застосунками біометричних характеристик особи в момент підписання ГД або перевірка особи-підписанта через обладнання, яким він однозначно володіє. Лише в такому випадку може бути в повноті виконана їх функція фіксації згоди щодо змісту ГД.

Література

1. Chris Reed. What is a Signature? Warwick. 2000. №3. URL: https://warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/jilt/2000_3/reed (дата звернення: 09.02.2022);
2. Постанова від 21.09.2021-№ 910/16954/20. Північний апеляційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/100032350> (дата звернення: 09.02.2022);
3. Ухвала від 14.01.2021 № 911/322/20. Господарський суд Київської області. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/>

[document/94258465](#) (дата звернення: 09.02.2022);

4. Рішення від 14.12.2020-№ 910/12233/20. Господарський суд м. Києва. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/93557945> (дата звернення: 09.02.2022);

5. Ухвала від 14.02.2019-№ 9901/43/19. Верховний Суд. Велика Палата. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/79883385> (дата звернення: 09.02.2022);

6. Постанова від 11.06.2019-№904/2882/18. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82426143> (дата звернення: 09.02.2022);

7. Постанова від 24.09.2019-№922/1151/18. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/84515934> (дата звернення: 09.02.2022);

8. Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. Офіційний вісник Європейського Союзу.- L 257/73. 28.08.2014. UA. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення: 09.02.2022);

9. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 року №2155-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 45, ст. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 09.02.2022);

10. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 року №851-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003,- № 36, ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 09.02.2022);

11. Погоріленко А.В. Укладення господарських договорів у сфері електронної комерції. *Studia Prawnoustrojowe*. 2021. 54. С.479-496 DOI: 10.31648/sp.7186;

12. Цивільний Кодекс України: закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. Ві-

домості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.02.2022);

13. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 року № 675-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015,- № 45, ст. 410;

14. Рішення від 05.10.2020-№ 385/733/20. Гайворонський районний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91990745> (дата звернення: 09.02.2022);

15. Рішення від 22.11.2019-№ 489/981/19. Ленінський районний суд м. Миколаєва. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/85926242> (дата звернення: 09.02.2022);

16. Постанова від 12.01.2021-№ 524/5556/19 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/94102130> (дата звернення: 09.02.2022);

17. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 №1089-IX. Офіційний вісник України від 26.01.2021 р., № 6, стор. 10, стаття 306, код акта 102665/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 09.02.2022).

Pohorilenko A.V.

SIGNING A BUSINESS AGREEMENT IN THE FIELD OF E-COMMERCE

The types of signatures that can be used to conclude a business agreement in the field of e-commerce are studied. It was found that of the existing types of signatures, only qualified and improved electronic signatures perform the function of authentication of the signatory. It has been established that such types of signatures as one-time signature, electronic signature as a set of any data (simple electronic signature) and analogue of handwritten signature by facsimile reproduction of the signature using mechanical, electronic or other copying do not perform the key function of the signature. - authentication of the signatory. Therefore, their use for signing the business agreement is pos-

АНОТАЦІЯ

Досліджено види підписів, що можуть використовуватися для укладення господарського договору у сфері електронної комерції. Виявлено, що з сучасних видів підписів лише кваліфікований та удосконалений електронні підписи виконують функцію автентифікації особи-підписанта. Встановлено, що такі види підписів як підпис одноразовим ідентифікатором, електронний підпис як набір будь-яких даних (простий електронний підпис) та аналог власноручного підпису шляхом факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, не виконують ключову функцію підпису, а саме - автентифікації особи-підписанта. У зв'язку з цим, їх використання для підписання господарського договору можливе лише за умови застосування додаткових засобів автентифікації, якими можуть виступати, зокрема, перевірка технічними засобами біометричних характеристик особи в момент підписання господарського договору або перевірка особи-підписанта через обладнання, яким він однозначно володіє. Лише в такому випадку може бути в повноті виконана їх функція фіксації згоди щодо змісту господарського договору.

Ключові слова: господарський договір; електронний підпис; підпис одноразовим ідентифікатором; електронна комерція.

sible only with the use of additional authentication tools, which may include, in particular, verification by technical applications of biometric characteristics of the person at the time of signing the business agreement or verification of the signatory through equipment he clearly owns. Only in this case can their function of fixing the content of the business agreement be fully fulfilled.

Key words: business agreement; electronic signature; signature with a unique identifier; e-commerce.

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ

ПІДДУБНА Вікторія Федорівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

DOI: 10.15587/2523-4153.2020.21667

УДК 347.61/.64

DOI 10.32782/NP.2022.1.22

В статті аналізуються шлюбний договір і основи його припинення. Шлюбний договір визначено як цивільно-правовий договір комплексної правової природи. Оскільки договір, в тому числі шлюбний договір, в першу чергу належить до категорії цивільного права, то в відповідності зі статтею 8 СК України в разі договірної регуляції шлюбних відносин повинні застосовуватися загальні норми статей 3, 6 ГК України про шлюбний договір.

Автором вказано основи припинення шлюбного договору: добровільне взаємне згоду подружжя на розірвання шлюбного договору; об'єктивна неможливість виконання шлюбного договору; порушення інтересів дітей, а також непрацездатних повнолітніх дітей, синів, маючих важливе значення; зменшення обсягу прав дитини; ухилення або невиконання умов договору одним з подружжя; умови договору, що ставлять одного з подружжя в надзвичайно несприятельне матеріальне становище; відсутність в тексті договору умов про розподіл ризиків, пов'язаних з зміною життєвих обставин подружжя; використання одним з подружжя своїх прав і свідоме внесення в текст договору умов, несприятельних для одного з подружжя, що в майбутньому може спричинити такі правові наслідки, як несправність шлюбного договору тощо.

Вивчаються судові способи захисту прав учасників шлюбних відносин при порушенні умов шлюбного договору.

Аргументується достовірність висновку, що припинити шлюбний договір можливо за добровільною взаємною згодою подружжя на розірвання шлюбного договору або за рішенням суду. Обґрунтовується необхідність законодавчих підходів до трансформації імуществених відносин між учасниками цивільних і шлюбних відносин, що вимагає розширення і конкретизації основи припинення шлюбного договору.

Ключові слова: основи припинення, шлюбний договір, конструкція фрустрації.

Постановка проблеми

Актуальність теми обумовлена розвитком диспозитивних способів цивільно-правового регулювання шлюбних відносин, тенденції розвитку майнових відносин в Україні, які за своїми змістовними характеристиками мають відповідати сучасним інтеграційним засадам договірної права європейського та світового співтовариства. Договірний режим майна подружжя, одним з видів якого є шлюбний договір, є допоміжним регулятором, який діє лише за бажанням подружжя і щодо визначеного в ньому кола відносин. Допоміжний характер шлюбного договору має місце і тоді, коли діє комбінований законно-договірний правовий режим. Слід зазначити, що за раніше чинним шлюбним законодавством майнові відносини чоловіка та дружини регулювалися тільки імперативними нормами, що

встановлювали спільну сумісну власність подружжя на майно, нажите під час шлюбу. Відповідно до статті 102 СК України на вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення [1]. Розширення та конкретизація підстав припинення шлюбного договору потребує нових законотворчих підходів, спрямованих на забезпечення ефективного правового регулювання майнових відносин між подружжям.

Аналіз літератури

Теоретичним та практичним аспектам правового захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав приділено багато уваги у науковій юридичній доктрині. Дослідженнями цих відносин займалися такі науковці, як В.В. Баранкова, М.А. Біда, Т.В. Боднар, В.І. Борисова, І.В. Венедіктова, О.О. Кот, В.А. Кройтор, Н.С. Кузнєцова, В.В. Надьон, В.Л. Яроцький та ін. Грунтовний науковий аналіз шлюбного договору як регулятора відносин подружжя здійснено в дисертаційних роботах: Явор О. А. «Функції шлюбного контракту в сімейному праві України» (1996), О.О. Ульяненко «Шлюбний договір у сімейному праві України» (2003), Г.О. Гаро «Шлюбний договір як інститут сімейного права України» (2012), Р.Б. Хобор «Шлюбний договір як регулятор майнових відносин подружжя» (2016), К.А. Казарян «Шлюбний договір у міжнародному приватному праві» (2016). Разом з тим, наукових досліджень питань цивільно-правового захисту прав подружжя та третіх осіб при припиненні шлюбного договору не проводилось.

Метою цієї статті є дослідження цивільно-правових засобів захисту, що можуть використовуватись подружжям та іншими особами у випадку порушення їхніх прав шлюбним договором.

Виклад матеріалу

Особливої уваги на сьогодні потребує інститут шлюбного договору, основне призначення якого полягає у необхідності

врегулювання майнових відносин подружжя, що виникають у період шлюбу, відповідно до їх волі та з метою підвищення гарантованості своїх прав і врахування своїх особистих поглядів на взаємовідносини в сім'ї.

Головні переваги шлюбного договору полягають у тому, що подружжя під час укладання договору вже визначилися: з долею всіх речей, набутих під час зареєстрованого шлюбу; долею дошлюбного рухомого та нерухомого майна; з майновими правами та обов'язками у шлюбі або майновими правами та обов'язками, що можуть виникнути у майбутньому; з порядком розподілу майна та боргів тощо. Подружжя має право визначити режим спільної часткової або спільної сумісної власності на всі або окремі види майна, набутого в шлюбі, об'єкти особистої приватної власності кожного з подружжя. Шлюбний договір за своєю юридичною природою є цивільно-правовим договором, його укладення, зміна, розірвання та визнання недійсним регулюється загальними положеннями про цивільно-правові договори. Такий висновок підтверджується і позицією Верховного Суду з цього питання, так рішенням ВС України від 28 січня 2015 року у справі № 6-230цс14 було встановлено: «Оскільки договір, у тому числі шлюбний договір, передусім є категорією цивільного права, то відповідно до статті 8 СК України у випадках договірного регулювання сімейних відносин повинні застосовуватися загальні норми статей 3, 6 ЦК України щодо свободи договору, а також глав 52, 53 ЦК України щодо поняття та умов договору, його укладення, зміни і розірвання» [2].

Відповідно до статті 102 СК України на вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання [1].

Підставами для припинення шлюбного договору можуть бути:

- добровільна взаємна згода подружжя на розірвання шлюбного договору;

- об'єктивна неможливість виконання шлюбного договору;
- порушення інтересів дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення;
- зменшення обсягу прав дитини;
- ухилення або невиконання умов договору одним з подружжя;
- умови договору, що ставлять одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище;
- відсутність у тексті договору умов про розподіл ризиків, пов'язаних із зміною життєвих обставин подружжям;
- зловживання одним з подружжя своїми правами та свідоме внесення в текст договору умови, що є несприятливою для одного з подружжя, яка у майбутньому може спричинити такі правові наслідки, як недійсність шлюбного договору тощо.

Припинити шлюбний договір можливо за добровільною взаємною згодою подружжя на розірвання шлюбного договору або за рішенням суду.

Подружжя має право відмовитися від шлюбного договору. У такому разі, за вибором подружжя, права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються з моменту його укладення або в день подання нотаріусу заяви про відмову від нього. Той з подружжя, хто вимагає у судовому порядку зміни умов шлюбного договору, пред'являє перетворювальний позов [4, с.62]. Для його задоволення, як слушно зазначає Антокольська М.В., необхідно, щоб обставини настільки істотно змінилися, що виконання умов договору призвело б до заподіяння значної шкоди сторонам (стороні) і щоб ці обставини на момент укладення договору не можна було передбачити [5, с.163-164].

Однією із основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 частини першої статті 3 ЦК України) і дії учасників цивільних та сімейних правовідносин мають бути добросовісними. Тобто відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Принцип добросовісності у ре-

гулюванні сімейних відносин міститься у ч. 9 ст. 7 СК України [1]. Норми сімейного законодавства встановлюють правила поведінки учасників сімейних правовідносин у відповідності із принципом добросовісності. Так, Чубоха Н.Ф. вважає добросовісність морально-етичною категорією, яка є оціночною, поєднує об'єктивний (вимогу певної поведінки суб'єкта правовідносин, що передбачена правовою нормою) та суб'єктивний (пов'язаний з діями суб'єкта правовідносин, які мають відповідати критеріям чесності, правдивості та поваги до прав інших осіб, безумовного виконання обов'язків та розумінням необхідності певної поведінки) елементи [6, с. 174]. На думку Діковської І.А., застосування принципу добросовісності можливе внаслідок створеної системи правил, які розроблені доктриною, судовою практикою і які сприяють «об'єктивації» добросовісності (створенню спеціальних обов'язків, заборон, що розкривають зміст добросовісності) [7, с. 273]. Красицька Л.В. вважає, що «добросовісною є така поведінка, яка передбачає усвідомлення особою своїх вчинків і зіставлення їх з ustalеними в суспільстві вимогами щодо корисної поведінки, яка не порушує права інших осіб та надає можливість задовольняти особисті потреби» [8, с. 72]. Менджул М.В. підсумовує й робить висновок: «Будучи моральною категорією, добросовісність встановлює правові вимоги щодо поведінки учасників відносин і відображає усвідомленість ними відповідності своєї поведінки таким вимогам» [9, с.82].

Шлюбний договір не може використовуватися одним з подружжя (недобросовісний один з подружжя) для уникнення сплати боргу боржником або виконання судового рішення про стягнення боргу. Боржник (недобросовісний один з подружжя), щодо якого ухвалене судове рішення про стягнення боргу та накладено арешт на його майно, та його дружина, що підписали на цій стадії шлюбний договір, діють, очевидно, недобросовісно та зловживають правами стосовно кредитора, оскільки «новоспечений» шлюбний договір порушує майнові інтереси кредитора

і спрямований на недопущення звернення стягнення на майно боржника (недобросовісного одного з подружжя). Тому законодавець не може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм сімейного та цивільного права, але є недобросовісними та призводять до зловживання правом одним з подружжя. Договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (франдаторним договором), може бути як оплатний, так і безоплатний договір. Застосування конструкції «франдаторності» при оплатному договорі має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати оплатний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору.

Судова практика щодо шлюбних договорів, спрямованих на уникнення майнової відповідальності одного із подружжя, є неоднозначною. Так, у вересні 2018 року Приморський районний суд м. Одеси вирішив справу № 522/23757/17, у якій, з метою ухилення від виконання рішення суду про стягнення з чоловіка боргу, подружжя уклало шлюбний договір, за яким набуто під час шлюбу майно передано у приватну власність дружини. До суду звернувся кредитор, який звернув судові рішення про стягнення з чоловіка боргу до виконання та усвідомив неможливість задоволення своїх вимог. Суд задовольнив позовні вимоги в повному обсязі, визнав шлюбний договір частково недійсним (у частині умов про передачу майна дружині) [10]. Під час розгляду справи було встановлено, що укладений шлюбний договір не був спрямований на реальне настання правових наслідків, зумовлених ним, внутрішня воля сторін не відповідає зовнішньому її прояву, правочин укладався умисно, з метою ухилення від виконання судового рішення. ВСУ, переглядаючи рішення судів першої та апеляційної інстанцій у справі за позовом особи про визнання шлюбного договору недійсним (ухвала від 29.03.2017 у справі № 447/66/15-ц), вказав, що, виходячи зі змісту ст. ст. 9, 103 СК України, ст. ст. 203, 215 ЦК України, підставою недійсності шлюбного договору є недодержання в момент вчинення стороною (сторонами)

таких вимог: 1) зміст шлюбного договору не може суперечити законодавству України, а також моральним засадам суспільства; 2) волевиявлення кожного із подружжя при укладенні шлюбного договору має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; 3) шлюбний договір має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним [11].

Велика Палата Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц підтримала практику Верховного Суду України щодо *фіктивності правочинів*, які укладаються з метою запобігання зверненню стягнення на майно. Відповідно до частини четвертої ст. 93, частини першої ст. 103 СК України положення шлюбного договору, що ставлять одного з подружжя у *надзвичайно невідгідне матеріальне становище*, порушують його права та інтереси, на вимогу такої сторони за рішенням суду можуть бути визнані недійсними з підстав, установлених ЦК України. Також шлюбний договір не може обмежувати правоздатність або дієздатність подружжя, їх право на звернення до суду за захистом своїх прав.

Якщо розглядати справи про визнання шлюбного договору недійсним, необхідно зазначити Постанову Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя», у якій зазначені певні особливості розгляду таких справ. Відповідно до п. 14 зазначено, що у справах позовного провадження одночасно з розглядом позовної заяви про розірвання шлюбу може бути розглянуто й вимогу про визнання шлюбного договору недійсним повністю або частково з підстав, установлених ЦК, оскільки такі вимоги є взаємопов'язаними [12]. Цікавою є позиція Верховного Суду у складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду, який скасував постанову апеляційного суду та змінив рішення місцевого суду в мотивувальній частині, й навів таке правове обґрунтування: «Приватно-правовий інструментарій (зокрема, визнання договору дійсним

внаслідок відсутності його нотаріального посвідчення) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу (коштів, збитків, шкоди), що набрало законної сили” [13]. Вважаємо, що окремою підставою часткової недійсності шлюбного договору може бути умова, що ставить у надзвичайно невідгідне матеріальне становище одного з подружжя, а порушення прав або невиконання обов’язків особистого немайнового характеру може передбачати майнову компенсацію та бути підставою для відшкодування моральної шкоди.

Висновки

Кожне подружжя виробляє свою модель сімейного життя. Найпоширенішим мотивом для укладання шлюбного договору є бажання сторін врегулювати між собою майнові правовідносини по-новому. Безперечна перевага шлюбного договору полягає в тому, що подружжя або особи, які тільки збираються зареєструвати шлюб, можуть врегулювати їх інакше, ніж визначено законодавством. Враховуючи вищенаведене, сучасна трансформація майнових відносин між учасниками сімейних відносин вимагає розширення та конкретизації підстав припинення шлюбного договору. Вказане потребує пошуку ефективних законотворчих підходів, які будуть забезпечувати ефективне правове регулювання майнових відносин, здійснення та захисту прав подружжя як сторін шлюбного договору, їхніх дітей, охорони та захисту прав третіх осіб.

Література

1. Сімейний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
2. Постанова Верховного суду України від 28 січня 2015 року № 6–230цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/7416f47ea7ade281c2257ddd00492f0c/>
3. Цивільний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

4. Гриняк А. Окремі аспекти укладення шлюбного договору за цивільним та сімейним законодавством України. РОЗДІЛ III. Актуальні проблеми цивілістики. 2 (4), 2014 С.59-63 <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5060/1/grynjak%20a..pdf>

5. Антокольская М. В. Семейное право / М. В. Антокольская. М., 1999. С. 163-164.

6. Чубоха Н. Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 2.- С. 171–174.

7. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договорних зобов’язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 464 с.

8. Красицька Л. В. Правові наслідки добросовісної поведінки в сімейних правовідносинах // Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ.конф., присвяч. 97-й річниці з дня народження д.-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 71–75.

9. Менджул М В дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему “Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права” 544с.

10. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 27 вересня 2018 року Справа N 522/23757/17 https://verdictum.ligazakon.net/document/76865066?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=Verdictum_text&utm_content=

11. Українське право. ВССУ вказав на підстави недійсності шлюбного договору https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/vssu-vkazav-na-pidstavinediysnosti-shlyubngo-dogovoru/

12. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 № 11 « Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя », <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07>

13. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 569/6427/16 (провадження № 61-39814 св18) – <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053362>

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються питання шлюбного договору та підстав його припинення. Шлюбний договір визначено як цивільно-правовий договір з комплексною правовою природою. Оскільки договір, у тому числі шлюбний договір, передусім є категорією цивільного права, то відповідно до статті 8 СК України у випадках договірного регулювання сімейних відносин повинні застосовуватися загальні норми статей 3, 6 ЦК України щодо свободи договору. Автором зазначено підстави припинення шлюбного договору: добровільна взаємна згода подружжя на розірвання шлюбного договору; об'єктивна неможливість виконання шлюбного договору; порушення інтересів дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення; зменшення обсягу прав дитини; ухилення або невиконання умов договору одним з подружжя; умови договору, що ставлять одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище; відсутність у тексті договору умов про розподіл ризиків, пов'язаних із зміною життєвих обставин подружжям; зловживання одним з подружжя своїми правами та свідоме внесення в текст договору умови, що є несприятливою для одного з подружжя, яка у майбутньому може спричинити такі правові наслідки, як недійсність шлюбного договору тощо. Автор досліджує судові способи захисту прав учасників сімейних відносин при порушенні умов шлюбного договору. Аргументується достовірність висновку про те, що припинити шлюбний договір можливо за добровільною взаємною згодою подружжя на розірвання шлюбного договору або за рішенням суду. Доводиться необхідність законотворчих підходів щодо трансформації майнових відносин між учасниками цивільних та сімейних відносин, що вимагає розширення та конкретизації підстав припинення шлюбного договору.

Ключові слова: підстави припинення, шлюбний договір, конструкція фродакторності.

SUMMARY

The article analyzes the marriage contract and the grounds for its termination. A marriage contract is defined as a civil law contract with a complex legal nature. Since the contract, including the marriage contract, is primarily a category of civil law, in accordance with Article 8 of the IC of Ukraine, in cases of contractual regulation of family relations, the general norms of Articles 3, 6 of the Civil Code of Ukraine on freedom of contract should be applied.

The author indicates the grounds for termination of the marriage contract: voluntary mutual consent of the spouses to terminate the marriage contract; objective impossibility of performance of the marriage contract; violation of the interests of children, as well as disabled adult daughters, sons, which are of significant importance; reduction of the rights of the child; evasion or failure to fulfill the terms of the contract by one of the spouses; terms of the contract that put one of the spouses in an extremely disadvantageous financial position; the absence in the text of the contract of conditions on the distribution of risks associated with a change in life circumstances of the spouses; abuse by one of the spouses of their rights and the deliberate introduction into the text of the contract of a condition unfavorable for one of the spouses, which in the future may entail such legal consequences as the invalidity of the marriage contract, etc.

Judicial methods of protecting the rights of participants in family relations in case of violation of the terms of the marriage contract are being investigated.

The reliability of the conclusion is argued that it is possible to terminate the marriage contract by voluntary mutual consent of the spouses to terminate the marriage contract or by a court decision. The necessity of legislative approaches to the transformation of property relations between participants in civil and family relations is substantiated, which requires the expansion and specification of the grounds for terminating a marriage contract.

Key words: grounds for termination, marriage contract, fraudulent construction.

ПЕРЕДАЧА ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ЖИТЛОВОГО ТА ГАРАЖНОГО БУДІВНИЦТВА

БЕРЕЖНИЦЬКА Галина Іванівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри права факультету управління, економіки та права Львівського національного університету природокористування

**УДК 349.4:332
DOI 10.32782/NP.2022.1.23**

Стаття посвячена передачі земельних участків для житлового та гаражного будівництва. В роботі проведено комплексний аналіз питання передачі земельних ділянок житловим та гаражним кооперативам та визначено проблемні аспекти всередині правореалізаційної практики сучасної України.

Реалізація права на житлове та гаражне будівництво в Україні здійснюється шляхом індивідуального використання такого права та шляхом об'єднання громадян в кооперативні організації. Потенціал кооперативного співробітництва дуже потужний, а нинішній етап державно-правової життя характеризується зростанням позитивної ролі інститутів громадянського суспільства. На основі аналізу зарубіжної доктрини (Італії, Латинської Америки, Китаю) доведено ефективність кооперативної форми реалізації права людини на житло.

Утверджено, що принцип верховенства права та людяності вимагає суттєвого переосмислення політики в правовій сфері. Не виключено, що земельне та градостроительне право. Передача землі повинна здійснюватися шляхом урахування ціннісних парадигм для сучасного та територіального суспільства.

Виділено та проаналізовані три форми передачі земельної ділянки житловим кооперативам: в власність, оренду та придбання за громадянсько-правовими угодами. Вказано на особливості – придбання прав на земельні ділянки кооперативами здійснюється саме юридичними особами, а не окремо фізичною особою, яка є членом такого кооператива.

Визначено наступні проблеми в сфері передачі земельних ділянок для житлового та гаражного будівництва: колізії норм та Земельного кодексу України в контексті безвозмездного виділення землі (в частині третьої ст. 116 Земельного кодексу України законодавці передбачили можливість безоплатної передачі земельних ділянок виключно громадянам та не врегулювали механізм безоплатної передачі юридичним особам, якими є, зокрема, житлово-будівельні та обслуговуючі кооперативи, як це вказано в ст. 41 нинішнього Кодексу); норми права не відповідають сучасним умовам розвитку соціальної реальності та сформовані на старій ідеологічній основі (Житловий кодекс УРСР від 1983 року); судові практики мають розбіжності щодо розв'язання спорів.

Ключові слова: земельна ділянка, градостроительство, житло та гаражні кооперативи, кооператив, право на житло.

Постановка проблеми

Право на житло є основним правом людини. Воно визнано на конституційному та на законодавчому рівні, передбачено статтею 47 Конституції України та статтею 31 Житлового кодексу. Однак правових декларативних норм не є достатньо. Нині реалізація цього права є значно ускладненою, враховуючи соціально-побутові проблеми, загрози пандемічного характеру, економічну кризу та суттєву кількість громадян, що потребують соціального захисту. Останнім часом законодавець звернувся до цієї проблеми та прийняв Постанову Вер-

ховної Ради України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення реалізації права громадян на житло» [1]. П. 5 вказаної Постанови визначає потребу у розробці та поданні на розгляд Верховної Ради України Міністерством розвитку громад та територій України спільно з Міністерством соціальної політики України, Міністерством у справах ветеранів України, Міністерством цифрової трансформації України, Міністерством фінансів України законопроектів для забезпечення реалізації права громадян на житло. Отож на державному рівні розуміють, що сьогодні є затребуваною оновлена правова політика у світлі реалізації права людини на житло.

Звернемось до практики. Питання виділення земельних ділянок під будівництво є доволі актуальним, так аналіз рішень Львівської міської Ради дав можливість визначити, що тільки протягом січня 2022 року цей орган місцевого самоврядування затвердив вісім містобудівних умов та обмежень для проектування об'єкта будівництва на нове будівництво [2]. Отож задекларована проблема має вагоме значення як у межах земельного, містобудівного, так і житлового права.

Стан дослідження

Науково-теоретичне підґрунтя для досліджень, пов'язаних із землею як об'єктом земельних відносин, заклали, зокрема, такі дослідники, як В. І. Андрейцев, Г.І. Грещук, Н. І. Титова, М. В. Шульга, Ю. О. Вовк, І. І. Каракаш, В.В. Носік, О.М. Коротун, О. Г. Бондар, Т.Є. Харитонова, Г. В. Чубуков та ін. Незважаючи на сучасні дослідження, окремі аспекти земельних відносин залишаються науково дослідженими та нормативно врегульованими нена належним чином. Серед таких нагальних проблем, які існують сьогодні в українському суспільстві, є питання передачі земельних ділянок для житлового та гаражного будівництва.

Тому **ціллю** цього наукового дослідження є комплексний аналіз питання передачі земельних ділянок житловим та гаражним кооперативам та визначимо проблемні аспекти в межах правореалізаційної практики сучасної України.

Виклад основних положень

Право на реалізацію своїх житлових чи інших соціально-побутових інтересів реалізуються громадянами особисто та через кооперативні організації. У межах цієї статті сконцентруємо свою увагу на останньому.

Стаття 2 Закону України «Про кооперацію» визначає, що кооператив – це «юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування» [3]. Правовий статус житлово-будівельних кооперативів визначається статтями 133–149 Житлового кодексу УРСР [4]. Норми вказують, що громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, у праві вступити до житлово-будівельного кооперативу і одержати в ньому квартиру. На облік охочих вступити до житлово-будівельного кооперативу беруться громадяни, які постійно проживають у цьому населеному пункті і потребують поліпшення житлових умов. Громадяни, які перебувають на обліку охочих вступити до житлово-будівельного кооперативу, приймаються до членів організованого кооперативу в порядку черговості. Такі кооперативи не мають на меті отримання прибутку, продаж побудованих квартир стороннім особам не передбачається. Більше того, відповідно до п. 3 Примірного статуту ЖБК кількість громадян, які вступають до кооперативу під час його організації, має відповідати кількості квартир у житловому будинку (будинках) кооперативу, запланованому до будівництва, але не може бути менше ніж 5 осіб.

Потенціал кооперативної співпраці є дуже потужним, а нинішній етап державно-правового життя характеризується «зростанням позитивної ролі інститутів громадянського суспільства» [5]. На суттєву роль кооперації для держави вказують іноземні дослідники, зокрема у Латинській Америці «перерозподіл земель розглядається як механізм вирішення соціально-економічної напруженості» [6], в Китаї кооперацію визнають «рушійною силою економічного руху» [7], а в Італії «суттєвим внеском у розвиток внутрішніх місцевих територій та доглядом за землею» [8]. В Україні кооперативний рух також має давню історію та

zareкомендував себе як надійний фактор відстоювання побутових та соціальних інтересів окремих груп суспільства.

Принцип верховенства права та людиноцентризму вимагає суттєвого переосмислення політики у правовій сфері. Не винятком тут є земельне та містобудівне право. Передача землі повинна відбуватися шляхом врахування ціннісних парадигм для людини та територіальної громади. В останні роки концепція спільного створення цінностей набуває певної популярності в літературі з управління будівництвом (наприклад, Mills and Razmdoost [9]). Також дослідження аналізують процеси спільного створення цінності між клієнтами та постачальниками, а також з кінцевими користувачами (Fuentes [10]) на етапах проектування та виробництва будівних проєктів. Вимоги клієнта формують ціннісну пропозицію для проєкту стосовно вартості, часу та якості. Однак під час передньої частини проєктів житлового будівництва управління проєктом та визначення цінних пропозицій залежить не лише від замовників будівництва (забудовників житла), але й залучають інших учасників. Одним із прикладів є органи місцевої влади та місцевого самоврядування. Передаючи земельні ділянки під житлове чи гаражне будівництво, слід врахувати поєднання інтересів членів кооперативу та всієї територіальної громади. Важливим аспектом є запобігання порушення цілей, що стосуються просування сталого розвитку суспільства. В національній доктрині права питання землеустрою як фактора сталого розвитку також приділено увагу науковців, зокрема, активно аналізує цю проблематику доктор Г.І. Грещух [11].

Як вказує шведська дослідниця Меліса Кандел, «муніципалітет та забудовників житла можна розглядати як двох суб'єктів, які обидва безпосередньо беруть участь у формуванні цінних пропозицій на початку проєктів житлового будівництва на муніципальній землі» [12]. Більше того, європейські органи місцевої влади тенденціям сталого розвитку надають суттєву прерогативу. «Щоб стимулювати сталий розвиток та інновації в цих районах та розробити майбутню політику, муніципалітети використовують угоди про виділення земельних ділянок для встановлення специфічних для проєктів вимог щодо стійкості

проєктів житлового будівництва, які виходять за рамки чинних національних правових будівельних норм» [13].

У національній практиці вищезазначений підхід є неприпустимим та вважається незаконним. В Україні передача земельної ділянки відбувається відповідно до законодавчих норм. Зокрема, ст. 22 Закону «Про кооперацію» вказує, що «земля кооперативу складається із земельних ділянок, наданих йому в оренду або придбаних ним у власність»; ст. 41 Земельного Кодексу України містить норму, що «житлово-будівельним (житловим) та гаражно-будівельним кооперативам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування земельні ділянки для житлового і гаражного будівництва передаються безоплатно у власність або надаються в оренду у розмірі, який встановлюється відповідно до затвердженої містобудівної документації» [14]. Вона репрезентується у вигляді затверджених текстових і графічних матеріалів, якими регулюється планування, забудова та інше використання територій.

Звернемо увагу, що проблемою, котра гостро існує нині є колізія законодавства. У частині третій ст. 116 Земельного кодексу України законодавці прописали можливість безоплатної передачі земельних ділянок тільки у власність громадянам і не врегулювали механізм безоплатної передачі юридичним особам, якими є, зокрема, житлово-будівельні та обслуговуючі кооперативи. Натомість у ст. 134 Земельного кодексу України йдеться про обов'язковість продажу земельних ділянок державної та комунальної власності або прав на них на конкурентних засадах (земельних торгах), крім окремих випадків, визначених частинами другою та третьою ст. 134. Перелік особливих випадків передачі земельних ділянок без проведення земельних торгів не передбачає передачі житлово-будівельним та обслуговуючим кооперативам і суперечить ст. 41 Земельного кодексу [15, с.8].

Гаражні та житлові кооперативи мають свої особливості при передачі земельної ділянки. Набуття прав на земельні ділянки кооперативами здійснюється саме як юридичними особами, а не окремо фізичної особи, що є членами такого кооперативу. Тому такі кооперативи є суб'єктами права на земельну

ділянку лише після їх реєстрації як юридичних осіб. Державна реєстрація кооперативу здійснюється у порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності і проводиться у відповідності до вимог Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців». Для перевірки реєстрації використовують Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань та відповідно до ст.11 вищевказаного Закону відомості, що містяться в Єдиному державному реєстрі, є відкритими і загальнодоступними.

Алгоритм дій наступний: 1) державна реєстрація як юридичної особи; 2) загальні збори кооперативу та рішення про звернення до органів влади із заявою щодо отримання у власність землі; 3) звернення до органів місцевого самоврядування про безоплатну передачу у власність чи користування земель загального користування, які знаходяться на території цього кооперативу; 4) рішення відповідного органу публічної влади.

З приводу останнього звернемося до судової практики. Верховний суд у Постанові від 17 червня 2014 року акцентував, що, даючи дозвіл на розробку проєкту відведення земельної ділянки у власність житлово-будівельного кооперативу, відповідна рада має врахувати мету створення такого кооперативу, порядок його організації та діяльності відповідно до вимог Житлового Кодексу України та Примірного статуту [16]. Також роз'яснено ще одну правову позицію: судові палати в адміністративних, господарських та цивільних справах Верховного Суду України на підставі аналізу пункту 12 Перехідних положень, статті 41 ЗК, статей 133, 135, 137 ЖК, Примірного статуту затвердженого постановою Ради Міністрів Української РСР від 22 серпня 1991 року № 163 дійшли висновку, що сільські, селищні та міські ради мають право розпоряджатися землями комунальної власності територіальних громад тільки в межах населеного пункту.

Окрім передачі у власність, можливий інший спосіб користування земельною ділянкою кооперативами – оренда. Оренда землі - це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприєм-

ницької та інших видів діяльності. Орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Необхідним юридичним документом у цьому разі є договір оренди, що зареєстрований у законному порядку.

Відповідно до положень частин першої статті 93 Земельного Кодексу України, право оренди земельної ділянки - це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі: рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування; договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки, тобто за результатами проведення земельних торгів. Об'єктом правовідносин із земельних торгів є право оренди землі (якщо воно включене до лоту). Це означає, що особа, яка придбала лот, набуває права оренди земельної ділянки. Однак, право оренди надає можливість користуватися об'єктом оренди, тоді як покупець лоту такого права ще не має. Переможець торгів здобуває право на укладення правочину, за результатами проведення аукціону з переможцем укладається договір оренди, на підставі якого таке право й виникає.

Третьою формою передачі земельних ділянок може стати їх придбання кооперативами за цивільно-правовими угодами. Кооператив має право придбати земельну ділянку у власність у іншого громадянина чи юридичної особи. Цивільний кодекс України вказує широкий перелік таких угод (купівля-продаж, міна, дарування, успадкування, довічне утримання, інші). Відповідно до ст. 132 Земельного кодексу України угоди про перехід права власності на земельні ділянки укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються. Вони повинні містити: а) назву сторін (прізвище, ім'я та по батькові громадянина, назва юридичної особи); б) вид угоди; в) предмет угоди (земельна ділянка з визначенням місця розташування, площі, цільового призначення, складу угідь, правового режиму тощо); г) документ, що підтверджує право власності на земельну ділянку; г) відомості про відсутність заборон на відчу-

ження земельної ділянки; д) відомості про відсутність або наявність обмежень щодо використання земельної ділянки за цільовим призначенням (застава, оренда, сервітути тощо); е) договірну ціну; є) права та обов'язки сторін; ж) кадастровий номер земельної ділянки; з) момент переходу права власності на земельну ділянку. Цивільно-правові угоди про перехід права власності на земельні ділянки вважаються укладеними з дня їх нотаріального посвідчення. Однак право власності на земельну ділянку виникає в особи, яка набуває земельну ділянку у власність на підставі цивільно-правової угоди, лише після державної реєстрації цих прав (стаття 125 ЗК України).

Висновок

Реалізація права на житлове та гаражне будівництво в Україні відбувається шляхом індивідуального використання такого права та шляхом об'єднання громадян у кооперативні організації. На основі аналізу зарубіжної доктрини доведено ефективність останньої форми реалізації права людини на житло.

Виокремлено та проаналізовано три форми передачі земельної ділянки житловим кооперативам: у власність, оренду і набуття за цивільно-правовими угодами. Вказано на особливості - набуття прав на земельні ділянки кооперативами здійснюється саме як юридичними особами, а не окремо фізичної особи, що є членами такого кооперативу.

Визначено наступні проблеми у сфері передачі земельних ділянок для житлового та гаражного будівництва: колізії норм Земельного кодексу України в контексті безоплатного виділення землі; норми права не відповідають сучасним умовам розвитку соціальної реальності та сформовані на старому ідеологічному підґрунті; судова практика має розбіжності казуального вирішення спорів.

Література

1. Про невідкладні заходи щодо забезпечення реалізації права громадян на житло: постанова ВР України від 22.09.2021 № 1766-IX *Голос України* від 02.10.2021 — № 188
2. Документи Львівської Міської ради URL: <https://city-adm.lviv.ua/lmr/docs-decision>
3. Про кооперацію: закон України від 10.07.2003 № 1087-IV Відомості Верховної Ради України. 2004, № 5, ст.35

4. Житловий Кодекс Української РСР: закон від 30.06.1983 № 5464-X Відомості Верховної Ради, 1983, Додаток до № 28, ст.573

5. Жаровська І. М. Генезис ідеї відкритості влади. *Форум права*. 2009. № 3. С. 242–246

6. Carter M. R., Melmed-Sanjak J., Luz K. A. Can Production Cooperatives Resolve the Conundrum of “Exclusionary Growth”? An Econometric Evaluation of Land Reform Cooperatives in Honduras and Nicaragua. 1993, Routledge, 31 с.

7. Junichi Ito X. L. An empirical study of land rental development in rural Gansu, China: The role of agricultural cooperatives and transaction costs *Land Use Policy*. 2021. V. 109. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105621>

8. Mastronardi L., Giagnacovo M., Romagnoli L. Bridging regional gaps: Community-based cooperatives as a tool for Italian inner areas resilience *Land Use Policy*. 2020. V. 99.

9. Mills G.R.W., Razmdoost K. Managing value co-creation/destruction: a longitudinal education capital programme/project case study. *Construction management and economics* 2016. V. 34 (4–5) P. 286–301.

10. Fuentes M., Smyth H., Davies A. Co-creation of value outcomes: a client perspective on service provision in projects. *International journal of project management* 2019. V. 37 (5) P. 696–715.

11. Грещук Г. І. Землеустрій як екологічно-економічний інструмент забезпечення сталого розвитку *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2016. Вип. 21(2). С. 141-144.

12. Candel M., Karrbom Gustavsson T., Eriksson P.-E. Front-end value co-creation in housing development projects, *Construction Management and Economics*, 2021 V. 39:3. P. 245-260, DOI: [10.1080/01446193.2020.1851037](https://doi.org/10.1080/01446193.2020.1851037)

13. Candel M., Törnå N. Housing developers' perceived barriers to implementing municipal sustainability requirements in Swedish sustainability-profiled districts. *J Hous and the Built Environ.* 2021. <https://doi.org/10.1007/s10901-021-09923-z>

14. Земельний кодекс України: закон України від 25.10.2001 № 2768-III *Відомості Верховної Ради України*. 2002, № 3-4, ст.27

15. Гайда Т. Проблеми застосування законодавства та корупціогенні фактори у сфері виділення земельних ділянок без земельних торгів для житлово-будівельних та обслуговуючих кооперативів. Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 36 с.

16. Єдиний реєстр судових рішень. Справа. № 21-195 а14. Постанова Верховного суду України від 17 червня 2014 року. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39783854>

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено питанню передачі земельних ділянок для житлового та гаражного будівництва. У роботі проведено комплексний аналіз питання передачі земельних ділянок житловим та гаражним кооперативам та визначено проблемні аспекти в межах правореалізаційної практики сучасної України.

Реалізація права на житлове та гаражне будівництво в Україні відбувається шляхом індивідуального використання такого права та шляхом об'єднання громадян у кооперативні організації. Потенціал кооперативної співпраці є дуже потужним, а нинішній етап державно-правового життя характеризується зростанням позитивної ролі інститутів громадянського суспільства. На основі аналізу зарубіжної доктрини (Італії, Латинської Америки, Китаю) доведено ефективність кооперативної форми реалізації права людини на житло.

Умотивовано, що принцип верховенства права та людиноцентризму вимагає суттєвого переосмислення політики у правовій сфері. Не винятком тут є земельне та містобудівне право. Передача землі повинна відбуватися шляхом врахування ціннісних парадигм для людини та територіальної громади.

Виокремлено та проаналізовано три форми передачі земельної ділянки житловим кооперативам: у власність, оренду і набуття за цивільно-правовими угодами. Вказано на особливості - набуття прав на земельні ділянки кооперативами здійснюється саме як юридичними особами, а не окремо фізичної особи, що є членами такого кооперативу.

Визначено наступні проблеми у сфері передачі земельних ділянок для житлового та гаражного будівництва: колізії норм та Земельного кодексу України в контексті безоплатного виділення землі (у частині третій ст. 116 Земельного кодексу України законодавці прописали можливість безоплатної передачі земельних ділянок тільки у власність громадянам і не врегулювали механізм безоплатної передачі юридичним особам, якими є, зокрема, житлово-будівельні та обслуговуючі кооперативи, як це вказано у ст 41 цього Кодексу); норми права не відповідають сучасним умовам розвитку соціальної реальності та сформовані на старому ідеологічному підґрунті (Житловий кодекс УРСР від 1983 року); судова практика має розбіжності казуального вирішення спорів.

Ключові слова: земельна ділянка, містобудування, житлові та гаражні кооперативи, кооперація, право на житло.

SUMMARY

The article is devoted to the transfer of land for housing and garage construction. The paper analyzes the issue of transferring land plots to housing and garage cooperatives and identifies problematic aspects within the law enforcement practice of modern Ukraine.

The right to housing and garage construction in Ukraine is realized through the individual use of this right and by uniting citizens in cooperative organizations. The potential for cooperative cooperation is very strong, and the current stage of state and legal life is characterized by the growing positive role of civil society institutions. Based on the analysis of foreign doctrine (Italy, Latin America, China) the effectiveness of the cooperative form of realization of the human right to housing is proved.

It is motivated that the principle of the rule of law and human-centeredness requires a significant rethinking of policy in the legal sphere. Land and urban planning law is no exception. Land transfer should take into account value paradigms for the individual and the local community.

Three forms of land transfer to housing cooperatives have been identified and analyzed: ownership, lease and acquisition under civil law agreements. The peculiarities are pointed out - the acquisition of rights to land by cooperatives is carried out as legal entities, and not separately by individuals who are members of such a cooperative.

The following problems in the field of transfer of land for housing and garage construction: conflicts of norms and the Land Code of Ukraine in the context of free land allocation (in the third part of Article 116 of the Land Code of Ukraine legislators prescribed the possibility of free transfer of land exclusively to citizens and did not regulate the mechanism gratuitous transfer to legal entities, which are, in particular, housing construction and service cooperatives, as specified in Article 41 of this Code); norms of law do not correspond to modern conditions of development of social reality and are formed on the old ideological basis (the Housing code of the USSR from 1983); case law has differences in the casual resolution of disputes.

Key words: land plot, urban planning, housing and garage cooperatives, cooperative, right to housing.

THE STATUS OF WOMEN IN EUROPEAN LAW

MOJDEH Pouryazdankhah - Phd student of the Department of International and European Law, V. Karazin Kharkiv National University

Mojdehpooryazdankhah@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9192-4812>
УДК 341.215.4
DOI 10.32782/NP.2022.1.24

Interdiction: gender equality is central to the protection of human rights, the functioning of democracy, respect for the rule of law, and economic growth and competitiveness. The Council of Europe's work in the fields of human rights and gender equality has resulted in comprehensive legal standards and policy guidance aimed at achieving the advancement and empowerment of women and the effective realisation of gender equality in Council of Europe member states and beyond. Gender equality is central to the Council of Europe's missions: safeguarding human rights, upholding democracy and preserving the rule of law.

Summary of the Main research results : Women and girls are key agents of development and change. Achieving gender equality and empowering women and girls is vital to building fair, inclusive, prosperous and peaceful societies everywhere. Gender equality is one of the European Union's core values. All people, in all their diversity, should be free to live their chosen life, thrive socially and economically, participate and take a lead as equals.

Conclusion:

Equality between women and men is a fundamental value of the European Union, dating back to the 1957 Treaty of Rome, which established the principle of equal pay for equal work. Since then, the EU has continued to tackle gender-based discrimination and today Europe is one of the safest and fairest places for women in the world. The EU aims to give women the same opportunities as men in the workplace, such as equal pay, and to help both men and women to strike a better balance between work and other areas of life. Another major priority is to stop violence against women and girls and to promote gender equality in the EU and across the world. The EU also promotes equality between men and women in decision-making positions.

This article examines the improved situation of women in the EU.

Keywords: Gender equality, Womens Right , European Union, Human Rights, Democracy.

Presenting the issue: the legal status of women in Europe has undoubtedly improved during recent decades, effective equality between women and men is far from being a reality. Gender gaps and structural barriers persist in many areas, constraining women's opportunities to benefit from their fundamental rights.

Gender equality and the fight to counter all types of discrimination against women lies at the core of the European Union's treaties: it is included in articles 2 and 3 of the Treaty on European Union (principle of the equality between men and women), in articles 8 and 19 of the Treaty on the Functioning of the European Union, which stipulates that the Union - in all of its actions, ensures the respect of equality between men and women, the European Council and Parliament - as part of its ordinary legislative procedure can take steps in this sense, as well as in article 23 of the Charter of Fundamental Rights, notably in terms of wages and work [1].

Since the 1980s the Council of Europe has been playing a key role in developing authoritative policy guidance and legal instruments to promote gender equality, two Council of Europe conventions are particularly important for women's rights and gender equality: the Convention on Action against Trafficking in Human Beings (2005) and the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Do-

mestic Violence (2011) (Istanbul Convention). The Council of Europe has also been involved in developing instruments and concepts such as parity democracy and gender mainstreaming. The Gender Equality Commission (GEC) was established to help ensure gender mainstreaming in all Council of Europe policies and bridge the gap between commitments made at international level and the reality faced by women in Europe [2, p 5].

Background: The European Convention on Human Rights (1950) is the main European Convention on Human Rights, which guarantees civil and political human rights and reaffirms the principle of non-discrimination (Articles 1 and 14).

The European Social Charter (1961 and revised in 1966), which guarantees the rights to housing, health, education, employment, legal and social protection, and the movement of persons without discrimination. It also promotes equality between men and women in terms of education, work and family life, and positive action to ensure equal opportunities and the right to equal pay.

The Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (2005) aims to prevent and combat trafficking in women, men and children for the purpose of sexual exploitation, work or other forms of exploitation, as well as to protect victims and prosecute them.

The Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Harassment (Lanzarote Convention, 2007) is the first treaty to criminalize all forms of sexual offenses against children. The Convention specifically criminalizes participation in child sexual activity, child prostitution, child pornography, inviting children for sexual purposes (“makeup”) and “sex tourism”. The convention stipulates that individuals can be prosecuted for certain offenses, even when the offense was committed abroad. Preventive measures under the Convention include screening, recruiting and training those in contact [3, P 2,3].

The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention, 2011), which came into force in 2014, is the first legally binding international instrument on pre-

venting and combating violence against women and girls at international level. It establishes a comprehensive framework of legal and policy measures for preventing such violence, supporting victims and punishing perpetrators [4, P 5].

In 2010 the EU adopted its first Action Plan on Gender Equality and Women Empowerment in Development (2010-2015). It aimed to ensure a stronger leading role of the EU in promoting gender equality and women’s empowerment in development, as well as ensuring adequate human and financial resources.

In addition to the EU Gender Equality Strategy 2020-2025, the Gender Action Plan III 2021-2025 sets out the EU’s political and operational roadmap to a gender-equitable world and aims to address the structural causes of gender inequality by adopting a transformational and rights-based approach. And addressing gender intersection with other forms of discrimination, and the program focuses on five pillars: prioritizing gender equality and empowerment of women and girls in EU external action, working with EU member states as a multilateral team at regional level. Strengthen partnerships with stakeholders, CSOs, women’s organizations, accelerate progress by focusing on key areas of partnership, including ending gender-based violence, sexual and reproductive health and rights, economic and social rights and empowerment, participation and Equal leadership, women, peace and security, green and digital developments and leadership Following the EU Gender Equality Strategy 2020-2025, the EU Gender Action Plan 3 seeks to increase its contribution to the Sustainable Development Goal 5 (Gender Equality) in all areas of domestic and foreign policy [5].

In 2017, the European Union launched an action plan to reduce the gender gap. The plan addresses issues such as stereotypes and work-life balance, and calls on governments, employers and trade unions to ensure that women’s wages are determined fairly. Gender equality is at the heart of the European pillar of social rights, which aims to equalize behavior and opportunities between women and men in all areas, including labor market participation, employment conditions and career advancement. It is also important for both men and women to balance work, income and time for themselves and their families. The European Commission’s

work-life balance plan is based on the principle of equal treatment and reinforces new rights - or existing rights - at EU level to help balance the division of care responsibilities between men and women and thus Supports women's employment and includes a set of measures to support member states in supporting pregnant workers, as well as those taking leave from family leave, improving care services and addressing economic barriers for second-timers.

Health issues for men and women can be different. The aim of the EU's third health program is to ensure that people, regardless of gender, have an equal chance of good health and quality health care.

The European Union also launched the European Women in Digital Network in 2018 to strengthen women's participation in the digital sector so that girls and women in the digital sector can collaborate with ideas and experiences in this field.

The EU is also committed to bridging the gender gap in research and innovation (Horizon 2020). Each year, the EU Prize for Innovative Women recognizes women who are not only excellent researchers and innovators, but also successful entrepreneurs. The EU is also taking steps to improve women's employment in other sectors, such as transport [6].

The EU adopted its new strategic approach to women, peace and security in December 2018. As a result, progress is being made on the EU's objectives of

stopping violence against women and girls, improving their socioeconomic rights.

increasing their participation in decision-making processes at all levels.

Gender analysis is becoming an important tool of the EU's external policies. Almost all EU Delegations have carried out a detailed gender analysis.

The EU and UN established an EU-UN collaborative platform on Women, Peace and Security in September 2018. The priorities include:

- make leadership accountable through improved data and gender analysis;

- ensure women's participation in peace processes, the implementation of peace agreements and related decision-making;

- protect women's human rights defenders and women's organizations.

ensure women's participation in economic decision-making in post conflict situations;

- increase the number of women in uniformed services in peacekeeping missions and national security services;

- finance the women, peace and security agenda and invest in women peace builders [7].

Health is the foundation for sustainable development. The EU supports partner countries in pursuing a "health in all policies" approach to sustainable quality improvement, coverage and cost-effectiveness of healthcare and health system upgrades. Half of the EU's health aid (between 2014 and 2020) goes to global projects such as the Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria. Global Alliance for Vaccine and Immunization, Vaccine Alliance; WHO Public Health Coverage Partnership; And the United Nations Population Fund.

Gender equality and empowerment of women and girls are core values of the EU and its international development policy. The EU gender action plan addresses three main priority areas: ensuring girls' and women's physical and psychological integrity; promoting women's and girls' socio-economic and cultural rights; and strengthening girls' and women's voice and participation in decision-making. 2019 saw continuing implementation of the Spotlight Initiative²¹, a transformative EU-UN partnership to eliminate all forms of violence against women and girls worldwide. The 'Safe and Fair' programmer is improving the working conditions of female migrants moving from 11 Association of South-East Asian Nations (ASEAN) countries to Gulf countries. The EU also launched a programmer to further strengthen regional and international networks of national human rights institutions and a call for projects on the protection of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans, and/or Intersex human rights defenders. Actions were also undertaken to address growing challenges related to freedom of expression and media freedom [8,P 20,21].

The COVID-19 pandemic has amplified current gender-based violence against women, confirming long-standing research findings that the risk of domestic violence tends to increase in times of crisis and home turned out not to be safe for everyone, and lockdown measures played a demonstrable role in the significant

increase in reports of domestic violence. The Commission adopted its Gender Equality Strategy 2020-2025.

As one of the first achievements of the strategy, the Commission proposed binding transparency measures in March 2021. Proposed guidelines to strengthen the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay. Transparency and Enforcement Mechanisms In March 2021, the Program Commission adopted an action plan to implement the European Pillar of Social Rights, which focuses on gender equality and sets ambitious goals for women's participation in the labor market and the provision of childhood education and care , Among other things. Adequate minimum wage goals can also help reduce the gender pay gap, as women earn more than men [4,P 3].

Conclusion

Women have been historically discriminated in society. Based on assumptions about the “natural” gender roles in society, women have been denied important rights from the suffrage, the right to sign contracts or perform work outside the home to custody rights. Over the last century, important developments have taken place. The conceptualization of women's rights as human rights and their incorporation into international law played an important role in this. Women's equality became the subject of international documents such as the UN's Convention on the Elimination of Discrimination against Women, the 1995 The Beijing Declaration and Platform for Action, the Inter-American Convention on the Prevention, Punishment, and Eradication of Violence against Women or the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Notwithstanding, women's full equality has not yet been achieved. Women everywhere are still subject to different forms of violence in war and in times of peace, in the public and the private spheres, they earn less and are facing higher poverty rates than men, are under-represented in positions of power in fields like politics [8].

The adoption of the Council of Europe Gender Equality Strategy (2018-2023) is a testament to the strong commitment of the Council of Europe to achieving real equality between women

and men and empowering women of all their diversity, as well as the organisation's willingness to address emerging challenges, especially From the human rights of migrant, refugee and asylum women, persistent sex discrimination at all levels and socio-economic barriers to women's empowerment.

The Council of Europe's comprehensive set of standards and work also provides important input into member states' efforts to achieve the UN 2030 Agenda for Sustainable Development, in particular the Sustainable Development Goals 5 (“Achieving Gender Equality and Empowering All Women and Girls”). “Promoting peaceful and inclusive societies for sustainable development, providing access to justice for all and creating effective, accountable and inclusive institutions at all levels”). Its intergovernmental platforms, in particular the GEC, provide unique opportunities to exchange information and experiences on progress towards sustainable development goals.

The implementation of gender equality standards is progressing but very slowly. Exchanges with member states and other relevant stakeholders, as well as cooperation programs, are useful ways to bridge gaps and support member states in applying gender equality standards, and if effective steps are not taken to accelerate progress towards real gender equality, the risk There is a real interaction. Reducing resources and coordinated movements against advances in gender equality and women's human rights will help bridge the gap between standards and their implementation. Violence against women remains a global epidemic that affects one in three women, while anti-gender equality movements reject the Istanbul Convention and the concept of gender. These movements justify discrimination against women, normalize patriarchy, violence, sexism, and homosexuality, thereby denying basic human rights principles and hindering progress in achieving gender equality. The Council of Europe's pioneering work on equal access to justice for women has also shown that addressing gender stereotypes in the judiciary, in all areas of law, including the prosecution and punishment of violence against women, and reparation to victims. It will be crucial to make progress in preventing and reducing the prevalence of discrimination based on gen-

der and persistent violations of women's human rights. Cooperation strategies and programs in this area will provide member states with ongoing support to improve the situation and ensure real access to rights.[2, P 18]

References

1. Gender Equality in Europe: what progress in 2019?, Pascale Joannin, Ramona Bloj, The Robert Schuman Foundation, <https://robert-schuman.eu/en/european-issues/0505-gender-equality-in-europe-what-progress-in-2019>
2. GENDER EQUALITY COMMISSION, Report of the international conference to launch the Council of Europe Gender Equality Strategy 2018-2023, Copenhagen, December 2018, p 5_18, <http://rm.coe.int/copenhagen-report-/1680951805>.
3. Gender equality and womens rights, Council of Europe Standards ,page 2,3. <http://rm.coe.int/168058feef>.
4. Equality between men and women, Martina Schonard, Fact Sheets on the European Union – 2021.10, <http://europarl.europa.eu/factsheets/en>.
5. Gender equality and empowering women and girls, International Partnerships, European Commission, https://ec.europa.eu/international-partnerships/topics/gender-equality-and-empowering-women-and-girls_en.
6. Spotlight on EU ACTION FOR WOMEN, European Commission , Feb, 2020, <https://op.europa.eu/webpub/com/factsheets/women/en/>.
7. Promoting gender equality & women's rights beyond the EU. The EU promotes and financially supports gender equality and women's empowerment across the globe, European Commission, An official EU website, https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/promoting-gender-equality-womens-rights-beyond-eu_en
8. Annual Report on the implementation of the European Union's instruments for financing external actions in 2019, European Union, 2021, https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/intpa-annual-report-2020_en.pdf.
9. Women's Human Rights in the Twenty-First Century: Developments and Challenges under International and European Law, 14 February 2020, European Court of Human Rights,

Strasbourg, <http://iidh.org/Design/Wysiwyg/Colloques>.

СТАТУС ЖІНКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ

Заборона: гендерна рівність є центральним у захисті прав людини, функціонування демократії, поваги до верховенства права, економічного зростання та конкурентоспроможності. Результатом роботи Ради Європи у сфері прав людини та гендерної рівності є комплексні юридичні стандарти та політичні вказівки, спрямовані на досягнення розвитку та розширення прав і можливостей жінок та ефективну реалізацію гендерної рівності в країнах-членах Ради Європи та за її межами. Гендерна рівність є центральною в місіях Ради Європи: захист прав людини, підтримка демократії та верховенства права.

Підсумок основних результатів дослідження. Жінки та дівчата є ключовими агентами розвитку та змін. Досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок і дівчат є життєво важливими для побудови справедливих, інклюзивних, процвітаючих і мирних суспільств у всьому світі. Гендерна рівність є однією з основних цінностей Європейського Союзу. Усі люди, у всьому їх розмаїтті, мають бути вільними, жити своїм обраним життям, процвітати соціально та економічно, брати участь та брати лідерство як рівні.

Висновок

Рівність між жінками і чоловіками є основоположною цінністю Європейського Союзу, яка бере свій початок з Римського договору 1957 року, який встановив принцип рівної оплати за рівну працю. Відтоді ЄС продовжує боротися з гендерною дискримінацією, і сьогодні Європа є одним із найбезпечніших і найсправедливіших місць для жінок у світі. ЄС прагне надати жінкам однакові з чоловіками можливості на робочому місці, наприклад рівну оплату, і допомогти чоловікам і жінкам знайти кращий баланс між роботою та іншими сферами життя. Ще одним важливим пріоритетом є припинення насильства щодо жінок і дівчат і сприяння гендерній рівності в ЄС та в усьому світі. ЄС також сприяє рівності між чоловіками та жінками на посадах прийняття рішень. У цій статті розглядається покращення становища жінок у ЄС.

Ключові слова: гендерна рівність, права жінок, Європейський Союз, права людини, демократія.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

КАНЦІР Володимир Степанович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і процесу Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3689-4697>

УДК 343.326

DOI 10.32782/NP.2022.1.25

В умовах глобальних викликів, транснаціонального співробітництва, трансформацій, терористичні загрози виступають диверсифікованим політико-соціальним явищем, яке уособлює насильницькі дії, погрози чи диверсійні атаки, що здійснюються одноособово або групою осіб для досягнення політико-економічних, соціальних чи релігійних цілей опосередком примусу, погроз чи залякування.

Визначено, що тероризм – це інструмент примусу та протиправного протистояння чинним суспільним та законодавчим нормам, платформою якого виступає насильство.

У статті на основі контент-аналізу наукових розвідок сформульовано основні детермінанти терористичних загроз в умовах глобальних викликів; обґрунтовано філософсько-правові платформи тероризму; окреслено кореляційні зв'язки між рівнем терористичних загроз та рівнем соціального розвитку; проаналізовано взаємозв'язок медійного й інтернет-контенту з «популяризацією» такого типу кримінальних правопорушень.

Враховуючи динаміку зростання показників так званої «кіберзлочинності», статтю 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», викласти з доповненням у такій редакції: «тероризм - суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, втручання в роботу цифрових мереж та електронних комунікаційних систем

або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей».

Ключові слова: філософія тероризму, тероризм, філософсько-правові детермінанти, терористичні загрози, насильство, кримінальні правопорушення.

Постановка проблеми

В умовах глобалізації, транснаціонального співробітництва, трансформаційних перетворень, негативним небезпечним явищем виступають терористичні загрози, які є вагомим чинником безпеки держави та міжнародної спільноти. Тероризм виступає диверсифікованим політико-соціальним явищем, яке трактується як насильницькі дії, погрози чи диверсійні атаки, що здійснюються одноособово або групою осіб для досягнення політико-економічних, соціальних чи релігійних цілей опосередком примусу, погроз чи залякування. В умовах агресивної політики Російської Федерації, що спричинює дестабілізацію соціальних настроїв, поширення терористичної діяльності диверсійних угруповань на тимчасово окупованих територіях, філософсько-правова проблематика трактування сучасних детермінант терористичних загроз, набуває особливої ваги.

Мета статті

Здійснити спробу наукового аналізу філософсько-правової платформи формування

сучасних детермінант терористичних загроз у час глобальних викликів та оптимізації векторів протидії ризикам тероризму.

Ступінь дослідженості теми

Вивченню проблематики терористичних загроз, їх філософсько-правової інтерпретації присвячено наукові доробки таких учених філософів-правників, як: О. В. Акульшина, В. Ф. Антипенка, А. М. Бабенка, О. Ю. Баличева, М. М. Бунчука, К. Є. Войтовського, В. О. Глушкова, В. П. Горбуліна, В. К. Грищука, Б. М. Головкіна, А. О. Данилевського, Ю. Б. Данильченка, С. О. Допилки, В. В. Драного, В. М. Дрьоміна, О. О. Дудорова, В. П. Ємельянова, О. Г. Зарубу, А. Ф. Зелінського, Д. Ю. Золотухіна, Ю. А. Іванова, А. Е. Изетова, М. В. Карчевського, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, І. О. Криворучка, В. Н. Кубальського, С. С. Кудінова, М. М. Кучерука, В. А. Ліпкана, Ю. В. Луценка, Л. М. Ляшенка, А. О. Місюри, С. М. Мохончука, Л. І. Мошкову, В. Я. Настюка, Л. В. Новікова, В. Г. Пилипчука, М. В. Рибачука, І. М. Риждова, О. О. Резнікову, А. В. Саміла, М. В. Семикіна, В. В. Середи, І. Р. Серкевич, О. О. Степанченка, В. П. Тихого, Г. П. Фердмана, В. І. Шакуна, С. С. Яценка та ін. Проте більшість праць мають оглядовий характер або стосуються аспектів проблеми виявлення і розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із терористичними загрозами, що потребує подальших розвідок у цій площині.

Виклад основного матеріалу

Тероризм - суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [1].

Тероризм – це інструмент примусу та протиправного протистояння суспільним та чинним законодавчим нормам, платформою якого виступає насильство.

Терористичні атаки часто спрямовані на цивільне населення [2], не тільки загрожуючи життю та майну людей, але й впливаючи на порядок та стабільність усього суспільства [3]. Терористичні атаки, як «нетрадиційні» надзвичайні ситуації, часто призводять до великої кількості жертв і мають величезний соціальний вплив.

Поширеним трактуванням феномену «тероризм» на теренах Європейського Союзу є наступне: «акт, який спрямований на залякування населення, примушування органів державної влади або міжнародних організацій до виконання чи навпаки, невиконання певних дій, дестабілізацію або руйнування фундаментальної політичної, конституційної, економічної або соціальної структури країни чи міжнародної організації» [4].

У США популяризується класифікація тероризму за видовими чинниками, декларується поділ на «домашній» та «міжнародний» тероризм. «Домашній тероризм» – це дії, спрямовані на порушення кримінального законодавства США, небезпечні для людського життя, які мають на меті залякати цивільне населення, вплинути на політику держави через масові руйнування, вбивства чи викрадення, вчинені на території США» [5].

Домінантою сучасного тероризму виступає тиражування, копіювання, що досить часто викликане інформацією масмедіа, які мимоволі репрезентують алгоритм реалізації терористичного акту. «Недоліком» глобалізації, у контексті терористичних загроз, вважаємо нівелювання кордонів, масовість ураження фейково-провокаційною інформацією, наявність офіційно неконтрольованих логістичних потоків, зокрема торгівлі зброєю.

Терористична діяльність – діяльність, яка охоплює:

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних

груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;

- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- проходження навчання тероризму;
- виїзд з України та в'їзд в Україну з терористичною метою;
- фінансування та інше сприяння тероризму [1].

Феномен тероризму пов'язаний з проблемою насильства загалом і насильства за владними повноваженнями, зокрема. З огляду на це, тероризм є не лише своєрідним виявом зневіри, але й формою протесту проти етнічного, релігійного, гендерного, соціального та політичного утиску.

Причинами популяризації терористичних загроз, передусім, є політичні важелі:

- тероризм знижує ефективність управління суспільством і, як наслідок, регулювання соціально-політичних процесів;
- послаблюючи державні та суспільні структури, тероризм виступає живильним середовищем для утворення та посилення впливу в суспільстві опозиційних антиконституційних утворень;
- активізуючи морально-психологічний вплив на населення, тероризм викликає хаос, провокації, ускладнення, озлобленість людей стосовно один одного, що використовується ним у своїх політичних цілях;
- виходячи за межі державних кордонів, створюючи транснаціональні злочинні структури, тероризм набуває міжнародного характеру і становить небезпеку для всього міжнародного співтовариства [6, с. 13].

В умовах сьогодення світові війни і відкриті міждержавні конфлікти відходять у небуття, визначальною стає боротьба за сфери впливу, ринки збуту, домінування у глобальному економічному просторі. Інструментарієм досягнення окресленої мети виступає симбіоз політико-економічних важелів впливу та терористичних методів «війни низької інтенсивності».

Зазвичай, тероризм властивий державам із суттєвою диференціацією суспільних верств населення: «... в бідних, нерозвинутих державах, що перебувають на найниж-

чих рівнях економічного і соціального розвитку, проявів політичного екстремізму і тероризму у чистому виді практично не існує. Разом із тим, у державі, де багатству незначної меншості населення протиставляється злиденність більшості людей і панує зневіра у те, що можливо що-небудь змінити законними засобами, існують усі передумови для його виникнення» [6].

Еволюція терористичних загроз спричинена численними факторами, які перманентно диференціюються відповідно до суспільних викликів:

- терористичні загрози еволюціонували від групових актів до злочинів поодиноких осіб, які часто радикалізуються у соціальних мережах та оперативно мобілізуються до насильства;
- медійна та мережева популяризація: екстремістська діяльність популяризується шляхом файлообмінного контенту, розробки глобальних ігрових додатків.

Контент-аналіз наукових розвідок дає змогу виокремити істотні ознаки сучасного тероризму:

- злочинний спосіб досягнення мети шляхом реалізації насильницьких дій;
- дуальний характер об'єкта насильства (об'єкт терористичного впливу – кінцевий стратегічний об'єкт);
- формування панічних настроїв, страху та психолого-емоційної напруги;
- публічність та гласність такого типу суспільно небезпечних діянь.

Як негативне соціально-політичне явище, тероризм несе низку ендегенних та екзогенних ризиків, адже до його складу, згідно з позицією Interpol включають: організований тероризм у зонах конфлікту, іноземних бойовиків-терористів, радикалізованих «вовків-одинаків» та напади з використанням хімічних, біологічних, радіологічних, ядерних і вибухових матеріалів [7].

У вітчизняному законодавчому полі чітко регламентоване поняття «терористичний ризик» [8], як визначення ступеня загрози вчинення терористичного акту щодо об'єкта можливих терористичних посягань, ступінь уразливості такого об'єкта до можливих терористичних посягань та можливі

негативні наслідки від терористичного акту щодо такого об'єкта.

Терористичні групи продовжують підбурювати та вербувати прихильників по всьому світу, особливо зараз, використовуючи соціальні мережі та зашифровані онлайн-платформи, і, як чітко сказано у звіті SG, це посилюється через вплив пандемії Covid-19 [9].

Терористичні організації спонукають окремих фізичних осіб, зазвичай, молодих людей, залишати власні домівки й подорожувати в зони конфлікту (Ірак, Сирія, Лівія, Афганістан). З метою запобігання вільному пересуванню радикально налаштованих осіб дедалі більшої ваги набуває ідентифікація осіб за допомогою біометричних даних.

Підтвердженням вищезазначеному виступають показники Global Terrorism Index (GTI) (Глобальний індекс тероризму). За останніми оприлюдненими офіційними даними [10], Україна перебуває на 65 рейтинговій позиції (із 163) з показником індексу тероризму 1,586 із 10; Сполучені Штати Америки – 1 (8,049); Індія – 2 (7,343); Ізраїль – 6 (6,79); Іспанія – 19 (4,999); Велика Британія – 21 (4,303); Туреччина – 23 (4,161); Франція – 29 (3,739); Греція – 37 (3,419); Італія – 50 (2,621); Німеччина – 51 (2,463).

Отже, тероризм – це вияв конкретних суспільно небезпечних дій, до яких доцільно віднести: насильницькі дії над особою; серйозне пошкодження майна; створення загрози життю особи (крім особи, яка вчиняє дію); створення серйозного ризику для

здоров'я або безпеки населення або частини населення; дії, спрямовані на серйозні перешкоди або серйозні порушення роботи електронної системи [11]. Запропоновані іноземними ученими детермінації трактування тероризму, як негативного суспільно-небезпечного соціального явища, на нашу думку, могли б вважатись слушними, але містять низку суґубо оціночних категорій.

Останнім часом ймовірність поширення тероризму в Україні набуває загрозливого характеру, чому сприяють:

- активізація в Україні сепаратистських рухів та провокування таких настроїв у місцях компактного проживання національних меншин;
- агресивні дії Російської Федерації відносно України, у тому числі в Азово-Чорноморському регіоні;
- наявність на території України великої кількості найбільш уразливих об'єктів можливих терористичних посягань;
- зростання рівня злочинності, пов'язаної з незаконним обігом вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин та інших засобів масового ураження;
- посилення інтересу до України з боку міжнародної організованої злочинності у сферах незаконної міграції, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, контрабанди зброї, небезпечних матеріалів та наркотичних засобів, відходів біологічних та хімічних речовин, ядерних матеріалів;

Таблиця 1

Динаміка кримінальних правопорушень, пов'язаних із терористичними загрозами за 2017-2021 рр

Кримінальні правопорушення	2017	2018	2019	2020	2021
Терористичний акт (ст. 258 КК України)	1385	950	909	430	326
Втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1 КК України)	1	0	1	0	1
Публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст.258-2 КК України)	0	5	2	4	4
Створення терористичної групи чи терористичної організації (ст.258-3 КК України)	277	175	164	118	124
Сприяння вчиненню терористичного акту (ст.258-4 КК України)	2	0	1	1	1
Фінансування тероризму (ст.258-5 КК України)	74	51	33	32	37

*сформовано на основі [12]

- внутрішні міграційні процеси, у тому числі спричинені збройною агресією Російської Федерації проти України, а також загострення міграційної кризи у світі [8].

Попри фактичні високі ризики терористичних проявів, спостерігається тенденція зниження кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, пов'язаних із терористичними загрозами (табл. 1), зокрема, кількість облікованих правопорушень за статтею 258 КК України зменшилась на 1059 правопорушень; за статтею 258-3 КК України – на 153 правопорушення.

Концепцією боротьби з тероризмом [8] регламентовано вектори запобігання, виявлення та зупинення терористичної діяльності, зокрема:

1) удосконалення норм чинного законодавства у частині запобігання та протидії терористичним загрозам;

2) посилення кримінальної відповідальності за терористичну діяльність;

3) перманентний інформативний моніторинг потенційних терористичних ризиків та загроз;

4) розроблення та удосконалення алгоритму протидії терористичним загрозам;

5) налагодження механізмів взаємодії та уніфікація протоколів реагування на прояви тероризму суб'єктів протидії тероризму на глобальному та національному рівнях;

6) формування у громадян «антитерористичної грамотності» та набуття компетенцій протидії терористичним загрозам;

7) імплементація інноваційних методів протидії тероризму;

8) удосконалення механізму пошуку та обробки інформації, у тому числі, за результатами фінансового моніторингу.

Враховуючи динаміку зростання показників так званої «кіберзлочинності», статтю 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [1], викласти з доповненням у такій редакції: «Тероризм - суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, торгун, залякування населення та органів влади, втручання в роботу цифрових ме-

реж та електронних комунікаційних систем або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей».

Висновки

Філософія тероризму не корелюється із засадами та постулатами природного й нормативного права, не підкоряється ні природно правовій, ні позитивно-правовій доктринам. Світоглядна платформа тероризму виступає як квазіфілософія, призначення якої полягає в «обслуговуванні» певних соціально-політичних програм.

Тероризм, як перманентна загроза безпековому середовищу, спотворює загальноприйняті звичаєві суспільні норми, наголошуючи на частковій неефективності (бездієвості) загальноприйнятих правил й протоколів протидії.

Властиво, передумовою ефективної боротьби з будь-якими викликами є тотальна поінформованість про політико-правовий і філософський підхід та детермінанти аналізованого явища.

В умовах сьогодення, світові війни і відкриті міждержавні конфлікти відходять у небуття, визначальною стає боротьба за сфери впливу, ринки збуту, домінування у глобальному економічному просторі.

Інструментом протидії терористичним загрозам не можуть слугувати автономно силові методи державних інституцій. Активна участь громадянського суспільства, нетерпимого до політичного радикалізму та ідеологічних крайнощів, виступатиме доповненням до заходів держави й гарантуватиме успіх у протистоянні.

Література

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р., № 638-IV. Дата оновлення: 01.01.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення : 13.01.2022).

2. Kaye, D.D. More Freedom, Less Terror?: Liberalization and Political Violence in the Arab World; RAND Corporation: Santa Monica, CA, USA, 2008

3. Li, Z., Li, X., Dong, C., Guo, F., Zhang, F., Zhang, Q. Quantitative Analysis of Global Terrorist Attacks Based on the Global Terrorism. *Sustainability*. 2021. № 13. URL: <chrome-extension://dagcmkpagjlhakfdhnbomgmjdpkdklff/enhanced-reader.html?pdf=https%3A%2F%2Fbrxt.mendeley.com%2Fdocument%2Fcontent%2F14354f8f56da-30d4-8a11-b389f8e48837> (дата звернення : 10.01.2022).

4. Council common position of 27 December 2001 on the application of specific measures to combat terrorism. URL: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:344:0093:0096:EN:PDF> (дата звернення: 18.01.2022).

5. «Domestic terrorism». 18 U.S. Code § 2331 – Definitions. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/2331> (дата звернення: 13.01.2022).

6. Канцір В. С., Серкевич І. Р. Видозміни тероризму у сучасному соціальному середовищі. *Наше право*. № 1. 2017. С. 108-113.

7. Crimes/Terrorism. URL : <https://www.interpol.int/Crimes/Terrorism> (дата звернення: 14.01.2022).

8. Про концепцію боротьби з тероризмом: затверджено Указом Президента України від 05.03.2019 р., № 53/2019. Дата оновлення: 12.03.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text> (дата звернення: 18.01.2022).

9. Roscoe J. Continuing our efforts to combat global terrorist threats: Statement by Ambassador James Roscoe at the Security Council Meeting on threats to international peace and security caused by terrorist acts. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/continuing-our-efforts-to-combat-global-terrorist-threats> (дата звернення: 17.01.2022).

10. Загальний показник індексу тероризму. URL : <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/> (дата звернення : 13.01.2022).

11. Terrorism. The Crown Prosecution Service. URL : <https://www.google.com/>

SUMMARY

In the context of global challenges, transnational cooperation, transformations, terrorist threats have diversified political and social phenomenon that embodies acts of violence, threats, or sabotage carried out individually or by a group of persons to achieve political, economic, social, or religious goals. Intimidation.

It had determined that terrorism is an instrument of coercion and illegal opposition to current social and legal norms, the platform of which is violence.

The article, based on the content analysis of scientific intelligence, formulates the main determinants of terrorist threats in the context of global challenges; philosophical and legal platforms of terrorism had substantiated; the correlations between the level of terrorist threats and the level of social development had outlined; the relationship between media and Internet content with the “promotion” of this type of criminal offense had analyzed.

Given the dynamics of the growth of so-called “cybercrime,” Article 1 of the Law of Ukraine “On Fight against Terrorism,” to add as follows: murder, torture, intimidation of the population and the authorities, interference in the operation of digital networks and electronic communication systems or other encroachments on the life or health of innocent people or the threat of committing criminal acts to achieve criminal goals.

Keywords: philosophy of terrorism, terrorism, philosophical and legal determinants, terrorist threats, violence, criminal offenses.

search?q=terrorism&rlz=1C5CHFA_enUA915UA915&oq=terrorism&aqs=chrome..69i57j35i39i362l6j69i59i450l2.104j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (дата звернення: 13.01.2022).

12. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення: Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення : 19.01.2022).

**ВІД ГЕНЕРАЛЬНИХ СЕКРЕТАРІВ ДО
МІНІСТРІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
(З приводу монографії О.М. Бандурки
«Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх
справ України в 1917-2022 роках» (Харків:
Майдан, 2022. 544 с.).**

ГРЕЧЕНКО Володимир - доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України

DOI 10.32782/NP.2022.1.26

Нещодавно вийшла з друку нова монографія доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, академіка НАПрН України Олександра Бандурки «Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917-2022 роках». Монографію присвячено дослідженню діяльності очільників такого важливого структурного елементу будь-якого уряду за будь-яких часів, як міністерство (наркома, генеральний секретаріат) внутрішніх справ упродовж більш ніж сторічного періоду. Якщо говорити взагалі про наукову діяльність Олександра Марковича Бандурки, - то кількість книг, написаних ним особисто або за його редакцією, може бути порівняна з числом книг у якій-небудь шкільній бібліотеці. Унікальність творчого доробку О.М. Бандурки в тому, що він, на відміну від інших професорів чи навіть академіків, «обробляє ниву науки» не за одним чи двома напрямками, а за багатьма. Тут і адміністративне право, поліцієстика, історія держави та права, теорія держави та права, психологія, конфліктологія та багато інших наук, що говорить про феноменальність особистості цього автора та мультиспрямованість його наукових інтересів. Наш великий земляк, видатний філософ і літератор Григорій Сковорода сказав: «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися...». Ці слова повною мірою можна віднести і до творчості Олександра Бандурки, і слово «творчість» тут не є невинним,

оскільки це – примітна риса усієї роботи Олександра Марковича.

Не є винятком і рецензована монографія. Вона є своєрідним продовженням і розвитком іншої його роботи - «Міністри внутрішніх справ теж люди», що побачила світ 2020 р., і про яку ми вже писали.¹ У новій монографії висвітлюється роль керівників вказаної установи у її становленні та розбудові з урахуванням конкретної історичної ситуації, протидія у ці часи злочинності. Особлива увага приділяється ролі особистісного чинника очільників цього відомства, дається розгорнута політична та психологічна характеристика кожного з них. У книзі містяться цікаві факти, мало відомі широкому загалу науковців та читачів, узагальнено колосальний довідковий матеріал, який дає змогу глибше зрозуміти не лише долю кожного з керівників цього відомства, але й політичну історію України взагалі. Наприклад, автор розповідає про діяльність на цій посаді Михайла Ткаченка, Олександра Вишневецького, Віктора Рейнбота, Леоніда Абрамовича, Анатолія Пісоцького, Олександра Мицюка та багатьох інших діячів доби Української революції, чії біографії не є такими «розкритими», використовуючи сучасний сленг, як, скажімо, Володимира Винниченка,

¹ Греченко В.А. Штрихи до портретів міністрів внутрішніх справ: погляд особистий, але не тривіальний (З приводу книги Олександра Бандурки «Міністри внутрішніх справ теж люди». Харків: Майдан, 2020. 299 с.). Право. UA. 2020. №1. С. 190-193.

Федора Лизогуба, Павла Христюка та Ігоря Кістяківського. Уже в цьому – перевага та «родзинка» цієї публікації. І таких «родзинок» по книзі «розсипано» багато. Характеризуючи діяльність навіть достатньо відомих особистостей, автор звертає увагу на те, що є найбільш притаманним діяльності цього історичного персонажа і не лежить на поверхні та може бути непомітним пересічному читачу чи навіть неглибокому досліднику. До багатьох з цих людей періоду відновлення української державності застосовні слова великого мислителя Шарля Луї Монтеск'є: «Щоб робити великі справи, не потрібно бути найбільшим генієм; не потрібно бути вищим за людей, потрібно бути разом з ними». На жаль, у той час, 100 років тому, не все було так, як радив великий філософ, і в цьому урок, повчальність тих подій, про що і пише автор монографії.

Не менш насиченим та «різнобарвним» є розділ монографії, присвячений народним комісарам внутрішніх справ УСРР/УРСР. Перед очима ціла галерея радянських наркомів: тут і Клим Ворошилов, і Григорій Петровський, і Християн Раковський, і Микола Скрипник. Усі вони були більшовиками, але якими різними людьми! Ворошилов був щирим і недалеким сталіністом, Петровський – українським більшовиком, Раковський – троцькістом, Скрипник – націонал-комуністом. Але візьму на себе сміливість стверджувати, що вони не були професіоналами цієї справи, а виступали у ролі політичних керівників. Професіоналізм серед радянських наркомів внутрішніх справ починається з Всеволода Балицького. Але це був професіоналізм особливого гатунку – з сильним присмаком тоталітаризму в його найгіршому сталінському варіанті. Звідси – репресії, злочини, зловживання, непорядність і нечесність навіть в особистому житті. Як пише Олександр Бандурка: «Більшовики не захотіли бути «слугами», вони захотіли бути уповноваженими на владу, на представництво від влади, на статус керівника з надзвичайними повноваженнями. Їхній девіз «кто был ничем, тот станет всем» та ленінське твердження «кухарка будет

управлять государством» набуло такого спотвореного змісту, що на посади наркомів призначали малограмотних або неграмотних людей» (с.9 монографії).

Можливо, достатньо типовим представником таких наркомів був В.Т. Сергієнко (нарком з 25 лютого 1941 р. по 29 липня 1943 р.), уродженець м. Вовчанськ Харківської області. Мав освіту три класи, «як нарком, - констатує О.М. Бандурка, - виявився бездарним керівником», з початком німецько-радянської війни проявив розгубленість і боягузтво, опинився в окупованому Харкові і обставини цього періоду його життя є підозрілими та неясними. Кінець кінцем уже в післясталінські часи був позбавлений звання генерал-лейтенанта як такий, «що дискредитував себе за час роботи в органах» (с.354, 356 монографії).

Проте, заради об'єктивності, слід зазначити, що серед цих осіб були й досить колоритні фігури. У цьому сенсі не можна не сказати про П.Я. Мешика, який був міністром внутрішніх справ УРСР лише трохи більше трьох місяців (19 березня – 30 червня 1953 р.). Павло Мешик народився у Конотопі Сумської області. Він, на відміну від В.Т. Сергієнка, мав незакінчену вищу освіту (три курси Енергетичного інституту в Самарі). У радянські часи П.Я. Мешик таврувався як запеклий берієвець і це була правда, але при цьому не розкривалися деякі досить цікаві факти діяльності як самого Л.П. Берії, так і його намісника в Україні Павла Мешика. За певні кроки щодо українізації деякі сучасні вчені навіть ставлять питання: «Чи можна вважати Берію «українським націоналістом?» Звичайно, що це не так, але замість хрущовської відлиги, цілком могла б бути беріївська. Так, 30 травня 1953 р. П.Мешик підготував для Москви записку, у якій керівництво Компартії України прямо обвинувачувалося у брутальних діях при створенні колгоспів, насильстві, репресіях. У членів парткому МВС очі лізли на лоба, коли Мешик за просто заявляв: «...Слухати «Голос Америки» й Бі-бі-сі - це зовсім не кримінал, я й сам їх слухаю». Або: «...Із задоволенням вивчаю «Історію України» Грушевського». «Як це

так, - обурювалися ідейно закомплексовані, - міністр приймає у себе для розмов «прихованих націоналістів» Володимира Сосюру та Остапа Вишню, який відсидів 10 років!». Цікаво, що одного з синів П. Мешика звали Чарльз. Саме він і добився перегляду справи батька, розстріляного 23 грудня 1953 р. У 2000 р. П. Мешик був частково реабілітований – вирок у частині шантажу, організації терактів і антирадянської групи було відмінено (с.380 монографії).

Не буде загальним місцем фраза про те, що монографію написано зі знанням справи. І причина цього не лише в тому, що її автор - академік. Олександр Маркович 2/3 свого життя – 63 роки пов'язаний з історією системи внутрішніх справ республіки і знає цю проблематику як ніхто інший. Це особливо відчувається, починаючи з §8.3, що присвячений О.М. Бровкіну. Тут і далі до документальних матеріалів додаються й особисті спогади та враження самого О.М. Бандурки, що надає книзі більшого колориту та достовірності, розширяє її джерельну базу. З цієї причини сторінки

монографії, де аналізується діяльність І.Х. Головченка, І.Д. Гладуша, А.В. Васишина, В.І. Радченка, Ю. Ф. Кравченка, Ю.О. Смирнова, Ю.В. Луценка, В.П.Цушка, А.Б. Авакова та інших вийшли не сухими довідками, а ґрунтовними історико-правовими дослідженнями з повноцінним урахуванням людського чинника.

Тому монографія вийшла цікавою, пізнавальною і повчальною. Вона розрахована на науковців, ветеранів органів внутрішніх справ, практичних працівників та керівників органів поліції, курсантів та студентів – усіх, хто цікавиться історією права та органів правопорядку. Вона може стати в нагоді і нинішнім очільникам МВС, так як у ній акумульовано більш ніж столітній позитивний та негативний досвід керівництва цим відомством.

«Книжки - кораблі думки, що мандрують хвилями часу», - говорив славетний Френсіс Бекон. І у того, хто ще не читав книгу Олександра Марковича Бандурки, попереду цікава подорож на цьому кораблі думки і мандри хвилями часу.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОГО ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

ЖУКОВА Євгенія Олексіївна - кандидат юридичних наук, докторант Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-2471-5230>

УДК 342.61

DOI 10.32782/NP.2022.1.27

Метою статті є визначення особливостей забезпечувального публічного адміністрування з точки зору адміністративно-правового підходу.

З'ясовано роль забезпечення основних потреб людини і громадянина у різних благах у механізмі функціонування держави. Визначено види послуг, сукупність яких складає структуру забезпечувального публічного адміністрування та охарактеризовано їх зміст.

Зроблено висновок, що забезпечувальне публічне адміністрування уявляє собою сукупність явищ та процесів у галузі публічного адміністрування, які відбуваються для практичної реалізації закріплених у Конституції та законах України вітальних, освітніх, інформаційних та соціальних прав громадян.

Ключові слова: публічне адміністрування, публічне управління, адміністративно-правове забезпечення, забезпечувальне адміністрування, права громадян, соціальне забезпечення.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями

Побудова в Україні ефективної системи публічного адміністрування має своїми передумовами вироблення функціонального підходу до сутності, структури та суб'єктів означеного виду публічного адміністрування, що дозволило б найбільш продуктивно використовувати його потенціал.

Структура публічного адміністрування може бути розглянута у двох аспектах: по-перше, як структура самої публічної адміністрації, з притаманним останній ієрархічним характером, інституалізацією викону-

ваних функцій та акцентуванням уваги на компетенції посадових осіб органів публічної влади (на жаль, у національній практиці така категорія, як місія, є малодослідженою, однак вона, безумовно, також належить до описуваної структури). По-друге, – це структура процесу публічного адміністрування, який передбачає постановку мети, окреслення завдань, вибір суб'єктів, наділення їх відповідними функціями та повноваженнями, планування і контроль за їх діяльністю, вибір критеріїв оцінки їх діяльності та проведення самого процесу оцінювання відповідно до обраних критеріїв.

Разом з тим, не зважаючи на активне використання самого терміну «публічне адміністрування» та висвітлення певних його аспектів, сутність означеного явища в різних сферах суспільних відносин ще залишається недостатньо дослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання поданої проблеми

Забезпечення як один із найважливіших аспектів сутності та призначення публічної адміністрації відіграє системоутворюючу роль у відносинах між людиною, громадянським суспільством і державою.

Радянський підхід до призначення адміністративного права яка до джерела методології регулювання суспільних відносин, управління людиною, соціальними групами, суспільством в цілому, поступово змінюється забезпечувальним підходом, основою

якого є усвідомлення первинності людини, її потреб та інтересів, порівняно з завданнями держави. Це закономірно призводить до посилення уваги науковців та практиків до сутності самої категорії «забезпечення», а також до її відображення у понятійному та методологічному здобутку правової науки, у першу чергу – у науці адміністративного права.

Проблеми, пов'язані із роллю адміністративного права у забезпеченні потреб людини, суспільства і держави, із забезпечувальними аспектами публічного управління та адміністрування, із сутністю та співвідношенням адміністративно-правового регулювання та адміністративно-правового забезпечення розглядали у своїх працях Д. Беззубов, К. Бугайчук, В. Галунько, А. Давидюк, Р. Мельник, О. Навроцький, Ю. Ромашов, І. Шопіна та інші автори. Разом з тим концепція забезпечувального підходу у публічному адмініструванні тільки починає формуватися, що потребує проведення активних наукових пошуків за вказаним напрямом з метою напрацювання достатнього для подальшого розвитку системи публічного адміністрування теоретико-методологічного підґрунтя.

Метою статті є визначення особливостей забезпечувального публічного адміністрування з точки зору адміністративно-правового підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зміна парадигми ролі держави у суспільних відносинах призвела до переосмислення багатьох базових категорій адміністративного права, серед яких знаходяться і категорії «адміністративно-правове регулювання» та «адміністративно-правове забезпечення». Як справедливо відзначає І. М. Шопіна, збільшення впливу людиноцентристських тенденцій у розвитку адміністративного права зумовлює поступову втрату провідної ролі адміністративно-правового регулювання як більш жорсткої правової конструкції, якій не притаманна полісуб'єктність та врахування індивідуальних відмінностей. Натомість, протягом

останніх років спостерігається підвищення ролі категорії «адміністративно-правове забезпечення», особливістю якої є зміщення акценту в системі прийняття рішень з волі держави на інтенції людини та громадянського суспільства. Інакше кажучи, спрямованість адміністративно-правового регулювання передбачає формування мети такого регулювання органами держави за провідної ролі імперативного методу. Натомість адміністративно-правове забезпечення передбачає формування мети прийняття тієї чи іншої правової норми насамперед за системою публічного адміністрування, така мета формується суб'єктами громадянського суспільства, суб'єктами господарювання, для розвитку яких є необхідними ті чи інші зміни у структурі та змісті суспільних відносин. Завданням держави за таких умов є зміна або створення за допомогою правових засобів умов, за яких мета таких суб'єктів може найбільш ефективно досягатися [1, с.143].

Зв'язок між сферою дії адміністративно-правових відносин і категорією «забезпечення» простежено у роботах Р. Мельника, який, зокрема, писав, що забезпечувальне публічне управління пов'язується із забезпеченням нормального (повноцінного) існування приватних осіб та спрямовується на вирішення питань забезпечення населення водою, електрикою, газом, наданням інформаційних, освітніх послуг тощо. Сюди можна віднести також і діяльність суб'єктів публічного управління щодо розбудови об'єктів інфраструктури (автомобільні шляхи, парки, спортивні споруди тощо) [2, с.97].

Отже, основою функціонування держави, територіальних громадян та суспільства в цілому є забезпечення основних потреб людини і громадянина у різних благах, передусім – матеріального характеру. Це жодним чином не знецінює блага нематеріального, духовного, інтелектуального та іншого характеру, але, разом з тим, саме на матеріальних благах будується діяльність держави із структурування відносин, пов'язаних із забезпеченням базових потреб членів суспільства, а відсутність чи недостатність таких благ одразу негативно впливає на всі інші шаблі потреб та інтересів людини

і громадянина. Забезпечувальне публічне адміністрування є дуже важливим для функціонування держави, громадянського суспільства, територіальних одиниць та має своїми складовими забезпечення населення наступними видами послуг.

По-перше, це послуги, пов'язані з користуванням об'єктами критичної інфраструктури, до яких належать водопостачання, газопостачання, постачання електрики, вивіз сміття, надання комунікаційних послуг тощо. Надання цих послуг дозволяє забезпечити вітальні потреби громадян, тобто потреби, необхідні для фізичного існування людини. Вітальні потреби виступають базовими по відношенню до інших видів потреб, які, у свою чергу, дозволяють побудувати логічну ієрархію підвидів забезпечувального публічного адміністрування.

По-друге, це надання послуг у сфері освіти, до яких, зокрема належать створення умов для здобуття особою одного з визначених законодавством України про освіту рівня, форми та виду освіти, як-то: дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової перед вищою, вищою освіти та освіти дорослих [3]. Забезпечувальне публічне адміністрування у сфері освіти реалізується шляхом створення державою та органами місцевого самоврядування нормативно-правових рамок для організації діяльності закладів освіти. Але при цьому слід пам'ятати, що, відповідно до законодавства України, зокрема, Закону України «Про вищу освіту» заклади освіти можуть мати автономність, тобто вирішувати низку питань, віднесених до їх компетенції, на основі власних дискреційних повноважень.

По-третє, забезпечувальне публічне адміністрування реалізується у сфері реалізації інформаційних прав громадян і надання інформаційних послуг. Інформація як зміст та системоутворююча основа діяльності сучасного суспільства визначає реальний рівень розвитку демократичних відносин, законності та верховенства права у певній державі. Так, існування жорстких цензурних обмежень у Російській Федерації призводить до формування у її громадян викривленої картини реальності та прихову-

вання від них реальних причин та наслідків агресивної політики Російської Федерації та особливостей впливу збройної агресії, здійснюваної російською армією, на цивільне населення України.

Публічне адміністрування в інформаційній сфері для демократичної правової держави має своєю основною метою забезпечення інформаційних прав та свобод громадян.

Безумовно, під час дії правового режиму воєнного стану свобода збирання, обробки, зберігання та поширення інформації має певні обмеження, пов'язані з унеможливлення випадків спричинення небезпеки інтересам держави у воєнній сфері. Разом з тим, такі обмеження не носять глобального характеру, і вичерпуються переважно питаннями заборони поширення інформації, пов'язаної з пересуванням військових підрозділів, розташування військової техніки та наслідків застосування противником артилерійської та ракетної зброї, а також авіації для ураження об'єктів цивільної та військової інфраструктури. В інших питаннях обмеження інформаційних прав громадян є поодинокими, і функції держави, пов'язані із забезпеченням населення об'єктивною достовірною та актуальною інформацією, в цілому зберігаються. Так, практично не зазнали обмежень процеси збирання, накопичення, обробки, зберігання наукової, науково-технічної, промислової, освітньої, довідкової та інших видів інформації.

Структура публічного адміністрування в інформаційній сфері будується на положеннях інформаційного законодавства, а серед яких хотілось би згадати базовий рамочний Закон України «Про інформацію», а також два важливих для розуміння сутності інформаційно-правових відносин у сфері публічного адміністрування законів України «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних». Безумовно, існує декілька десятків законів, які визначають особливості діяльності органів публічного адміністрування, громадян, суб'єктів громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій, а також інших учасників інформаційних відносин, однак складність та суперечливість багатьох із цих правових

актів обумовлюють доцільність їх розгляду у межах окремого наукового дослідження. Ми же обмежимося вказівкою на те, що важливою особливістю публічного адміністрування в інформаційній сфері є забезпечення додержання права людини і громадянина на інформацію з урахуванням вимог та особливостей правового режиму воєнного часу.

По-четверте, важливими вид забезпечувального публічного адміністрування пов'язаний із функціонуванням сфери соціального забезпечення, існування якої дозволяє здійснювати підтримку тих верств населення, які силу низки причин об'єктивного характеру не можуть самостійно задовольнити свої потреби. До цієї сфери відносяться житлове забезпечення окремих категорій громадян, як-то багатодітних родин, учасників бойових дій тощо; компенсація або повне фінансування державою деяких потреб незахищених верств населення, зокрема, у протезуванні, певних видах лікування тощо; надання пільг та переваг членам родин деяких категорій громадян, зокрема, членам сімей загиблих учасників бойових дій тощо.

Сфера соціального забезпечення також є надзвичайно складно організованою, і сьогодні все частіше йде мова про необхідність вивчення явищ і процесів, які в ній відбуваються, за допомогою категорії «соціальна безпека», яка включала б не лише конкретні пільги та переваги, які отримують окремі учасники суспільних відносин, а і їх зв'язок із забезпеченням національної безпеки України. Так, зокрема, під час повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України належний рівень соціального забезпечення членів сімей військовослужбовців здатний позитивно впливати на морально-психологічний клімат у військових підрозділах, що, у свою чергу, позитивно відбивається на боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку

На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що забезпечувальне публічне адміністрування уявляє собою сукуп-

ність явищ та процесів у галузі публічного адміністрування, які відбуваються для практичної реалізації закріплених у Конституції та законах України вітальних, освітніх, інформаційних та соціальних прав громадян. Перспективи подальших наукових досліджень мають охоплювати розробку правової методології забезпечувального публічного адміністрування, у тому числі за умов правового режиму воєнного стану.

Література

1. Шопіна І. М. Феномен адміністративно-правового забезпечення в адміністративному праві України. *Наука і правоохорона*. 2018. №4. С141-145.
2. Мельник Р.С. Категорія «публічне управління» у новій інтерпретації. *Право і суспільство*. 2012. №6. С.95-98.
3. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

References

1. Shopina I. M. (2018). Fenomen administratyvno-pravovoho zabezpechennia v administratyvnomu pravi Ukrainy. *Nauka i pravookhorona*, №4, p. 141-145.
2. Melnyk, R.S. (2012). Kategoria «publichne upravlinnia» u novii interpretatsii. *Pravo i suspilstvo*, №6, p.95-98.
3. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 5.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Zhukova Y.O. – candidate of legal sciences, doctoral student of the Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv, Ukraine)

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF SECURE PUBLIC ADMINISTRATION: ADMINISTRATIVE-LEGAL APPROACH

The purpose of the article is to determine the features of the security public administration from the point of view of the administrative-legal approach.

The article establishes that provision as one of the most important aspects of the nature and purpose of public administration plays a system-forming role in relations between a person, civil society and the state.

Attention is focused on the fact that the basis for the functioning of the state, territorial citizens and society as a whole is to ensure the basic needs of a person and a citizen in various benefits, primarily of a material nature. The argument is given that the provision of public administration is very important for the functioning of the state, civil society, territorial units and has as its components the provision of the population with the following types of services.

Firstly, these are services related to the use of critical infrastructure facilities, which include water supply, gas supply, electricity supply, waste disposal, provision of communication services, etc. The provision of these services makes it possible to provide for the welcoming needs of citizens, that is, the needs necessary for the physical existence of a person.

Secondly, this is the provision of services in the field of education, which, in particular, include the creation of conditions for a person to receive one of the levels, forms and types of education determined by the legislation of Ukraine on education.

Thirdly, providing public administration is implemented in the field of realization of information rights of citizens and provision of information services. Public administration in the information sphere for a democratic legal state has as its main goal the provision of information rights and freedoms of citizens.

Fourth, an important type of provisional public administration is associated with the functioning of the social security sector, the existence of which allows supporting those segments of the population who, for a number of objective reasons, cannot satisfy their needs on their own.

The conclusion is made that secure public administration is a set of phenomena and processes in the field of public administration, which take place for the practical implementation of the welcoming, educational, informational and social rights of citizens enshrined in the Constitution and laws of Ukraine.

Key words: public administration, public administration, administrative and legal support, administration support, citizens' rights, social security.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЛАНУВАННЯ, ПІДГОТОВКУ АБО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ ЧИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

СКРЕКЛЯ Леся Іванівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Львівського торговельно-економічного університету

САДУЛА Любов Миколаївна - кандидат економічних наук, доцент, юридичний факультет Європейського університету

СТИРАНКА Михайло Богданович - кандидат юридичних наук, адвокат

DOI 10.32782/NP.2022.1.28

У статті проаналізовано особливості об'єктивної сторони законодавчо визначених форм посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави, а саме: планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту.

Ключові слова: агресивна війна, воєнний конфлікт, територіальна цілісність та недоторканність, планування, підготовка, розв'язування, ведення, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми

В Україні донедавна проблема кримінально-правової охорони територіальної цілісності і недоторканності не належала до основних викликів держави. Однак ситуація кардинально змінилася у зв'язку з анексією РФ Криму, самопроголошенням так званих ЛНР та ДНР, що, своєю чергою, диктує нагальність наукового осмислення питань кримінальної відповідальності за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень

Цілком очевидно, що пошук шляхів кримінально-правової охорони територіальної цілісності і недоторканності, в першу чергу, потребує визначення стану розробленості цього питання з метою визначення напрямів подальших наукових розвідок, оскільки вносити пропозиції для вдосконалення кримінального законодавства, а відтак і правозастосовної практики складно без розвитку науки. У наш час

деякі аспекти вказаної проблеми розглядали у своїх працях В. С. Батиргарєєва, Д. С. Зоренко, Ю. В. Луценко, Н. М. Парасюк, С. Ю. Плєцький, О. В. Попович, М. А. Рубашенко, А. В. Савченко, Г. В. Татаренко, Р. Л. Чорний та ін. Очевидно, що здійснені теоретичні дослідження мають важливе значення як для сучасної науки, так і для практики. Попри їх вагомість низка питань залишаються недослідженими чи дискусійними (скажімо, щодо визначення понять «планування» та «підготовка», а також їх співвідношення), до деяких положень учені ставляться некритично.

Постановка завдання

Метою даної статті є визначення питань кримінальної відповідальності за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу

Однією з норм, яка покликана охоронити територіальну цілісність і недоторканність держави від проявів сепаратизму, є ч. 1 ст. 437 КК України, що передбачає відповідальність за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту. Злочин «агресивна війна» існує в двох вимірах: з точки зору міжнародного права та національного кримінального права [1, с. 98]. Водночас у національному кримінальному законодавстві вживається поняття агресивної війни, натомість нормами міжнародного

права регламентується поняття злочину агресії, за що передбачено індивідуальну відповідальність на міжнародному рівні. Аналіз норм міжнародної та національної системи права дає змогу висновувати, що акти агресії можна розглядати як одну з форм посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави. Такий висновок безпосередньо впливає з аналізу Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. та Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., де до таких слід відносити: вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яку воєнну окупацію, або будь-яку анексію території іншої держави чи частини її із застосуванням сили; засилання державою або від імені держави озброєних банд, груп і регулярних сил чи найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, або її значну участь у них.

Поняття «воєнний конфлікт» у національному законодавстві розглядається як форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили, основними видами якої є війна та збройний конфлікт [2]. При цьому у науковій літературі вказується, що у воєнному конфлікті обов'язковою є присутність політичних мотивів під час використання зброї (продовження політики з використанням воєнного насильства). Що стосується поняття війни як виду воєнного конфлікту, то його семантичний зміст трактується як: збройна боротьба між державами чи народами, між класами всередині держави [3, с. 80]; засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів [4, с. 79]. У науковій літературі поняття «війна» розглядається як така, що пов'язана з докорінною зміною характеру відносин між сторонами та переходом їх від ненасильницьких способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для вирішення певних суперечностей (територіальних, економічних, суспільно-політичних тощо) [5, с. 126]. Так, відповідно до ст. 1 Гаазької конвенції про

початок військових дій від 18 жовтня 1907 р., учасником якої є Україна, початок військових дій між державами не повинен починатися без попереднього і недвозначного попередження у вигляді мотивованого оголошення війни або у формі ультиматуму з умовним оголошенням війни [6]. Формальний акт оголошення війни свідчить про те, що вона має чітко окреслені межі, оскільки діє спеціальний правовий режим. Саме за цією ознакою можна здійснити розмежування понять, що розглядаються. Окрім того, очевидно, що війну слід розглядати як найбільш небезпечну (крайню) форму воєнного конфлікту, оскільки вона, на відміну від останнього, характеризується широкими просторовими межами (має масштабний характер), що загалом призводить до якісної зміни стану суспільства. В цьому разі йдеться про війну власне в широкому розумінні, оскільки це поняття також має свої різновиди (світова, вітчизняна, громадянська, інформаційна, гібридна тощо).

Суть збройного конфлікту зводиться до збройного зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [7]. При цьому держава не переходить в особливий стан, обумовлений як війна, і не вводить режим воєнного стану в країні або на частині її території, а збройна боротьба не виходить за межі операційного напрямку [8, с. 109]. До збройних конфліктів неміжнародного характеру слід відносити всі громадянські війни і внутрішні конфлікти, що виникають зі спроб державних переворотів тощо. Ці конфлікти відрізняються від міжнародних збройних конфліктів насамперед тим, що в останніх обидві воюючі сторони є суб'єктами міжнародного права (це держави, нації, народи, що борються за незалежність), натомість у громадянській війні воюючою стороною визнається лише центральний уряд [9, с. 57]. У науковій літературі основною відмінністю, яка відрізняє поняття воєнного та збройного конфліктів, вважають те, що для виник-

нення першого необхідні політичні мотиви, а для другого – застосування зброї [10, с. 144]. Таку позицію не можна назвати безспірною, оскільки застосуванню зброї повинні слугувати певні причини, мотиви, скажімо, на тлі територіальних протиріч між окремими державами або всередині держави. Саме ж по собі застосування зброї, найімовірніше, необхідно розглядати як збройний інцидент, який відбувається в результаті випадкового зіткнення за відсутності політичного впливу. Видається, що межа відмінності між поняттями воєнного та збройного конфліктів є доволі умовною, оскільки вони характеризуються однаковими ознаками (характером конфлікту, його сторонами, засобами).

Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 437 КК України, характеризується діями у таких формах: планування, підготовка, розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту. Так, планування агресивної війни чи воєнного конфлікту власне слід розглядати як розумову діяльність, яка здійснюється шляхом визначення порядку дій (виокремлення завдань), які необхідно здійснити для досягнення поставленої мети. При цьому вимагається чітка взаємодія осіб, що потрібна для визначення «сценарію» (стратегії) застосування сили, оцінювання наявних можливостей, визначення ролі і функції кожного учасника.

Заступник начальника департаменту контррозвідувального захисту в сфері інформаційної безпеки СБУ Юлія Лапутіна під час організованого круглого столу в Укрінформі на тему «Гібридна (інформаційна) агресія РФ. Відповіді України» у своїй доповіді повідомила, що планування агресивної війни проти України керівництвом РФ полягало в обґрунтуванні ідеї війни, розробки її політичної концепції, попереднього планування засобів ведення війни. Окрім того, вона наголосила, що одним із чинників, які можуть свідчити про спланованість дій керівництва РФ, є внесення змін до законодавства РФ, завдяки яким розширюються права на застосування військової сили за кордоном, зокрема для забезпечення захисту своїх громадян [11].

Аналіз поняття «планування» дає підставу для висновків, що його зміст фактично збігається з поняттям «участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій». Це пов'язано з тим, що змова на вчинення злочинних дій не може визнаватись як така у випадку, коли хтось із учасників висловить пропозицію розв'язати агресивну війну, а інші її підтримають. Очевидно, що така змова має бути добре спланована, конкретизована та визначати характер злочинних дій, зокрема щодо розроблення певної ідеї та стратегії ведення війни, строків щодо її підготовки, тактики мобілізації тощо. Аналіз судової практики України в цій частині свідчить, що розроблення злочинного плану, який передбачався для досягнення військово-політичних цілей РФ, охоплює, поряд із застосуванням військових, політичних, дипломатичних, економічних та інформаційних засобів, також застосування засобів прихованого характеру, які передбачають використання протестного потенціалу населення південно-східних регіонів України, формуванні під інформаційним впливом внутрішньої опозиції для створення постійного фронту по всій території України [12]. Тому видається, що формулювання у ч. 1 ст. 437 КК України «участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій» є зайвим, оскільки охоплюється іншою формою посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави (планування агресивної війни чи воєнного конфлікту).

Наступна форма вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 437 КК України, полягає у підготовці до агресивної війни чи воєнного конфлікту. Вона включає в себе дії, пов'язані з попереднім готуванням засобів ведення війни, нарощування військової сили, проведення розвідувальних заходів, накопичення запасів зброї, боєприпасів, схиляння населення до ненависті до народів інших держав, усунення можливих перешкод для вторгнення збройних сил на територію іншої держави [13, с. 403]. Тобто зазначена форма посягання характеризується більшою рішучістю дій. Натомість розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту полягає у пред'явленні

ультиматуму іншій державі, створенні або інсценуванні конфліктної ситуації, в агресивно-провокаційних діях на кордоні [14, с. 1109]. Тимчасом розв'язання агресивної війни РФ з Україною відбулось без її оголошення, оскільки особовий склад РФ на початковій стадії не мав розпізнавальних знаків, діяв, так би мовити, під прикриттям.

Водночас 20 лютого 2014 р., відповідно до Заяви «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», схваленій Постановою Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р., слід вважати днем початку збройного нападу Росії на Україну (коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами РФ всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням РФ порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму) [15].

Прикладом розв'язання воєнного конфлікту слугує також один із актів агресії РФ проти України (напад збройними силами держави на морські сили або морські флоти іншої держави), який відбувся 25 листопада 2018 р. у нейтральних водах. Зокрема, прикордонний корабель РФ «Дон» протаранив український рейдовий буксир «Яни Капу», а також проти ВМС України була застосована зброя, внаслідок чого українські військовослужбовці отримали поранення та були захоплені в полон.

Висновки

Таким чином планування, підготовка, розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту є одним із різновидів проявів сепаратизму, оскільки зазіхають на міждержавні суспільні відносини щодо охорони територіальної цілісності та недоторканності держави. Особливістю об'єктивної сторони цього складу злочину є бланкетність його ознак (агресивна війна, воєнний конфлікт), оскільки їх конкретний зміст залежить від норми, що належить до іншої галузі права.

Література

1. Денисов С. Ф., Кардаш К. С. Визначення поняття «агресивна війна» у кримінальному праві України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 96–106.
2. Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/print>
3. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М. : Азъ, 1992. 960 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
5. Сірий С. Сутність поняття «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія. *Політичний менеджмент*. Київ. 2006. № 4. С. 124–134.
6. Гаазька конвенція про початок військових дій від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85
7. Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/print>
8. Денисов С. Ф., Кардаш К. С. Воєнний конфлікт: зміст та співвідношення з близькими поняттями. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 1 (2). С. 107–113.
9. Нікітін А. А. Збройний конфлікт як вид воєнного конфлікту. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 52–59.
10. Пилипенко Я. С. Демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна». *Вісник НТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 1/2, 33 (34). С. 143–146.
11. Доповідь заступника начальника департаменту контррозвідувального захисту в сфері інформаційної безпеки СБУ Юлії Лапутіної 12 червня 2018 р. на круглому столі в Укрінформі на тему: «Гібридна (інформаційна) агресія РФ. Відповіді України». URL: <https://www.ukrinform.ua/>

rubric-presshall/2243886-gibridne-pole-bou-vidpovidi-ukraini-na-informacijnu-agresiu-rf.html

12. Вирок Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 9 червня 2017 р. Справа № 263/15014/15-к / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68182221>

13. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. Харків : Одиссей, 2009. 469 с.

14. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. 5-те вид., допов. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Харків : Право, 2013. 1145 с.

15. Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків : заява, схвалена Постановою ВРУ від 21 квітня 2015 р. № 337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

SUMMARY

The article deals with the constitutional and legal peculiarities for the ensuring the territorial integrity of Ukraine. According to the up-to-date circumstances the problems of territorial integrity of Ukraine are being highlighted in the legal aspect. The attention is focused on the unity and integrity of the state territory as the basic constitutional principles of territorial integrity. However, modern military-political threats violate this principle that is manifested in the external aggression on Ukraine by the Russian Federation and the annexation the Autonomous Republic of Crimea, the state administrative unit of the unitary Ukraine, and inspiration separatist movement in many regions of Ukraine, which led to armed confrontation in Luhansk and Donetsk regions. In this regard there is an urgent need to secure the territorial integrity of Ukraine at the present stage of researching the international relations and constitutional and legal principles. The author emphasizes on the articles of the Constitution of Ukraine and other legal acts concerning territorial integrity. It is also revealed the understanding and peculiarities of application the admissibility of secession today. It is stated that the constitutional and legal peculiarities ensuring the territorial integrity of Ukraine are an integral part of the legal mechanism to ensure the territorial integrity of the state. This mechanism consists of the constitutional and legal guarantees of unity, territorial integrity and inviolability of Ukrainian territory along with the legitimate and constitutionally regulated procedure concerning the changes of the state border. Appropriate recommendations as to the problem of effective ensuring the territorial integrity of Ukraine are formulated.

Key words: aggressive war, military conflict, territorial integrity and inviolability, planning, preparation, resolution, criminal liability.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

КОБКО Євген Васильович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ

ORCID: [https:// orcid.org/0000-0002-3121-0823](https://orcid.org/0000-0002-3121-0823)

УДК 342.9

DOI 10.32782/NP.2022.1.29

Наголошено, що органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації приймають активну участь у забезпеченні національної безпеки держави шляхом реалізації адміністративно-правових норм, якими передбачені їх повноваження в цій сфері. Тож, не зважаючи на відсутність органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій серед складових сектору безпеки і оборони, вони входять до кола системи суб'єктів забезпечення національної безпеки держави.

Узагальнено, що за специфікою правосуб'єктності, систему суб'єктів забезпечення національної безпеки держави може бути диференційовано на: 1) суб'єктів загальної компетенції, до яких входять ті суб'єкти, коло повноважень яких включає повноваження із забезпечення національної безпеки поряд з іншими питаннями суспільного буття (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації тощо); 2) суб'єктів спеціальної компетенції, основні повноваження яких спрямовані на забезпечення національної безпеки як на галузевому, так і на міжгалузевому рівні (Президент України, Рада національної безпеки та оборони, Міністерство оборони та інші).

Доведено, що за специфікою адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки держави слід класифікувати на: 1) тих, які мають владні повноваження щодо адміністративно-правового регулювання питань забезпечення національної безпеки; 2) тих, які є носіями повноважень щодо втілення

рішень адміністративно-правового управління в сфері національної безпеки.

Констатовано, що основою для вдосконалення системи суб'єктів забезпечення національної безпеки держави має бути чітка визначеність їх функцій, завдань, прав та обов'язків в означеній сфері, відповідальності та координованості реалізації наданих законом повноважень для виконання тих чи інших завдань із протидії існуючим загрозам та небезпекам національним інтересам держави. Особливу увагу доцільно приділити законодавчому врегулюванню добровільній участі громадян та громадських об'єднань в сфері забезпечення національної безпеки України, зокрема, порядок визнання державою такої участі, їх права, обов'язки та відповідальність тощо.

Ключові слова: забезпечення, національна безпека, суб'єкт, система, органи державної влади.

Постановка проблеми

Однією з ключових проблем сучасної України є проблема забезпечення національної безпеки. Наразі наша держава зазнає колосального зовнішнього і внутрішнього тиску. В умовах гібридної війни навіть ті фактори, які можна вважати повсякденними та характерними для всіх сучасних держав (як-от запекла боротьба політичних сил, недостатня кваліфікація окремих державних та військових службовців, недостатнє фінансування програм переозброєння, структурні чи організаційні прогалини в системі органів державної влади), набувають значення

загроз національній безпеці. Особливу роль у прогнозуванні, виявленні, визначенні цих загроз та протидії їм відіграють суб'єкти, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки [1].

Стан дослідження

Окремі проблемні питання, пов'язані із діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки України у своїх наукових працях розглядали: Р.В. Шупаківський, О.В. Гетманцев, Л.Л. Приходченко, А.М. Шейна, В.В. Шуба, В.М. Єрмоленко, О.Г. Фролова, О.Ю. Янчук, О.В. Джафарова та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, в юридичній літературі відсутні комплексні дослідження, присвячені характеристиці правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб надати характеристику правовому статусу ключових суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: встановити коло суб'єктів забезпечення національної безпеки; узагальнити положення норм чинного законодавства, в якому закріплюється правовий статус відповідних суб'єктів.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що наукове дослідження є однією із перших спроб комплексно охарактеризувати правовий статус суб'єктів забезпечення національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу

Конституція України визнає Президента України главою держави, який виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, а також є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (ст. 102). До конституційних повноважень Президента

України, в сфері забезпечення національної безпеки держави віднесено: забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави; визнання його Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України та ін. (ст. 106) [2]. Більш широкі повноваження Президента України як керуючого у сферах національної безпеки і оборони передбачено Законом України «Про національну безпеку України».

Конституція України до повноважень Верховної Ради, які безпосередньо складають її правосуб'єктність в сфері забезпечення національної безпеки держави, серед інших відносить: прийняття законів; призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх

справ України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України [2].

Відповідно до Стратегії воєнної безпеки України на Кабінет Міністрів України покладено координацію і контроль за виконанням завдань у сфері воєнної безпеки та досягнення визначених у Стратегії пріоритетів державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва стосовно розвитку інституційних спроможностей Міністерства оборони України та інших органів управління складових сил оборони, зокрема й координацію та контроль за розвитком інституційних спроможностей Міністерства оборони України щодо формування та реалізації державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва на засадах демократичного цивільного контролю за участю інших органів управління складових сил оборони [3].

Таким чином, хоча Верховна Рада України як і Кабінет міністрів України не віднесені до сектору безпеки і оборони, проте їх повноваження та основні завдання безпосередньо вказують на те, що вони є суб'єктами забезпечення національної безпеки держави. Розглянемо основну сутність деяких з суб'єктів забезпечення національної безпеки, які на законодавчому рівні віднесені до сектору безпеки і оборони.

Головним суб'єктом державної політики у сфері національної безпеки України Т. Яровой називає Міністерство оборони України, що забезпечує формування та реалізацію державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та в особливий період. До повноважень Міністерства оборони України належать організація заходів оборонного планування, визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони. Таким чином, Міністерство оборони України є коор-

динатором ряду (але далеко не всіх) суб'єктів державної політики у сфері національної безпеки України [4, с. 32-33].

Серед основних завдань МВС України, які безпосередньо відносяться до забезпечення національної безпеки держави, Положенням «Про Міністерство внутрішніх справ» визначено: охорона прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, захист державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні, а також здійснення цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій [5].

Закон України «Про Національну гвардію України» надає їй статус військового формування з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами - із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Національна гвардія України бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони [6].

Відповідно до ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» поліція відповідно до покладених на неї завдань вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення.

На Державну прикордонну службу України відповідно до Закону про цю служ-

бу покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [7].

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності. До основних завдань ДСНС віднесено: 1) реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; 2) здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб; 3) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах; 4) реалізація в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сфері волонтерської діяльності [8].

Зазначені положення чинного законодавства дають уявлення про місце та роль розглянутих складових елементів сектору безпеки і оборони в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки держави. А саме суб'єкти, які входять до складу сектору безпеки і оборони, виконують функції щодо забезпечення захищеності певної сфери життєво важливих суспільних інтересів, які входять до сфери національних інтересів країни.

До сектору безпеки і оборони Законом України «Про національну безпеку Украї-

ни» не віднесено органи місцевого самоврядування, тоді як Закон України «Про місцеве самоврядування» у ст. 36 перераховує повноваження в галузі оборонної роботи, серед яких:) сприяння організації призову громадян на військову службу за призовом осіб офіцерського складу, строкову військову та альтернативну (невійськову) службу, а також їх мобілізації, підготовці молоді до служби в Збройних Силах України, організації навчальних (перевірочних) та спеціальних військових зборів; забезпечення доведення до підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також населення наказу військового комісара про оголошення мобілізації; організація та участь у здійсненні заходів, пов'язаних з мобілізаційною підготовкою та цивільним захистом, підготовкою і виконанням завдань територіальної оборони, на відповідній території; сприяння Державній прикордонній службі України у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні; здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву; підготовка і подання відповідним районним/обласним радам пропозицій до цільових місцевих програм підготовки територіальної оборони та підготовки населення України до участі в русі національного спротиву та участь в організації їх виконання тощо [9].

Як бачимо з аналізу норм чинного законодавства, органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації приймають активну участь у забезпеченні національної безпеки держави шляхом реалізації адміністративно-правових норм, якими передбачені їх повноваження в цій сфері. Тож, не зважаючи на відсутність органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій серед суб'єктів сектору безпеки і оборони, вони входять до кола системи суб'єктів забезпечення національної безпеки держави.

На сьогодні участь громадяни України, а також об'єднання громадян у забезпеченні національної безпеки держави регламентується нормами Конституції України, а також Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», який регламентує порядок

створення громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, основні завдання, права та обов'язки громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону та їх членів, умови та порядок застосування заходів фізичного впливу і спеціальних засобів [10]. Громадяни України відповідно до Конституції України мають право створювати в установленому Законом порядку громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних і кримінальних правопорушень, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин. Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції та Державній прикордонній службі України, асоціації громадських формувань тощо [2].

Типовим статутом громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону визначаються основні завдання такого формування, його права, структура формування і територія, в межах якої провадиться його діяльність, умови і порядок прийняття громадян до складу формування і вибуття з нього, статутні обов'язки та права членів формування, застосування заходів фізичного впливу і спеціальних засобів, джерела надходження, порядок використання коштів та іншого майна формування, відшкодування витрат на використання приватних транспортних засобів та відшкодування збитків, заповдіяних майну члена формування під час виконання ним своїх обов'язків [11].

Висновок

Таким чином, підбиваючи підсумок представленого наукового досліджен-

ня слід узагальнити, що за специфікою правосуб'єктності система суб'єктів забезпечення національної безпеки держави може бути диференційовано на: 1) суб'єктів загальної компетенції, до яких входять ті суб'єкти, коло повноважень яких включає повноваження із забезпечення національної безпеки поряд з іншими питаннями суспільного буття (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації тощо); 2) суб'єктів спеціальної компетенції, основні повноваження яких спрямовані на забезпечення національної безпеки як на галузевому, так і на міжгалузевому рівні (Президент України, Рада національної безпеки та оборони, Міністерство оборони та інші).

За специфікою адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки держави можна класифікувати на: 1) тих, які мають владні повноваження щодо адміністративно-правового регулювання питань забезпечення національної безпеки; та 2) тих, які є носіями повноважень щодо втілення рішень адміністративно-правового управління в сфері національної безпеки.

Основою для вдосконалення системи суб'єктів забезпечення національної безпеки держави має бути чітка визначеність їх функцій, завдань, прав та обов'язків в означеній сфері, відповідальності та координованості реалізації наданих законом повноважень для виконання тих чи інших завдань із протидії існуючим загрозам та небезпекам національним інтересам держави. Особливу увагу доцільно приділити законодавчому врегулюванню добровільній участі громадян та громадських об'єднань в сфері забезпечення національної безпеки України, зокрема, порядок визнання державою такої участі, їх права, обов'язки та відповідальність тощо.

Література

1. Яровой Т. Національної безпеки України як опосередковані об'єкти лобістського впливу. Державне управління та місцеве самоврядування, 2019, вип. 4(43) URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik_dums/2019/2019_04\(43\)/6.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik_dums/2019/2019_04(43)/6.pdf)

2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР

3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. Офіційний вісник України 2021. № 27. стор. 33. стаття 1321

4. Яровой Т. Суб'єкти державної політики у сфері національної безпеки України як опосередковані об'єкти лобістського впливу. Державне управління та місцеве самоврядування. 2019. Вип. 4(43). С. 31-36.

5. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. Офіційний вісник України 2015. № 89. стор. 43. стаття 2972

6. Про Національну гвардію України. Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 17. ст.594

7. Про Державну прикордонну службу України. Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 27. ст.208

8. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052. Офіційний вісник України 2015. № 102. стор. 40. стаття 3514

9. Про місцеве самоврядування. Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. ст.170

10. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону. Закон України від 22 червня 2000 року № 1835-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. ст.338

11. Про затвердження Типового статуту громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і нарукавної пов'язки члена такого формування. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000 р. № 1872. Офіційний вісник України. 2000. № 52. стор. 124. стаття 2259

SUMMARY

It is emphasized that local self-government bodies and local state administrations take an active part in ensuring the national security of the state through the implementation of administrative and legal norms, which provide for their powers in this area. Therefore, despite the lack of local governments and local state administrations among the components of the security and defense sector, they are part of the system of subjects of national security.

It is generalized that according to the specifics of legal personality, the system of subjects of national security can be differentiated into: 1) subjects of general competence, which include those entities whose powers include powers to ensure national security, among others issues of public life (Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers, local governments, local state administrations, etc.); 2) subjects of special competence, whose main powers are aimed at ensuring national security at both sectoral and intersectoral levels (President of Ukraine, National Security and Defense Council, Ministry of Defense and others).

It is proved that according to the specifics of the administrative and legal status of the subjects of national security of the state should be classified into: 1) those who have the authority to administrative and legal regulation of national security; 2) those who are the bearers of authority to implement decisions of administrative and legal management in the field of national security.

It was stated that the basis for improving the system of subjects of national security should be a clear definition of their functions, tasks, rights and responsibilities in this area, responsibility and coordination of the statutory powers to perform certain tasks to combat existing threats and dangers to the national interests of the state. It is expedient to pay special attention to the legislative regulation of voluntary participation of citizens and public associations in the field of national security of Ukraine, in particular, the procedure for state recognition of such participation, their rights, duties and responsibilities, etc.

Keywords: security, national security, subject, system, public authorities.

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ АДМІНІСТРАТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

**МАЛІНОВСЬКИЙ Євген Анжелович - бакалавр, військова частина А0351,
центр забезпечення**

**БІСЮК Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри публічноправничих дисциплін Київського міжнародного університету
orcid 0000-0002-1570-2721
DOI 10.32782/NP.2022.1.30**

В статті проаналізовані проблемні питання обставин, виключаючих адміністративну відповідальність військовослужбовців. Удано увагу тому, що військовослужбовці не належать до загальної категорії осіб, передбаченої в цій статті, оскільки законодавець в цій категорії осіб передбачив окремі ознаки, які характеризують їх як військовослужбовців, а не як громадян. Зокрема, це стосується умов служби, а також умов, в яких вони виконують свої обов'язки. У статті розглянуто питання відповідальності військовослужбовців за виконання наказів, які є незаконними. Зокрема, це стосується наказів, які є незаконними, оскільки вони порушують права громадян. У статті також розглянуто питання відповідальності військовослужбовців за виконання наказів, які є незаконними, оскільки вони порушують права громадян. У статті також розглянуто питання відповідальності військовослужбовців за виконання наказів, які є незаконними, оскільки вони порушують права громадян.

Ключевые слова: Конституция, административная ответственность, военнослужащий, обстоятельства, исключение административную ответственность, крайняя необходимость, необходимая оборона, исполнение приказа.

Обґрунтування вибору теми дослідження

У сучасних умовах зростає необхідність окремих громадян щодо забезпечення своєї безпеки та безпеки інших осіб, а також державного і громадського порядку, охорони власності, встановленого порядку управління. Саме тому інститутам необхідної оборони, крайньої необхідності сьогодні відводиться особливе місце. Важливо, що інститути необхідної оборони, крайньої необхідності і затримання порушника мають стимулююче значення у сфері адміністративно-правового регулювання, за їх допомогою "активізується участь громадян у попередженні адміністративної деліктності" [1, с. 241]. Активні дії окремих громадян є дієвим засобом боротьби з різними правопорушеннями, одним із способів захисту особистості та її прав від суспільно небезпечних посягань, а також важливою формою забезпечення цивілізованого правопорядку. Як і для більшості громадян, відмова військовослужбовця від дій у стані крайньої необхідності або необхідної оборони не призводить до правових наслідків. Однак щодо цієї категорії осіб є суттєва особливість, яка

фактично означає виняток із загального правила.

Стан дослідження проблеми

Дослідження, що стосуються специфіки правового статусу військовослужбовців у сфері управлінської діяльності проводили такі вчені, як М.В.Артамонов, М.В.Белоконєв, М.І.Кузнецов, О.Є.Луньов, В.В.Чумак, В.О.Шамрай. Розроблені ними положення мають побічне значення для з'ясування особливого статусу військовослужбовців як суб'єктів адміністративної відповідальності, оскільки вони були сформульовані при вирішенні інших завдань і за інших часів. Викладені обставини, потреба в удосконаленні норм чинного адміністративного законодавства, що регулюють відповідальність військовослужбовців за вчинення адміністративних проступків, а також відсутність належного предметного дослідження даної проблеми потребують проведення подальших наукових досліджень.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі наукових досліджень фахівців у галузі права охарактеризувати обставини, що виключають адміністративну відповідальність військовослужбовців та надати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення зазначеної сфери суспільних відносин.

Виклад основних положень

Згідно зі ст. 17 Конституції України, оборона країни, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Отже, специфіка не тільки соціального, а й правового становища військовослужбовців при здійсненні ними своєї службової діяльності суттєва і має державне значення. А тому, коли на військовослужбовців покладено обов'язок в силу їхнього службового становища, виконуваних суспільних функцій або на інших підставах охороняти від суспільно-небезпечних та інших посягань державні, громадські або особисті інтереси (бойове чергування, патрулювання, вартова служба тощо) – необхідна оборона і крайня необхідність буде не тільки певною гарантією, правом, а й юридичним обов'язком.

Умови правомірності необхідної оборони для цих осіб такі ж, як і для всіх інших громадян, але відмова їх від зазначених дій буде розглядатися як службове або інше порушення, а в окремих випадках – як кримінальне правопорушення.

Зі змісту статей 18 і 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) випливають певні умови правомірності дій особи в стані крайньої необхідності і необхідної оборони. Їх аналіз дозволяє зробити висновок про те, що здебільшого вони співпадають з аналогічними умовами правомірності крайньої необхідності і необхідної оборони за кримінальним правом [2, с. 5 - 9].

Як зазначає Д.Н.Бахрах, дотримання громадянином встановлених правил поведінки "...сприяє зміцненню громадського порядку, але, попри це, становить звичайну правомірну поведінку, не пов'язану з особливими фізичними і душевними зусиллями". "І, навпаки, припинення громадянином посягань на громадський порядок інших осіб або захист його в стані необхідної оборони свідчать про його активну, правомірну поведінку та ініціативну законну діяльність" [3, с. 102].

У зв'язку з цим, слід погодитися зі С.С.Сливкою про те, що "кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади" [4, с. 46].

Ще однією обставиною, що виключає застосування адміністративної відповідальності, є стан неосудності особи, яка вчиняє певні протиправні проступки (ст. 17 КУпАП). Згідно зі ст. 20 КУпАП, не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану [5]. Стосовно такої категорії суб'єктів, як військовослужбовці, можливість виникнення стану неосудності при вчиненні ними адміністративних правопорушень зведена до мінімуму. Згідно з Положенням про

військово-лікарську експертизу і медичний огляд у Збройних Силах України військовослужбовці з відповідними розладами психіки і поведінки та хворобами нервової системи повинні визнаватися не придатними до військової служби [6]. Наявність такого факту вимагає додаткових пояснень.

Справді, діяння, вчинене у стані неосудності, хоча й не є адміністративним правопорушенням (оскільки відсутній такий обов'язковий його елемент, передбачений у ст. 9 КУпАП, як вина), має протиправний, суспільно шкідливий характер. У цьому відношенні розглядувана обставина суттєво відрізняється від крайньої необхідності і необхідної оборони.

Але законодавець, закріплюючи у ст. 17 КУпАП неосудність, не передбачає такий критерій, як відсутність протиправності і суспільної небезпеки (шкідливості). В даному випадку визначальним є виключення адміністративної відповідальності у разі вчинення особою діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення в стані крайньої необхідності, необхідної оборони і неосудності. Саме цим і потрібно керуватися при визнанні такої обставини, як неосудність.

На сьогодні чинне адміністративне законодавство України не передбачає ще яких-небудь обставин, крім крайньої необхідності, необхідної оборони і неосудності, що виключали б адміністративну відповідальність. Однак деякі вчені-адміністративісти пропонують розширити перелік таких обставин.

Особливу увагу привертає така обставина, як виконання неправомірного, незаконного наказу. Особливої актуальності це питання набуло з прийняттям Конституції України, стаття 60 якої вказує, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність [7].

Із прийняттям цієї норми в українській армії фактично запроваджено принцип умовної обов'язковості (відносної покорі) підлеглих наказові начальника. Стаття 6 Дисциплінарного статуту Збройних Сил

України зазначає: “Право командира - віддавати накази і розпорядження, а обов'язок підлеглого – їх виконувати, крім випадків віддання явно злочинного наказу чи розпорядження” [8].

Існує також думка, що вчинення діяння, яке, наприклад, підпадає під ознаки такого військового злочину, як непокоря, не слід розцінювати як самостійну підставу. “В цьому випадку враховується правило про крайню необхідність” [9, с. 899].

Так чи інакше юридична відповідальність виключається.

У складні ситуації потрапляють військові водії (зазвичай військовослужбовці строкової служби), коли начальники віддають накази, пов'язані з порушенням правил водіння чи експлуатації машин. Складність цієї ситуації полягає в тому, що в деяких випадках вони позбавлені свободи вибору варіантів поведінки, оскільки будь-який вибір за існуючих вимог нормативних актів є підставою для притягнення водія до відповідальності [10, с. 3].

І.Климов і В.Белоконєв зазначають, що питання про застосування юридичної відповідальності за виконання підлеглим незаконного наказу може ставитися у таких випадках: виконання наказу підлеглим, поінформованим про протиправний характер цього наказу; виконання незаконного (злочинного) наказу особою, що сумнівається в його правомірності; виконання явно неправомірного наказу, але такого, що немає ознак злочину; виконання явно злочинного наказу [10, с. 3].

З урахуванням конституційних положень і положень діючого кримінального і адміністративного законодавства України можна дійти висновку, що практичні працівники ставлять питання про подальшу розробку термінів “злочинний наказ”, “злочинне розпорядження”, а не терміна “незаконний наказ” [11, с. 26].

Тому вважаємо, що виконання наказу, який навіть і є неправомірним, слід розглядати також як обставину, що виключає адміністративну відповідальність. Саме такий висновок впливає з положень діючого законодавства, вище викладеного історичного

аналізу та існуючої нормативної регламентації в окремих зарубіжних країнах.

Враховуючи вищевикладене і те, що адміністративні правопорушення за ступенем суспільної небезпеки значно відрізняються від злочинних діянь, можливий варіант, коли в адміністративному законодавстві буде закріплена окрема обставина, яка виключає адміністративну відповідальність саме такої категорії осіб, як військовослужбовці, у разі вчинення ними діяння, що підпадає під ознаки адміністративного проступку, на виконання незаконного, неправомірного наказу навіть у випадку, коли невідповідність певним нормативним актам була очевидною для виконавця-підлеглого. Видається, що ця обставина має бути закріплена не поряд з іншими обставинами, що виключають адміністративну відповідальність у ст. 17 КУпАП, а в ст. 15 КУпАП, яка спеціально присвячена питанням адміністративної відповідальності військовослужбовців.

Висновки

Враховуючи обмежений характер адміністративної відповідальності військовослужбовців, поняття адміністративної відповідальності військовослужбовців визначається як зміна правового статусу військовослужбовців, що здійснюється уповноваженим на те органом (посадовою особою), за відсутності між ними відносин службового підпорядкування у результаті застосування лише визначених для даної категорії (особливих суб'єктів) адміністративних стягнень і проявляється або в обмеженні прав військовослужбовців, або в покладанні додаткових обов'язків за вчинення окремих адміністративних правопорушень в порядку і на умовах, передбачених нормами адміністративного законодавства.

Таким чином, слід констатувати, що адміністративні правопорушення за ступенем суспільної небезпеки значно відрізняються від злочинних діянь, можливий варіант, коли в адміністративному законодавстві буде закріплена окрема обставина, що виключає адміністративну відповідальність саме такої категорії осіб, як військовослужбовці, у разі вчинення ними діяння, що підпадає під ознаки адміністративного

проступку, на виконання незаконного, неправомірного наказу навіть у випадку, коли невідповідність певним нормативним актам була очевидною для виконавця-підлеглого. Ця обставина має бути закріплена у ст. 15 КУпАП, яка спеціально присвячена питанням адміністративної відповідальності військовослужбовців. На підставі цього пропонується ч. 4 цієї статті викласти у такій редакції: "Військовослужбовці не підлягають адміністративній відповідальності у випадку вчинення діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення за виконання наказу чи розпорядження".

Література

1. Остапенко О.І. Адміністративна деліктологія: соціально-правовий феномен і проблеми розвитку. Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ, 1995. 312 с.
2. Новіков В.В., Чистоклетов Л.Г., Зрибнев М.А., Аламбець М.М. Застосування вогнепальної зброї працівниками міліції. Навчально-практичний посібник. Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВСУ, 1998. 165 с.
3. Бахрах, Д. Н. Административное право России : учебник. 6-е изд., перераб. и доп. Москва: ЭКСМО, 2011. 622 с.
4. Сливка С. С. Самозахист населення: моральний аспект. Львів: Каменяр, 1996. 144 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
6. Положення про військово-лікарську експертизу і медичний огляд у Збройних Силах України: Затверджене наказом Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 551

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано проблемні питання обставин, що виключають адміністративну відповідальність військовослужбовців. Приділено увагу тому, що військовослужбовці не належать до загальних суб'єктів адміністративного правопорушення, оскільки законодавець щодо цієї категорії осіб передбачив, поряд із загальними для всіх суб'єктів, певні специфічні, особливі ознаки. Обґрунтовано, що як і для більшості громадян, відмова військовослужбовця від дії у стані крайньої необхідності або необхідної оборони не призводить до правових наслідків. Встановлено, що стосовно такої категорії суб'єктів, як військовослужбовці, можливість виникнення стану неосудності при вчиненні ними адміністративних правопорушень зведена до мінімуму. Приділено увагу тому, що адміністративна відповідальність виключається у разі вчинення особою діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення в стані крайньої необхідності, необхідної оборони і неосудності. Обґрунтовано необхідність розглядати виконання наказу, який навіть і є неправомірним, як обставину, що виключає адміністративну відповідальність.

Ключові слова: Конституція, адміністративна відповідальність, військовослужбовець, обставини, що виключають адміністративну відповідальність, крайня необхідність, необхідна оборона, виконання наказу.

- XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред.

SUMMARY

The article analyzes the problematic issues of circumstances that exclude the administrative liability of military personnel. Attention is paid to the fact that military personnel do not belong to the general subjects of administrative offenses, as the legislator has provided for certain specific, special features for this category of persons, along with the general ones for all subjects. It is substantiated that, as for most citizens, the refusal of military personnel to act in a state of extreme necessity or necessary defense does not lead to legal consequences. It is established that with regard to such a category of subjects as military personnel, the possibility of insanity in the commission of administrative offenses is minimized. Attention is paid to the fact that administrative liability is excluded if a person commits an act that falls under the signs of an administrative offense in a state of extreme necessity, necessary defense and insanity. The necessity to consider the execution of the order, which is even illegal, as a circumstance that excludes administrative liability is substantiated.

Keywords: Constitution, administrative responsibility, military personnel, circumstances that exclude administrative responsibility, extreme necessity, necessary defense, execution of the order.

В.Ф.Бойка, Я.Ю.Кондратьєва, С.С.Яценка.
Київ: А.С.К., 2000. 1120 с.

10. Климов І., Белоконєв В. В яких випадках наказ командира вважається незаконним?. *Народна армія*. 1997. 24 вересня. С. 3.

11. Волков О.Ф. Коментар на статтю В.В.Верцюха "Закон і армійський наказ". *Адвокат*. 1997. № 1. С. 26.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ

ЗОТОВ Нікіта Миколайович - юрист ТОВ «Магістраль Захід»

ЛЕХ Роман Вікторович - завідувач спеціальної кафедри № 2 ІПЮК для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СОКОЛОВСЬКИЙ Максим Валерійович - доцент спеціальної кафедри № 2 ІПЮК для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

DOI 10.32782/NP.2022.1.31

Запропонована стаття присвячена вивченню питання організації контррозвідальної діяльності в сфері кібербезпеки. Встановлено, що з ростом кількості комп'ютеризованих систем та автоматизованих інструментів багато видів роботи почало переходити в ІТ-поле. На підприємствах з'явилися співробітники з інформаційної безпеки. Спочатку інформаційна безпека означала мінімізацію кількості доступів до бухгалтерської інформації, різної документації, інформації про патенти і багато чому іншому. Для цього створювалися регламенти з внутрішньої безпеки. Як правило, на підприємствах з'явився спеціальний співробітник, який відповідав за інформаційну безпеку. XXI століття зустріло нас ІТ-бумом: комп'ютер став з'являтися в кожному будинку, еволюція спричинила перехід від чорно-білого телефона до смартфона, який став необхідністю, а інтернет – необхідним елементом життя кожної людини. Все це призвело до того, що 2016 р. резолюція ООН закріпила серед прав людини «право на доступ до інтернету». З ростом девайсів, розумних речей, збільшенням трафіку, потоком даних, людина почала все більше переносити в кібер середовище і в хмару бухгалтерію, управління процесами, виконання робіт. З'явилася необхідність захисту інформації саме в діджитал (кібер) середовищі. Кібербезпека – це новий виток інформаційної безпеки, який спрямований саме на діджитал середовище. Кібербезпека має на увазі не тільки сам по собі захист інформації, а й захист всієї системи в інформаційному полі, в ІТ-полі (поле комп'ютерних технологій) в цілому.

Постановка проблеми

Глобальна інформатизація в наш час активно керує існуванням і життєдіяльністю держав світової спільноти, інформаційні технології застосовуються при вирішенні завдань забезпечення національної, військової, економічної безпеки та ін. Разом з тим, одним із фундаментальних наслідків глобальної інформатизації державних і військових структур стало виникнення принципово нової сфери протидії конкуруючих держав - кіберпростору.

І якщо сьогодні між провідними у військовому та економічному відношенні світовими державами склався тією чи іншою мірою певний паритет у сфері застосування звичайних озброєнь, у міжнародному праві зафіксовано основні принципи взаємовідносин цих державами у рамках згаданої сфери, то питання паритету і взаємовідносин в кіберпросторі на даний час продовжує залишатися відкритим.

У процесі формування глобального кіберпростору відбувається конвергенція військових та цивільних комп'ютерних технологій, у провідних державах інтенсивно розробляються нові засоби та методи активного впливу на інформаційну інфраструктуру потенційних супротивників, створюються різні спеціалізовані кібернетичні центри та підрозділи управління та командування, основним завданням яких є захист державних та військових інформаційних таємниць.

Надзвичайно важливим згадане питання є й для України, особливу у зв'язку з небезпеками, які ще більш загострились в умовах повномасштабної агресії РФ.

Стан дослідження

Питання кібербезпеки загалом, а також захисту вітчизняного кіберпростору зокрема неодноразово досліджували вітчизняні вчені – юристи, а також фахівці ІТ галузі.

Серед українських науковців у своїх роботах це питання досліджували В. Биков, О. Буров, Н. Дементієвська, Д. Дубов, Ю. Лісовська, Н. Ткачук, Т. Соколовський та інші.

Метою цієї статті є вивчення питання організації контррозвідувальної діяльності в сфері кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження

З ростом кількості комп'ютеризованих систем та автоматизованих інструментів багато видів роботи почало переходити в ІТ-поле. На підприємствах з'явилися співробітники з інформаційної безпеки.

Спочатку інформаційна безпека означала мінімізацію кількості доступів до бухгалтерської інформації, різної документації, інформації про патенти і багато чому іншому. Для цього створювалися регламенти з внутрішньої безпеки. Як правило, на підприємствах з'явився спеціальний співробітник, який відповідав за інформаційну безпеку..

XXI століття зустріло нас ІТ-бумом: комп'ютер став з'являтися в кожному будинку, еволюція спричинила перехід від чорно-білого телефона до смартфона, який став необхідністю, а інтернет – необхідним елементом життя кожної людини. Все це призвело до того, що 2016 р. резолюція ООН закріпила серед прав людини «право на доступ до інтернету».

З ростом девайсів, розумних речей, збільшенням трафіку, потоком даних, людина почала все більше переносити в кібер середовище і в хмару бухгалтерію, управління процесами, виконання робіт. З'явилася необхідність захисту інформації саме в діджитал (кібер) середовищі.

Кібербезпека – це новий виток інформаційної безпеки, який спрямований саме на діджитал середовище. Кібербезпека має на увазі не тільки сам по собі захист інформації, а й захист всієї системи в інформаційному полі, в ІТ-полі (поле комп'ютерних технологій) в цілому [1].

Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначаються основні поняття зазначеної проблемної галузі. Зокрема, ст. 1 Закону визначає кібербезпеку як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі» [2]. Водночас ст. 2 Закону пояснює: «1. Цей Закон не поширюється на: 1) відносини та послуги, пов'язані із змістом інформації, що обробляється (передається, зберігається) в комунікаційних та/або в технологічних системах; ... 3) соціальні мережі, приватні електронні інформаційні ресурси в мережі Інтернет (включаючи блог-платформи, відеохостинги, інші веб-ресурси), якщо такі інформаційні ресурси не містять інформацію, необхідність захисту якої встановлена законом, відносини та послуги, пов'язані з функціонуванням таких мереж і ресурсів; ...». Інакше кажучи, чинний Закон не передбачає будь-якої дії з безпеки стосовно людини, яка не входить до критичної інформаційної інфраструктури держави, а людський складник інтелектуального капіталу (який набуває зростаючого значення в усьому світі) не входить до критичного ресурсу України. І це в той час, коли в усьому світі основна боротьба йде за людські та інтелектуальні ресурси, тобто за тих, хто вже завтра буде забезпечувати конкурентоспроможність країни [3, с. 314].

Цей напрям як пріоритетний формально визначено в цілій низці законодавчих актів України, що стосуються розвитку національної безпеки, інформаційного (цифрового) суспільства, цифрової економіки, європейської та євроатлантичної інтеграції України, тощо [4, с. 59]. Так, наприклад, метою Стратегії кібербезпеки України є створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави, для досягнення якої, поряд з іншим, необхідними є поглиблення міжнародного співробітництва у цій сфері. В щорічних планах заходів з її реалізації передбачено заходи з виконання завдання щодо розвитку міжна-

родного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки, підтримці міжнародних ініціатив у цій сфері та співпраці України з ЄС та НАТО для посилення спроможностей України у сфері кібербезпеки, участі у заходах зі зміцнення довіри у кіберпросторі [5].

Реалізація зазначеної вище Стратегії безпосередньо здійснюється основними суб'єктами національної системи кібербезпеки, Міністерством закордонних справ України, Міністерством цифрової трансформації України, Міністерством освіти і науки України та іншими суб'єктами забезпечення кібербезпеки в межах їх компетенції.

Особливе місце у сфері забезпечення національної кібербезпеки займають контррозвідувальні органи України.

Для початку з'ясуємо, що ж собою являє контррозвідувальна діяльність загалом і в чому її суть.

Згідно Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», під останньою потрібно розуміти спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України [6].

Функції органів, підрозділів та співробітників Служби безпеки України, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, визначаються Законом України «Про Службу безпеки України».

Для виконання визначених законом завдань та за наявності підстав, передбачених статтею 6 Закону про контррозвідувальну діяльність, в ході контррозвідувальної діяльності органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України мають право: 1) здійснювати контррозвідувальний пошук, оперативно-розшукові заходи з використанням оперативних та оперативно-технічних сил і засобів, опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу; 2) виявляти, фіксувати і документувати гласно і негласно розвідувальні,

терористичні та інші посягання на державну безпеку України, вести їх оперативний облік, здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів; 3) проводити контррозвідувальні операції та відповідні оперативні і оперативно-технічні заходи з метою попередження, своєчасного виявлення і припинення розвідувально-підривної, терористичної та іншої протиправної діяльності на шкоду державній безпеці України; 4) мати гласних і негласних штатних і позаштатних працівників, створювати з метою конспірації підприємства, установи та організації, використовувати документи, що зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідувальну діяльність; 5) вилучувати, збирати і вивчати, за наявності визначених законом підстав, документи та відомості, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, джерела і розміри їх доходів для попередження і припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань на державну безпеку України; 6) виключно з метою попередження, своєчасного виявлення і припинення розвідувальних, терористичних та інших посягань на державну безпеку України, отримання інформації в інтересах контррозвідки здійснювати на підставі відповідної контррозвідувальної справи заходи, визначені частиною третьою статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», - лише за ухвалою слідчого судді, постановленою за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженим прокурором. Нагляд за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності здійснюється Генеральним прокурором, виконувачем його обов'язків або уповноваженими наказом Генерального прокурора заступниками Генерального прокурора; 7) затримувати і тримати у спеціально відведених для цього місцях: осіб, підозрюваних у підготовці чи проведенні розвідувально-підривної, терористичної діяльності та вчиненні інших кримінальних правопорушень, розслідування яких віднесено до компетенції органів Служби безпеки України,

- на строки і в порядку, що передбачені законами України; осіб, які проникли на об'єкти та у місця, що охороняються органами і підрозділами Служби безпеки України, - на строк до трьох годин, а у разі нагальної необхідності запобігання злочинів чи його припинення та з метою встановлення особи - до сімдесяти двох годин з повідомленням про це суду протягом 24 годин з моменту затримання для перевірки обґрунтованості цього запобіжного заходу. Проводити особистий огляд вказаних осіб та огляд речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, які можуть бути речовими доказами або є небезпечними для життя і здоров'я людей; 8) виключно для припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань на державну безпеку України, а також при переслідуванні осіб, підозрюваних у проведенні такої діяльності, у будь-який час безперешкодно заходити і перебувати на території та в приміщеннях органів державної влади та їх структурних підрозділів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, а на військові об'єкти, що охороняються, - в установленому порядку; 9) перебувати у порядку, погодженому з керівниками органів охорони державного кордону Державної прикордонної служби України, для вжиття контррозвідувальних заходів у межах прикордонної смуги, контрольованого прикордонного району, в пунктах пропуску через державний кордон і територіальному морі України; 10) у невідкладних випадках при здійсненні контррозвідувальних заходів безперешкодно користуватися засобами зв'язку, що належать підприємствам, установам і організаціям, а засобами зв'язку, що належать громадянам, - за їх згодою, з наступним відшкодуванням витрат за їх вимогою; 11) в інтересах забезпечення державної безпеки та виконання завдань контррозвідувальної діяльності організовувати, координувати і проводити наукові та науково-технічні дослідження, створювати у порядку, визначеному законодавством України, відповідні наукові установи та міжвідомчі координаційно-дорадчі органи; 12) зберігати, носити, застосовувати, використовувати зброю, спеціальні засоби, вживати заходів фізичного впливу відповідно до законів України

та інших актів законодавства України, проводити зброю та спеціальні засоби в усіх видах транспорту; 13) користуватися правами, визначеними законами України «Про Службу безпеки України», «Про державну таємницю» та іншими законами України.

За твердженням Ю. Лісовської, структурний зміст контррозвідувальної діяльності полягає в попередженні, виявленні та припиненні розвідувально-підривної діяльності іноземних держав з використанням спеціальних сил і засобів, форм і методів, які сприяють вирішенню національних інтересів України, своєчасному прийняттю заходів, адекватних характеру та масштабам загроз цим інтересам, що ґрунтуються на принципах правової демократичної держави, оперативної та ідеологічної доцільності у відповідності з чинним законодавством [7, с. 111].

З метою захисту національних інтересів України в сфері інформаційної та кібербезпеки, у складі Центрального управління Служби безпеки України створено спеціалізований Департамент контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки.

Окрім того, у структурі Служби безпеки України функціонує Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки, співробітники якого покликані протидіяти кіберрозвідкам іноземних держав, займатися боротьбою з кібертероризмом і кібершпигунством, здійснювати контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи, а також протидіяти спробам розхитати ситуацію в країні через різноманітні інформаційні вкиди.

Окрема увага співробітників Ситуаційного центру зосереджена на виявленні та нейтралізації цільових кібератак. Зазвичай це загрози підвищеної складності. Об'єктами таких кібератак стають важливі комунікаційні системи державних органів і системи керування об'єктів критичної інфраструктури.

Так, фахівцями Ситуаційного центру забезпечення кібербезпеки Служби безпеки України на базі платформи з відкритим програмним кодом MISP (Malware Information Sharing Platform) створено систему збору і обробки інформації щодо інцидентів кібербезпеки та обміну технічними даними про ідентифікатори компрометації інформацій-

них систем об'єктів критичної інфраструктури між суб'єктами сектору безпеки в режимі реального часу MISP-UA (Ukrainian Advantage). Ця платформа широко використовується в усьому світі, а також відповідає міжнародним стандартам ЄС та НАТО і застосовується основними міжнародними суб'єктами у сфері кібербезпеки: FIRST, CIRCL, CiviCERT, NATO NCI Agency [8, с. 105].

Як вірно зазначає Ю. Лісовська, діяльність органів контррозвідки в сфері кібербезпеки провадиться як на стратегічному, так і тактичному рівнях. Форми системи контррозвідки визначаються за цільовим призначенням; силами і засобами, що використовуються; характером здійснення; територією, на якій проводяться превентивні заходи, та рівнем ухвалення рішення про проведення означених заходів. Саме на базі системного методу діяльність контррозвідувальних підрозділів із захисту інформаційних ресурсів в майбутньому надає гарантію їх захисту від заволодіння ними будь-якого супротивника [7, с. 116-117].

Важливим питанням захисту вітчизняного кіберпростору є можливість залучення до цього процесу приватних осіб, які не є співробітниками спеціальних державних структур протидії кіберзлочинності.

На нашу думку, варто погодитись з думкою Н. Ткачук, що залучення Службою безпеки України приватних осіб в рамках державно-приватної взаємодії до негласної перевірки стану кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури в інтересах національної безпеки повинне бути обставиною, яка не лише звільняє від кримінальної відповідальності, а взагалі виключає злочинність діяння [8, с. 106].

Згідно оригінальної редакції Кримінального кодексу України 2001 р. проведення негласного виявлення вразливостей в інформаційно-телекомунікаційних системах об'єктів критичної інформаційної інфраструктури формально містило ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 Кримінального кодексу України «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку». Формулювання зазначеної статті КК України фактично унеможливило діяльність некомерційних пентестерів,

якщо ці тести заздалегідь не погоджені із об'єктами атаки.

У вітчизняних наукових колах існувала думка, що механізм легалізації пентестінгу повинен полягати у застосуванні правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, Д. Дубов пропонував доповнити ст. 361 КК України наступним пунктом: «звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо таке втручання здійснювалось за погодженням із суб'єктами національної системи кібербезпеки...» [9, с. 79].

Н. Ткачук, підтримуючи наведену вище ідею, проте не погоджуючись із способом її вирішення, пропонувала доповнити ст. 361 КК України наступним пунктом: «Не є кримінальним правопорушенням дії особи, передбачені частиною першою цієї статті, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання органів державної безпеки із негласної перевірки готовності об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак та кіберінцидентів». Це дозволило б створити правове поле для розвитку державно-приватної взаємодії за вказаним напрямом [8, с. 106].

Позитивно, що вітчизняний законодавець прислухався до думки громадськості і у Законі України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» виклав ст. 361 КК України у новій редакції, де серед іншого у ч. 6 закріпив положення, згідно якого «Дії, передбачені частинами першою - четвертою цієї статті, не вважаються несанкціонованим втручанням в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, якщо вони були вчинені відповідно до порядку пошуку та виявлення потенційних вразливостей таких систем чи мереж».

Висновки

Підсумовуючи, можна констатувати, що зараз в Україні існує чітка і добре розгалужена система державних контррозвідувальних інституцій, покликаних забезпечувати кібербезпеку нашої держави. Можна також сміливо стверджувати, що уже зроблені доволі значні

SUMMARY

The proposed article is devoted to the study of the organization of counterintelligence activities in the field of cyber security.

In our time, global informatization actively controls the existence and vital activities of the states of the world community, information technologies are used to solve the tasks of ensuring national, military, economic security, etc. At the same time, one of the fundamental consequences of the global informatization of state and military structures was the emergence of a fundamentally new sphere of confrontation between competing states - cyberspace.

And if today the world's leading military and economic states have developed to one degree or another a certain parity in the field of conventional weapons, international law has recorded the main principles of relations between these states within the framework of the mentioned sphere, then the issue of parity and relations in cyberspace at the present time remains open.

In the process of the formation of global cyberspace, the convergence of military and civilian computer technologies is taking place, the leading states are intensively developing new means and methods of active influence on the information infrastructure of potential adversaries, various specialized cyber centers and management and command units are being created, the main task of which is the protection of state and military information secrets.

The mentioned issue is also extremely important for Ukraine, which is special in connection with the dangers, which have become even more acute in the conditions of full-scale aggression of the Russian Federation.

In order to protect the national interests of Ukraine in the field of information and cyber security, a specialized Department of counterintelligence protection of the state's interests in the field of information security was created as part of the Central Directorate of the Security Service of Ukraine.

In addition, within the structure of the Security Service of Ukraine there is a Cyber Security Situation Center, whose employees are called upon to counter cyber intelligence of foreign countries, fight cyber terrorism and cyber espionage, carry out counter-intelligence and operative investigative measures, as well as counter attempts to destabilize the situation in the country through various information leakages.

Special attention of the staff of the Situation Center is focused on the detection and neutralization of targeted cyber attacks. These are usually threats of increased complexity. The objects of such cyber-attacks are important communication systems of state bodies and management systems of critical infrastructure facilities.

Activities of counterintelligence agencies in the field of cyber security are carried out at both strategic and tactical levels. The forms of the counterintelligence system are determined by the target purpose; forces and means used; the nature of implementation; the territory on which preventive measures are carried out, and the level of decision-making on carrying out the specified measures. It is on the basis of the system method that the activity of counterintelligence units for the protection of information resources in the future provides a guarantee of their protection against the acquisition of them by any adversary.

кроки до правового врегулювання багатьох складних питань у згаданій сфері (наприклад, до правового регулювання залучення приватних осіб до процесу протидії кіберпосяганням).

Література

1. Інформаційна безпека і кібербезпека – в чому різниця? URL : <https://indevlab.com/uk/blog-ua/informatsijna-bezpeka-i-kiberbezpeka-v-chomu-riznitsya/>
2. Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. Ст. 403,
3. Биков В., Буров О., Дементієвська Н. Кібербезпека в цифровому навчальному середовищі. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Том 70. №2. С. 313-331.
4. Станіславський Т. Розвиток міжнародного співробітництва України у сфері кі-

бербезпеки. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. №3(79). С. 58-67.

5. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. «Про стратегію кібербезпеки України». URL : <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013>

6. Закон України «Про контррозвідвальну діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст.89.

7. Лісовська Ю. Кібербезпека: ризики та заходи. К. : Кондор, 2019. 272 с.

8. Ткачук Н. Правове регулювання взаємодії Служби безпеки України з приватним сектором у сфері забезпечення кібербезпеки. *Інформація і право*. 2018. №4 (27). С. 104-111.

9. Державно-приватне партнерство у сфері кібербезпеки: міжнародний досвід та можливості для України: аналіт. доп. / за заг. ред. Д. Дубова. Київ: НІСД, 2018. 84 с.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРИРОДИ

СУХОРЕБРА Тетяна Іванівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права, Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2918-4574>

DOI [10.32782/NP.2022.1.32](https://doi.org/10.32782/NP.2022.1.32)

У статті автором здійснюється дослідження розуміння об'єкта адміністративного правопорушення в сфері охорони природи. Метою дослідження є визначення сутності поняття «природа» як об'єкту адміністративного правопорушення. Розглядаються категорії «природа», «довкілля», «навколишнє природне середовище», «природні ресурси», «екологічна безпека». В ході проведеного дослідження обґрунтовано необхідність вживання єдиного підходу для уникнення правових колізій. Запропоновано на законодавчому рівні визначити поняття «природа», щоб спростити його розуміння та застосування, оскільки воно є основою для визначення сутності об'єкту адміністративних правопорушень в сфері охорони природи.

Ключові слова: об'єкт адміністративного правопорушення, природа, довкілля, охорона навколишнього природного середовища, екологічна безпека, природні ресурси

Вступ

У сучасному світі людство занепокоєно питанням раціонального використання і відтворення природних ресурсів, збереження біологічного різноманіття, Землі, її надр, водних ресурсів, атмосферного повітря та інших природних умов існування людського суспільства. Багато уваги приділяється запровадженню та посиленню відповідальності у цій сфері. Для того, щоб уникнути колізій, необхідно мати чітке і однозначне національне законодавство. Пропонуємо розглянути різні підходи до визначення об'єкта правопорушень в сфері охорони

природи. В Кодексі про адміністративні правопорушення України відповідальність за правопорушення в сфері охорони природи передбачена у главі 7 «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів» і в назві глави використовується термін «охорона природи». У Кримінальному кодексі – у розділі 8 «Кримінальні правопорушення проти довкілля», використовується поняття «довкілля». Також кримінальне законодавство було доповнено статтею «Екоцид», яка відноситься до кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. У зв'язку із вищенаведеним, спробуємо розібратися із визначенням об'єкта адміністративних правопорушень.

Метою статті є дослідження національного законодавства та аналіз різноманітних підходів до визначення об'єкту адміністративного правопорушення в сфері охорони природи.

Виклад основного матеріалу

Поняття природи не існує у чинному українському законодавстві. У українському тлумачному словнику, значення слова «природа» полягає у наступному « органічний і неорганічний світ у всій сукупності і зв'язках, що є обов'язком людської діяльності і пізнання, все те, що не створене діяльністю людини, буття, матерія. Інше значення, сукупність особливостей рослинного і тваринного світу, кліматичних умов,

рельєфу якої небудь-місцевості, країни [1]. У законі України «Про навколишнє природне середовище» навколишнє природне середовище розглядається як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [2]. Так, згідно ст. 39 Закону України «Про навколишнє природне середовище», до природних ресурсів належать внутрішні морські води та територіальне море; природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони; атмосферне повітря; підземні води; поверхневі води, що знаходяться або використовуються на території більш як однієї області; лісові ресурси державного значення; природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія Закону України «Про тваринний світ» і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті в комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених. Законодавством України можуть бути віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення й інші природні ресурси. До природних ресурсів місцевого значення належать природні ресурси, не віднесені законодавством України до природних ресурсів загальнодержавного значення[2].

Україна здійснює екологічну політику, суть якої полягає у збереженні безпечного для існування *живої і неживої природи* навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи,

охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Вважаємо, що для здійснення єдиного підходу щодо правопорушень у аналізованій сфері, необхідно внести зміни до чинного законодавства і вживати категорію «охорона природи». Навіть в Основному законі нашої держави – Конституції, використовується термін «природа»[9]. Пропонуємо авторське визначення цього поняття.

Також, для повноцінного аналізу варто розглянути значення понять «довкілля» та «екологічна безпека». На думку Хижні Л.Є., поняття «довкілля» є складовою життя та здоров'я людини, визначення у якості критеріїв сприятливості довкілля не лише дотримання встановлених чинним законодавством вимог щодо дотримання лімітів забруднення навколишнього природного середовища, а і визначення взаємозв'язків між тривалістю життя людини і відповідним станом довкілля в певній місцевості. Крім того, якість захисту довкілля визначається і відповідним рівнем забезпечення стандартів благоустрою населених пунктів, що визначає в тому числі і умови життєдіяльності людини. Не можемо погодитись із думкою ряду науковців, щодо невдалого використання терміну «навколишнє природне середовище». Довкілля як об'єкт адміністративно-правового захисту та охорони розуміється як сукупність природних та природно-антропогенних об'єктів, що є формуючою сукупністю факторів впливу на життя та здоров'я людини, при цьому забезпечення його сприятливості має функціональне спрямування діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування[6]. Поняття «екологічна безпека» розкривається як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей[2].

Крім того, на нашу думку, важливо приділити увагу поняттям «охорони» і «захисту» навколишнього природного середовища. Булавіна С. вдало зазначила, що охорона діє постійно, як превенція у тому числі, а захист – в результаті порушення прав та обов'язків. Рішення проблеми ефективної охорони і за-

хисту прав перебуває у безпосередній залежності від розвитку нормативно-правових актів, що регулюють відносини охорони і захисту, здатності науковців шукати межі їх нетотожності. [7]. До прикладу, у 2020 році було створено Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. У положенні про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України [8] вказано, що Міністерство формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища. Дослідження цих питань буде предметом наших подальших досліджень.

За галузевою ознакою адміністративні правопорушення у сфері охорони природи можна класифікувати на: земельні правопорушення; правопорушення в галузі використання й охорони надр; водні правопорушення; лісові та рослинні правопорушення; правопорушення в галузі охорони атмосферного повітря; правопорушення в галузі використання й охорони тваринного й рослинного світу.

Таким чином, об'єкт адміністративного правопорушення в сфері охорони природи це суспільні відносини, що забезпечують охорону природи за допомогою правил та норм, які містяться у масиві українського законодавства. Це, перш за все, Конституція України, а також Закон України «Про охорону навколишнього середовища», Закон України «Про відходи», Кодекс України «Про надра», Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України, Закон України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення», «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання», «Про принципи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів», «Про Основи (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030р.», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про ветеринарну медицину», «Про пестициди та агрохімікати», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про захист атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про мисливське господарство і полювання», «Про тваринний світ», «Про рослинний

світ», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про внесення змін до статті 17 Закону України «Про оцінку впливу на навколишнє середовище» щодо запобігання виникненню та поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)», «Про оцінку впливу на навколишнє середовище», «Про стратегічну екологічну оцінку», «Про екологічну мережу України», «Про поводження з промисловими вибуховими речовинами», «Про правопорушення у сфері містобудування», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про виключну (морську) економічну зону України» та ряд інших нормативно-правових актів.

Отже, об'єктом є конкретні відносини, яким завдано шкоди певним проступком і які охороняються відповідною адміністративно-правовою нормою, відносини, які забезпечують охорону природи. Природа - це частина світу, яка є природнім середовищем людини і включає поверхню землі, надра, води, повітря, ландшафт, клімат, флору, фауну та природні ресурси, які залучені або не залучені в господарський обіг.

Висновок

Відсутність законодавчо визначеного поняття «природа» ускладнює його розуміння та застосування, однак при цьому саме воно є основою для визначення сутності об'єкту адміністративних правопорушень в сфері охорони природи. Пропонується авторське визначення поняття «природа». Це частина світу, яка є природнім середовищем людини і включає поверхню землі, надра, води, повітря, ландшафт, клімат, флору, фауну та природні ресурси, які залучені або не залучені в господарський обіг.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с. – с.1129
2. Закон від 25.06.1991 № 1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища», інтернет-ресурс <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

3. Хижня Л.Є. Об'єкт адміністративних правопорушень у сфері захисту довкілля. Правові засади суверенного розвитку України в сучасних умовах: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31

січня – 1 лютого, 2020). Київ: ТНУ, 2020. С. 78–81;

4. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 29, ст.315) інтернет-ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>

5. Граб О. В. Термінологічне поле понять «довкілля», «природне довкілля» //The XV International Science Conference «Trends in the development of practice and science», December 28–31, 2021, Oslo, Norway. 386 p. ISBN-978-1-68564-511-3. 2021. С. 218.

6. Хижня Л. Є. Сутність категорії «довкілля» як об'єкта адміністративно-правової охорони essence of the “environment” category as an object of administration. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. С. 61.

7. Булавина С., Давидова Т. Захист та охорона: теоретичні аспекти юридичних термінів. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 27-31.

8. Положення «Про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України»

SUMMARY

In this article, the author studies the understanding of the object of administrative offenses in the field of nature protection. The purpose of the study is to determine the essence of the concept of “nature” as an object of administrative offense. The categories “nature”, “environment”, “environment”, “ecological safety”, “natural resources” are considered. In the course of the research the necessity of taking a unified approach to avoid legal conflicts is substantiated. It is proposed to define the concept of “nature” at the legislative level in order to simplify its understanding and application, as it is the basis for defining the essence of the object of administrative offenses in the field of nature protection.

Keywords: object of administrative offense, nature, environment, environmental protection, ecological safety, natural resources

інтернет-ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#n13>

9. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) інтернет-ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

10. Бойчук А. Ю. Юридична відповідальність за правопорушення в природоохоронній сфері: теоретико-методологічні проблеми. *Lexportus*. 2018. № 5. С. 126-140.

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: СУДОВА КОРУПЦІЯ ЯК ПРОЯВ ДИСКРИМІНАЦІЇ

БОНДАРЕНКО Ольга Сергіївна - доктор юридичних наук, доцент завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,

КУЛІШ Анатолій Миколайович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1619-3831>,

УДК 342.95

DOI 10.32782/NP.2022.1.33

Метою статті є вивчення поточного стану корупції у судовій системі та рівня її впливу на реалізацію принципу судового захисту. Наголошено, що проблема судової корупції є характерним явищем для держав, які тільки розвиваються. Така корупція завдає більшої шкоди, ніж будь-яка інша, оскільки навіть припущення про корумпованість судової влади викликає великі сумніви щодо успішності антикорупційної діяльності та ефективності правового захисту через судові засоби.

Наголошено, що корупція в судовій системі неминує породжує недовіру до владних інституцій в цілому, особа не може відчувати себе в безпеці, адже не вірить у правові можливості захисту свого порушеного права.

Ключові слова: судовий захист, судова влада, право на судовий захист, судова реформа, корупція.

Постановка проблеми

Відповідно до статті 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1]. Саме, судовий захист відіграє вирішальну роль у механізмі забезпечення прав і свобод людини, а рівень правової захищеності є основоположним проявом правового характеру держави та демократичності суспільства [2, с. 48]. Треба зазначити, що право на судовий захист є обов'язковою складовою будь-якого суб'єктивного права особи, яке вона може реалізувати як безпосеред-

ньо, так і через діяльність державних або уповноважених державою органів чи організацій, що створюють необхідні умови, що сприяють відновленню порушеного права, припинення правопорушення та притягнення винних до відповідальності [3, с. 187].

Проблема судової корупції є характерним явищем для держав, які тільки розвиваються. Така корупція завдає більшої шкоди, ніж будь-яка інша, оскільки навіть припущення про корумпованість судової влади викликає великі сумніви щодо успішності антикорупційної діяльності та ефективності правового захисту через судові засоби [4, с. 153].

У 2020 році, наприклад, Національне антикорупційне бюро України оприлюднило аудіозаписи, нібито записані в кабінеті голови Окружного адміністративного суду Києва П. Вовка. У цих записах видно, як П. Вовка та інші судді планують вплинути на інші суди та органи судового управління, вихваляючись тим, що «мають два суди (районний і конституційний)». Водночас не беручи до уваги громадський осуд та відкриття кримінального провадження, Вища рада правосуддя одногосно відмовилася звільнити цих суддів. Згодом ескаляція недовіри відбулася через Конституційний Суд України, який фактично демонтував ключовий елемент антикорупційної інфраструктури України. Він постановив, що ті, хто надає неправдиві відомості в антикорупційних деклараціях, більше не будуть переслідуватися. Суд позбавив Національне агентство з

питань запобігання корупції майже всіх повноважень і вилучив систему декларування майна з-під контролю громадськості. Ці дії були незаконними, адже Конституційний Суд України вийшов за рамки конституційного подання, навіть скасувавши деякі антикорупційні положення, які не мав розглядати зовсім. Подібні ситуації недопустимі, тому що за умови дії системи стримувань та противаг судова влада – це ключовий елемент для забезпечення належного захисту прав людини й громадянина, законності та верховенства права.

Стан дослідження проблеми

Враховуючи значущість протидії корупції у судовій системі для побудови правової держави, ця тема була предметом наукового інтересу багатьох вчених, зокрема, Я. Николаєнко, Л. Москвича, С. Чорної, Н. Полякова, Ю. Лавренюка, І. Шмаріна та інші.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення поточного стану корупції у судовій системі та рівня її впливу на реалізацію принципу судового захисту.

Наукова новизна дослідження

У статті на основі критичного аналізу виділено основні корупційні проблеми у судовій системі, які впливають на реалізацію конституційного права на судовий захист.

Виклад основного матеріалу

Спотворення судової влади, зумовлене корупцією завжди призводить до дискредитації основних конституційних положень щодо сутності нашої держави. Наприклад, статті 1 Конституції України, згідно з якою Україна є суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а також основних прав і свобод людини та громадянина. А також статті 21 Конституції України, відповідно до якої всі люди є вільними й рівними у своїй гідності та правах, а права й свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом. Крім того, статті 24 Конституції України, яка фіксує, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками

раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1].

Хотіли б зауважити, що судді наділенні особливим правовим статусом, а тому є спеціальними суб'єктами з точки зору кримінального права. Адже, їх права та обов'язки обумовлені окремим Законом України «Про судоустрій і статус суддів»; на посаду судді призначають лише ту особу, яка відповідає встановленим вимогам законодавства; до них не можуть бути застосованими більшість заходів забезпечення кримінального провадження, але передбачені особливості характерні для розгляду кримінальних справ, підозрюваними в яких є судді. Таким чином, ми переконанні, що корупція в судовій системі неминує породжує недовіру до владних інституцій в цілому, особа не може відчувати себе в безпеці, адже не вірить у правові можливості захисту свого порушеного права.

Корупція у судовій системі полягає у виступі організаційно-владних повноважень як самого судді, так службових осіб, які наділенні організаційно-управлінськими повноваженнями у судовій владі. При чому така експлуатація статусу відбувається всупереч законодавчо визнаним процедурам та регламентам судового розгляду, а відтак завдає істотної шкоди правам та законним інтересам кожного, хто звертається за судовим захистом [5, с. 34].

На нашу думку, основними перепонами на шляху до подолання корупції у судовій системі є: 1) відсутність розуміння сучасних проблем судової влади, що впливають на відправлення незалежного та об'єктивного правосуддя в державі й призводять до корупції; 2) плюралізм підходів стосовно подальших напрямів реалізації реформи в судовій сфері [6, с. 88]. Пропонуємо зосередити увагу на кожній із цих проблем. На нашу думку, судова корупція є не лише атрибутом недовіри до судової системи, а й нівелює значення суддів для реалізації решти правових реформ, а не лише судової.

Незалежність суддів як першочергова засада здійснення правосуддя закріплена

у Основних принципах незалежності судових органів (Схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р.). Згідно з цими принципами: не повинно мати місця неправомірне чи несанкціоноване втручання в процес правосуддя, а судові рішення, винесені суддями, не підлягають перегляду. Цей принцип не перешкоджає здійснюваному відповідно до закону судовому перегляду чи пом'якшенню вироків, винесених судовими органами [7]. Водночас Рекомендація СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. на 1098 засіданні заступників міністрів) закріплює, що незалежність суддів та судової влади мають гарантуватися Конституцією або бути закріплені на найвищому правовому рівні держав-членів [8].

Дані міжнародні положення знайшли своє нормативне закріплення й у національному законодавстві. Так, згідно з статтею 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права [1]. Поняття «незалежність» деталізоване у Законі України «Про судоустрій та статус суддів», відповідно до статті 48 якого суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання [9]. Дж. Сілен зауважує на важливості формування інституту незалежних суддів особливо відчутна у державах, які «відійшли» від комуністичного режиму [10]. Підтвердженням тези вченого є й порушення суддями принципу незалежності, що мають місце в Україні. Так, на жаль в Україні характерний низький рівень довіри до суддів: довіряють судам 14 % населення, тоді як не довіряють – 75 % (баланс – 61 %). Водночас порівняно з 2015 р. баланс довіри-недовіри дещо покращився позитивний бік (тоді він дорівнював 72%). Про це свідчать результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва на замовлення Центру політико-правових реформ [11].

Вважаємо, що ключовою перепоною для вибудовування довіри до судової системи є глибоке вкорінення у суспільній свідомості неповаги до суду. Для вирішення цієї проблеми важливо вжити як моральних, так і виховних заходів, переформатувавши рівень правової культури громадян, а також ухваливши примусові заходи, відповідні ступеню втручання й важливості правосуддя для держави. Тому, ми пропонуємо криміналізувати певні форми грубої неповаги до суду Кримінально протиправним діянням потрібно визнати неповагу до суду, що виражатиметься в тих діях чи бездіяльності, які можуть становити значну суспільну небезпеку для суду, тому що вони супроводжуються надзвичайним цинізмом, призводять до систематичного невиконання судових рішень [12, с. 11].

Наступним проблемним аспектом у подоланні корупції в судовій системі, безперечно, є незавершеність судової реформи. Щорічно Transparency International України фіксує невиконання одного з ключових аспектів антикорупційної реформи – незавершеність трансформації судової гілки влади. На думку експертів дана рекомендація є вкрай важливою. Поза тим, реальних змін за роки проведення судової реформи, так і не відбулося. Протягом 2019 р., як Президент так і Верховна Рада України, кілька разів намагалися ініціювати болісний процес змін. Незважаючи на те, що народні депутати прийняли перший закон Президента у 2019 р., Конституційний Суд України назвав його ключові положення неконституційними.

Наступний крок стосовно реального здійснення судової реформи також був ініційований Президентом України, який вніс законопроект 3711 про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності Верховного Суду та органів суддівського врядування». Проте, цей проект закону був розкритикований Венеціанською комісією та експертним співтовариством.

Добросесний склад Вищої ради правосуддя, обраний за участю міжнародного співтовариства та громадських експертів, залишається чинною вимогою Міжнарод-

ного валютного фонду, рекомендацією Венеціанської комісії. Однак, це не вплинуло на кроки перезапуску цього органу. Склад Вищої кваліфікаційної комісії суддів також чекає на оновлення, але невідомо, коли нарешті відбудеться таке переформатування та чи буде враховано досвід незалежних конкурсних процедур [13].

Таким чином, основними проблемними аспектами у завершенні реформи судової системи варто визнати наступні: 1) низька довіра до судової влади в основному через корупцію, нечесну поведінку багатьох суддів, залежність та патронаж; 2) неефективність діяльності і навіть ігнорування реформ з боку Вищої Ради правосуддя; 3) невдача у перезапуску Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо переформатування складу суддівського корпусу; 4) відсутність злагожденості у реструктуризації місцевих та апеляційних судів, заповнення посад не шляхом конкурсів, а шляхом переведення нинішніх суддів до нових судів; 5) поганий доступ до правосуддя через дефіцит персоналу в судах, велике навантаження на суддів та затягування судового процесу; 6) відсутність мотивації та спрямованості суддів у задоволенні потреб сторін, що є користувачами послуг правосуддя; 7) слабка розвиненість електронних послуг та цифрового суду; 8) відсутність належного інструктажу для присяжних [14].

Висновки

Підсумовуючи, варто наголосити, що корупція у судовій системі є системних явищем, яке настільки глибоко вкоренилася у ній, що, безперечно потребує планомірних та довготривалих заходів щодо її викорінення. Особливе значення подолання судової корупції відіграє для реалізації ряду конституційних положень, а особливо права на судовий захист, яке має бути беззаперечним та безумовним. Досягнення цих амбітних цілей, можливе шляхом реалізації нормативних реформаційних заходів (судової реформи) та оновлення у свідомості громадян ставлення до судової системи в цілому та суддів зокрема.

Література

1. Конституція України : станом на 1 січня 2020 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2020. 82 с.
2. Николаенко Я.М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд: Вісник МГУ 2014, № 8. С. 48–50.
3. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–190.
4. Москвич Л. М. Корупційні детермінанти в судовій системі України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 3. С. 153–162.
5. Поляков Н. М. Коррупция в судебной системе и методы борьбы с ней. *Отечественная юриспруденция*. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsiya-v-sudebnoy-sisteme-i-metody-borby-s-ney> (дата обращения: 09.02.2021).
6. Лавренюк Ю. Реформування судової системи в контексті протидії корупції. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2 (46/47), ч. 1. С. 85–91.
7. Basic Principles on the Independence of the Judiciary adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders held at Milan from 26 August to 6 September 1985 and endorsed by General Assembly resolutions 40/32 of 29 November 1985 and 40/146 of 13 December 1985. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/independencejudiciary.aspx> (data of appeal: 09.01.2022).
8. Recommendation CM/Rec (2010) 12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010 at the 1098th meeting of the Ministers' Deputies. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/06/CMRec201012E.pdf> (data of appeal: 09.01.2022).
9. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 2 чер. 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2016. № 31. Ст. 545.

10. Sillen J. The concept of 'internal judicial independence' in the case law of the European Court of Human Rights. *European Constitution Law Review*. 2019. Vol. 15, Issue 1. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1574019619000014>

11. Судова реформа очима громадян: що може позитивно вплинути на довіру до суду? Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Лька Кучеріва: вебсайт. URL: <https://dif.org.ua/article/sudova-reforma> (дата звернення: 09.01.2022).

12. Шмарін І. О. Підкуп у сфері службової діяльності: кримінологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Дніпро, 2017. 16 с.

13. Індекс сприйняття корупції-2020. *Трансперенсі Інтернешнл Україна* : вебсайт. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/> (дата звернення: 10.01.2022).

14. Успішна судова реформа неможлива без залучення всіх стейкхолдерів, – політики та експерти. *Реанімаційний пакет реформ* : вебсайт. URL: <https://gpr.org.ua/news/uspishna-sudova-reforma-nemozhlyva-bez-zaluchennia-suddiv-polityky-ta-eksperty/> (дата звернення: 10.01.2022).

Olha BONDARENKO,

Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminal Legal Discipline and Judiciary of the Educational and Scientific Institute of Law of Sumy State University
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

Anatoliy KULISH,

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Educational and Scientific Institute of Law of Sumy State University
e-mail: a.kulish@yur.sumdu.edu.ua

THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION: JUDICIAL CORRUPTION AS A MANIFESTATION OF DISCRIMINATION

The purpose of the article is to study the current state of corruption in the judicial system and the level of its influence on the implementation of the principle of judicial protection.

It is emphasized that the problem of judicial corruption is a characteristic phenomenon for developing countries. Such corruption is more damaging than any other, as even the assumption that the judiciary is corrupt raises serious doubts about the success of anti-corruption activities and the effectiveness of legal protection through judicial means.

It was emphasized that corruption in the judicial system inevitably generates distrust in the power institutions, a person cannot feel safe, because he does not believe in the legal possibilities of protecting his violated right.

It has been proven that the main obstacles on the way to overcoming corruption in the judicial system are lack of understanding of modern problems of the judiciary, which affect the administration of independent and objective justice in the state and lead to corruption, pluralism of approaches regarding the further directions of implementation of the reform in the judicial sphere.

It has been determined that the principle of independence of judges has both international and national legislative consolidation. In addition, a key obstacle to building trust in the judicial system is deep-rooted disrespect for the court in the public consciousness. It is indicated that a problematic aspect in overcoming corruption in the judicial system is undoubtedly the incompleteness of the judicial reform.

It has been proven that corruption in the judicial system is a systemic phenomenon that is so deeply rooted in it that it needs systematic and long-term measures to eradicate it. Overcoming judicial corruption is of particular importance for the implementation of several constitutional provisions, and especially the right to judicial protection, which must be indisputable and unconditional. Achieving these ambitious goals is possible through the implementation of normative reform measures (judicial reform) and renewal in the minds of citizens of the attitude towards the judicial system in general and judges.

Key words: judicial protection, judicial power, the right to judicial protection, judicial reform, corruption.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ПОСТАНОВИ ПО СПРАВІ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

МУЗИЧУК Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, декан факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8367-2504>

ВАСИЛЕНКО Марина Євгенівна - кандидат педагогічних наук, доцент, Сумська філія Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра юридичних дисциплін (доцент)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-6646>

e-mail: marena.ev@gmail.com

УДК 342.9

DOI 10.32782/NP.2022.1.34

У статті, здійснено узагальнено наукові думки вчених стосовно сутності понять «правопорушення» та «адміністративне правопорушення», на основі чого сформульовано авторське визначення останнього. Спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, надано характеристику оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення.

Ключові слова: адміністративні правопорушення, адміністративна відповідальність, постанова, оскарження.

Постановка проблеми

Щодня в Україні відбувається велика кількість правопорушень, за вчинення яких до особи можуть бути застосовані адміністративні стягнення. Так, як зазначає О.В. Панасюк, високий рівень адміністративної деліктності в Україні сьогодні свідчить про невиконання державою одного з її важливих завдань [1, с.164]. Водночас особа, яку було притягнуто до відповідальності за адміністративне правопорушення, відповідно до положень чинного законодавства має можливість оскаржити відповідне рішення у встановленому законом порядку.

Стан дослідження проблеми

Проблема адміністративної відповідальності неодноразово потрапляла у поле зору різних науковців. Зокрема їй приді-

ляли увагу такі провідні дослідники у царині сучасної правової української доктрини, як О. М. Музичук, Т. О. Коломоєць, В. Б. Авер'янов, В. М. Гаращук, В. В. Зуй, Ю. М. Дмитренко, О. В. Кузьменко, Р. А. Калужний, В. Л. Ортинський, О. І. Остапенко, А. О. Собакарь, В. О. Шамрай та багато інших. Наголошуючи на фундаментальному внеску, зробленому зазначеними дослідниками в осмислення досліджуваної теми, ми хочемо наголосити, що в науковій літературі відчувається брак теоретичних досліджень, присвячених особливостям порядку оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення в контексті викликів сучасності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб спробувати поглянути ширше на поняття та розкрити особливості оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: розкрити сутність понять «адміністративне правопорушення» та «оскарження»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, які спрямовані на регулювання.

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній окреслений авторський погляд на характеристику особливостей порядку

оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення.

Виклад основного матеріалу

На початку наукового дослідження розкриємо сутність категорії правопорушення. Так, правопорушення є неправомірним діянням (дією або бездіяльністю), що тягне за собою забезпечений функціонуванням апаратом державного примусу обов'язок певної особи (фізичної, юридичної чи навіть держави) відповісти за скоєне.

Прямопорухення, підкреслює В. С. Венедіктів, являє собою акт поведінки, виражений правопорушником. Він виражається або у вигляді конкретної дії, або у вигляді бездіяльності. Дія протиправна, якщо вона суперечить зазначеному в нормі обов'язковому масштабу поведінки. Бездіяльність – один з видів поведінки. Вона протиправна, якщо закон наказує діяти у відповідних ситуаціях [2, с.96-97].

Цікавим є погляд дослідника в частині виділення категорії «масштаб поведінки». Дана категорія є, на наше переконання, виступає умовною квінтесенцією протиправної та законслухняної поведінки і, водночас, постає інструментом вимірювання суспільної шкідливості, небезпечності або, навпаки,

Окремі дослідники серед основних ознак правопорушень виділяють такі: 1) за своїм соціальним значенням протиправна поведінка (правопорушення) соціально шкідлива, тобто спричиняє чи може спричинити шкоду нормальним суспільним відносинам, правам, свободам, законним інтересам суб'єктів; 2) за психологічними ознаками правопорушення як вчинок завжди має свідомо-вольовий характер, тобто здійснюється під контролем волі і свідомості суб'єкта; 3) юридична ознака правопорушення полягає в його протиправності [3].

Доповнимо розглянуто позицію тим, що протиправна поведінка може бути за своєю сутністю не лише соціально шкідливою, але й соціально небезпечною, якщо, наприклад, ми розглядаємо кримінальне правопорушення. Щодо свідомо-вольового характеру правопорушення, то можемо зазначити, що даний характер може охоплювати окремо або недбалість, або самовпевненість.

С. М. Алфьоров та інші автори підручника «Адміністративне право» зазначають, що адміністративне правопорушення – це конкретне діяння (факт, явище, подія), що відбулося (мало місце) у реальній дійсності. Склад адміністративного проступку можна визначити як сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення [4, с.93].

Таким чином, адміністративне правопорушення – це вчинення дій та/або бездіяльності, які суперечать нормам адміністративної галузі права, а також призвели до порушення прав, свобод та інтересів інших учасників адміністративних правовідносин, що тягне за собою адміністративну відповідальність. Притягнення до адміністративної відповідальності «фіксується» через постанову спеціально уповноваженого суб'єкта. Остання, у випадку не згоди особи, яку було притягнуто до відповідальності, може бути оскаржена у встановленому законом порядку.

Тепер з'ясуємо сутність оскарження як свідомого, вольового процесу. Так, відповідно до Юридичної енциклопедії Ю. С. Шемшученка оскарження – це звернення зі скаргою до державних органів та органів об'єднань громадян з приводу незаконності чи необґрунтованості рішень і дій службових осіб [5, с. 329].

Хочемо зазначити, що оскарження має глибоке коріння як в історії людства, так і в специфічній людській свідомості. Можливості оскарження були притаманні людським спільнотами починаючи з первісного ладу. Інша справа, що подальший становий розподіл, рабство, війни порушували засади справедливості та рівності, закладені в самій сутності процесу оскарження.

Окремі дослідники наголошували, що структуру інституту адміністративного оскарження утворюють такі групи норм: норми, які законодавчо закріплюють право особи на оскарження; норми, що визначають форму і порядок реалізації права особи на оскарження; норми, що встановлюють принципи оскарження; норми, які регламентують порядок здійснення провадження за скаргою, а також визначають

порядок оскарження рішення прийнятого за результатом розгляду скарги; норми, які визначають суб'єктів та порядок здійснення окремих видів контролю, за дотриманням законодавства, що регламентує порядок адміністративного оскарження; норми, які встановлюють підстави та види юридичної відповідальності суб'єктів адміністративного провадження за скаргою [6, с.187; 7].

У той же час ми вважаємо доречним розширити нормативний масштаб розуміння оскарження як інституту і віднести до його складу також норми моралі та внутрішні установки особи (у тому числі психічні розлади).

Щодо норм моралі, то вони окреслюють для скаржника те поле справедливості, честі, добра, яке є для нього(неї) прийнятним, у яке він(вона) вірить та хоче бачити його у діяльності тих державних органів, рішення чи бездіяльність яких він(вона) оскаржує.

Щодо категорії, яку ми окреслили як «внутрішні установки особи», то під нею ми розуміємо ті внутрішні процеси на рівні психіки окремої людини, які детермінують особливі психічні стани та, незалежно від наявності чи відсутності порушень у діяльності органів державної влади, особа звертається із скаргою під впливом цього особливого психічного стану. Дана проблема потребує подальшого наукового осмислення, проведення міждисциплінарних досліджень з метою оптимізації діяльності органів державної влади в контексті розгляду окремих безпідставних звернень.

Отже, оскарження – це визначена нормами чинного законодавства процедура, яка представляє собою подання апеляції або звернення до компетентного органу з метою перегляду чи скасування рішення спеціального уповноваженого суб'єкта, яке, на думку оскаржувача, було прийняте з порушенням закону, процедури або прав, свобод та інтересів людини.

Відповідно до діючого КУпАП, постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено:

1) постанову адміністративної комісії – у виконавчий комітет (а у населених пунктах, де не створено виконавчих комітетів, – виконавчі органи, що виконують їх повно-

важення) відповідної ради або в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України, з особливостями, встановленими цим Кодексом;

2) рішення виконавчого комітету (а у населених пунктах, де не створено виконавчих комітетів, – виконавчих органів, що виконують їх повноваження) сільської, селищної, міської ради – у відповідну раду або в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України, з особливостями, встановленими цим Кодексом;

3) постанову іншого органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, постанову по справі про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі – у вищестоящий орган (вищестоящий посадовій особі) або в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України;

4) постанову інспектора з паркування про накладення адміністративного стягнення (частини перша, третя та шоста статті 122, частини перша, друга та восьма статті 152-1 цього Кодексу) – в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України, з урахуванням особливостей, визначених цим Кодексом;

5) постанову державного інспектора з контролю за використанням та охороною земель виконавчого органу сільської, селищної, міської ради про накладення адміністративного стягнення – у районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС), з урахуванням особливостей, встановлених чинним законодавством [8].

Як бачимо, сам порядок оскарження знайшов своє втілення у положеннях Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), проте потре-

бує новітнього осмислення форма подання відповідної скарги. Вважаємо доречною у цьому контексті можливість використання цифрових технологій, мобільних додатків, зокрема сервісу державних послуг «ДІЯ» задля максимальної доступності та чіткості процедури оскарження для громадян, особливо за умов правового режиму воєнного стану.

Варто погодитись із точкою зору К.Л. Попова, який зазначив, що КУпАП встановив фактично два різних порядки оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення: 1) порядок, визначений КАС України, з особливостями, встановленими КУпАП – для оскарження постанов адміністративної комісії, виконавчого комітету (виконавчих органів, що виконують їх повноваження) сільської, селищної, міської ради, іншого органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення (п. 1–3 ч. 1 ст. 288 КУпАП) («загальний порядок оскарження»); та 2) порядок, визначений КУпАП – для оскарження постанов суду про накладення адміністративного стягнення (ч. 2 ст. 287 КУпАП) («спеціальний порядок оскарження») [9].

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу виокремити наступні особливості оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення:

- порядок оскарження напряму залежить від того: а) хто виніс відповідну постанову; б) органу до якого була подана скарга;
- регулюється виключно нормами адміністративної галузі права та стосується справ про адміністративні правопорушення;
- наявність неузгодженості норм чинного законодавства, адже окремі питання щодо оскарження постанови про адміністративні правопорушення регулюються як КАСУ, так і КУпАП.

Так, ми наголошуємо на необхідності проведення подальших досліджень у даній темі, зокрема в напрямку впровадження цифрових технологій в механізм оскарження постанови про адміністративні правопорушення. Окремо ми акцентуємо увагу на

необхідності подальшого дослідження проблематики внутрішніх психічних процесів і станів, які зумовлюють звернення особи зі скаргою без відповідного порушення з боку органів державної влади. Також окремо зазначаємо необхідність розробки пам'яток для населення щодо максимальної деталізації механізму відповідного оскарження.

Література

1. Панасюк О. В. Питання визначення адміністративно-деліктних відносин як об'єкта правового дослідження». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. №2 (89). С. 164-177.
2. Шестак Л. В., Шульженко А. О. До питання про сутність понять «адміністративне стягнення» та «адміністративна санкція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/49.pdf.
3. Венедіктов В. С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве : монографія / під ред. В. С. Венедіктов. Харків : КОНСУМ, 1996. 136 с.
4. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 184 с. URL: https://pidruchniki.com/17300627/pravo/ponyattya_oznaki_pravoporushennya.
5. Алфьоров С. М., Ващенко С. В., Долгополова М. М., Купін А. П. Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 1998. 720 с.
7. Грибок І.О. Оскарження рішень органів виконавчої влади в адміністративному порядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 220 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/conv#Text>.
9. Попов К. Л. Закон vs судова практика: пошук балансу (на прикладі правових позицій у справах про адміністративні правопорушення). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 183–186.

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що адміністративне правопорушення – це вчинення дій та/або бездіяльності, які суперечать нормам адміністративного права, а також призвели до порушення прав, свобод та інтересів інших учасників адміністративних правовідносин, що тягне за собою адміністративну відповідальність. Притягнення до адміністративної відповідальності «фіксується» через постанову спеціально уповноваженого суб'єкта. Остання, у передбаченому законом порядку, може бути оскаржена.

Наголошено, що оскарження – це визначена нормами чинного законодавства процедура, яка представляє собою подання апеляції або звернення до компетентного органу з метою перегляду чи скасування рішення спеціального уповноваженого суб'єкта, яке, на дум-

ку оскаржувача, було прийняте з порушенням закону, процедури або прав, свобод та інтересів людини.

Виокремлено наступні особливості оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення: порядок оскарження напряду залежить від того: хто виніс відповідну постанову; органу до якого була подана скарга; регулюється виключно нормами адміністративної галузі права та стосується справ про адміністративні правопорушення; наявність незгодженості норм чинного законодавства, адже окремі питання щодо оскарження постанови про адміністративні правопорушення регулюються як КАСУ, так і КУПАП.

Ключові слова: адміністративні правопорушення, адміністративна відповідальність, постанова, оскарження.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

№ 1, 2022

Головний редактор
Джафарова О.В.

Здано до набору 02.02.2022 р.
Підписано до друку 17.02.2022 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x841/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк 20,7.
Тираж 1200. Зам. № 5344.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76